

ПЛАМЕН МИТЕВ

БЪЛГАРСКИЯТ
РЕВОЛЮЦИОНЕН
КОМИТЕТ

1875

ЛМК

Пламен Митев
БЪЛГАРСКИЯТ
РЕВОЛЮЦИОНЕН
КОМИТЕТ
1875

ПЛАМЕН МИТЕВ
БЪЛГАРСКИЯТ
РЕВОЛЮЦИОНЕН
КОМИТЕТ
1875

София, 1998г.

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство "ЛИК".

© Пламен Митев, автор, 1998
© Издателство "ЛИК", 1998

ISBN 954-607-178-1

Съдържание

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ	7
I. ГРУПАТА НА БОТЕВ	15
1. Ботев срещу Каравелов: идеен конфликт или лична разпра?.....	16
2. Другото възможно обяснение на конфликта Ботев-Каравелов	21
3. Свидетелствата на съвременниците	23
4. Вестникарската свада	26
5. Кога се обособява групата около Ботев и кои участват в нея?	33
6. Първата самостоятелна инициатива на Ботевата група	42
7. Обиколката на Стамболов.....	46
8. Налагане на идеята за свикване на общо събрание	48
9. Създаване и дейност на “инициативната комисия“	58
Бележки.....	75
II. СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ	87
1. Как емиграцията посреща дейността на комисията?	87
2. Първите успехи на комисията.....	92
3. Къде се провежда събранието от 12 август 1875 г.?.....	95
4. Участниците в събранието	97
5. Решенията на събранието от 12 август 1875 г.....	107
Бележки.....	120
III. „ВРЕМЕТО И НАРОДЪТ НЕ ЧАКАТ“	129
1. Началните стъпки на БРК след събранието	129
2. Отношението на революционната емиграция към решенията от 12 август 1875 г.	131
3. Организационната дейност на БРК	143
Бележки.....	156

IV. БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ И ПОДГОТОВКАТА НА ВСЕОБЩОТО ВЪСТАНИЕ	161
1. Революционните райони и техните апостоли	161
2. Мисията в Белград.....	180
3. Промените в плана за въстание.....	196
4. Пътуването на Христо Ботев до Одеса.....	208
5. Последните дни на БРК.....	211
Бележки.....	220
V. ЦАРИГРАДСКИТЕ „ПАЛАЧИ“	235
1. „Цариградското дело“: героична саможертва или авантюра?.....	235
2. Първият летописец на „цариградското дело“	236
3. По следите на една компилация.....	237
4. Отговорът на Стоян Заимов.....	238
5. Кой лансира идеята да се подпали турската столица?.....	239
6. Мисията на Стамболов в Цариград.....	242
7. Сформиране на Заимовата група	247
8. Колко и кои са участниците в тайната чета на Стоян Заимов?.....	250
9. Цариградските палачи в действие	254
10. Финансовото обезпечаване на Цариградското дело	256
11. Краят на цариградските „палачи“	260
Бележки.....	263
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	269
БИБЛИОГРАФИЯ	271

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

И най-беглият преглед на съвременната българска историопис би показал, че развитието на националноосвободителното движение в годините на Източната криза се явява една от най-изследваните теми из областта на политическото ни Възраждане. Интересът към революционните прояви през завършващата фаза на възрожденската епоха започва всъщност непосредствено след Освобождението и с ненамаляваща сила се поддържа до днес не само сред професионалните историци, но и сред един много по-широк кръг от специалисти и популяризатори в областта на народопсихологията, културологията, политологията, краезнанието.

Логично възниква въпросът нужни ли са нови фактологически изследвания по тази проблематика? Нима има още нещо неказано по всички тези проблеми, особено ако си припомним, че сред изследователите на националнореволуционното движение от средата на 70-те години на миналия век са имената на най-утвърдените български учени като Димитър Страшимиров, Александър Бурмов, Димитър Косев, Иван Унджиев, Михаил Димитров, Дойно Дойнов, Николай Жечев, Константин Косев, Крумка Шарова?

Три са причините, които ме подтикнаха да насоча вниманието си към създадения през лятото на 1875 г. в румънската столица Български революционен комитет.

Първата причина произтича от обстоятелството, че БРК е една от най-слабо проучените възрожденски политически формации. Действително по-ярките събития, отразяващи състоянието на комитетското дело през бунтовната 1875 г., като конфликтът между Любен Каравелов и Христо Ботев, събранието от 12 август 1875 г. или пък подготовката и провалът на т. нар. Старозагорско въстание, са били обект на множество изследвания. Постигнатото досега обаче би могло да се сведе до фрагментарното изясняване само на отделни проблеми от историята на БРК. При това в научната книжнина липсва единомислие по основните въпроси, отнасящи се до

създаването и дейността на този комитет. Нещо повече. Мнозина специалисти не признават дори съществуването на БРК като самостоятелна политическа формация, свързвайки всички негови прояви с дейността на възродения от Христо Ботев БРЦК.

Единственият опит за по-цялостно проучване на възникването на БРК беше направен едва през 1995 г. от Крумка Шарова, която успя да представи в съвсем нова светлина редица спорни и непроучени досега въпроси от живота на тогавашната българска революционна емиграция.¹ В това по същество първо самостоятелно изследване на БРК обаче акцентът се поставя върху междуличностните отношения сред по-известните комитетски функционери от онова време, поради което българската историопис все още не може да предложи нито на специалистите, нито на по-широката читателска аудитория едно детайлизирано и хронологически последователно проучване на всички събития и факти, отнасящи се до Българския революционен комитет.

Втората причина, която ме подтикна да опиша историята на БРК, произтича от състоянието на документалното наследство на тази емигрантска политическа формация. Съвременната историческа наука не разполага с модерно и професионално подготвено издание на изворовия материал за развитието на комитетското дело през пролетта и лятото на 1875 г. Отделни публикации, разбира се, са правени, но в повечето случаи става дума или за единични материали, или за документални подборки в рамките на други тематични сборници, в които по различни причини са допуснати множество неточности и грешки. Наистина първите стъпки за популяризиране документите на БРК са направени още от Захари Стоянов.² По-късно примерът му е последван и от други мемоаристи, между които особено се открояват имената на Никола Обретенов, Стоян Заимов, Христо Македонски, Иван Андонов.³ Но веднага трябва да се подчертае, че в публикациите от този род съществуват множество неточности, някои от които са допуснати неволно, други вероятно се дължат на технически грешки, но при трети става дума за явна манипулация и съчинителство. Нещо повече. Ако се отчете обстоятелството, че малцина възрожденци са се изкушавали от интелектуалната

мода на своето време да си водят дневници още преди Освобождението, то на свидетелствата на редица от тях може да се поледне без каквито и да е било скрупули като на груба фалшификация или обикновено самохвалство.⁴

Единственият по-сериозен опит за научна публикация на част от документалното наследство на БРК е направен още в началото на ХХ в. от Димитър Страшимиров, който обнародва в том първи на своя известен *Архив на Възраждането* десетки комитетски писма и телеграми.⁵ Недостатък на Страшимировото издание обаче се явяват неточното и нещълно разчитане на всички комитетски материали, погрешната датировка на част от документите, особено що се отнася до тези, при които се използва различен календарен стил. Всичко това изпраща изследователите пред очевидни несъответствия, а понякога за съжаление и пред неразрешими хронологически или фактологически противоречия.

Сред по-късните документални публикации за БРК внимание заслужават най-вече материалите, обнародвани от Стефан Великов⁶, Годор Абаджиев⁷, Николай Жечев⁸, събраните съчинения на Христо Ботев⁹ и т. н. Разбира се, при един по-обстоятелствен извороведски анализ биха могли да се посочат и други документални издания, но в повечето случаи става дума или за единични материали, или пък за подборки в рамките на различни юбилейни и тематични сборници за Априлското въстание и за освободителните борби на Балканите в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г.¹⁰ При това с малки изключения, всички тези издания повтарят неточностите и пропуските, типични за първите популяризатори на документалното наследство на БРК.

Струва ми се, че от казаното дотук става повече от очевидно, че изворовата информация, с която разполага съвременна българска историопис за БРК е крайно оскъдна. Същевременно в някои от по-богатите ни на възрожденска документация архивохранилища все още могат да се открият редица невключени в активно научно обръщение материали, които позволяват много по-цялостно и обективно да се разкрият както събитията около консолидирането в Букурещ на т. нар. Ботева група, така и конкретните факти около възникването и дейността на самия Български революционен комитет. Сле-

циален интерес в това отношение представляват разпръснатите из различни централни и местни архиви лични документални колекции на Панайот Хитов, Кириак Цанков, Димитър Ценович, Стефан Стамболов, Тодор Пеев, Стоян Заимов, Никола Обретенов и най-вече съхраняваният във Варненския държавен архив фонд на секретаря на БРК – Иван Драсов.¹¹

Третата причина, която обуслови интереса ми към „Българския революционен комитет – 1875 г.“, както е пълното название на тази емигрантска политическа формация, е свързана с обстоятелството, че в историческата книжнина, посветена на революционното движение през 70-те години на миналия век, битува твърде много романтизъм, героика и идеологическа догматика. При един по-обективен и критичен историографски преглед лесно би могло да се установи например, че десетилетия научен труд са прахосани по безсмислени, понякога и схоластични спорове за идейно-политическата оценка на събитията от пролетта и лятото на 1875 г. Показателни в това отношение са дискусиите около „колебанията“ на Любен Каравелов и Кириак Цанков, емоционално обогрнените оценки за поведението на Панайот Хитов и Филип Тотю в навечерието и след Заарските събития, неаргументираните твърдения за прословутата предателска роля на кръга на „старите“ в Букурещ и т. н.

Вероятно поради обстоятелството, че повечето от дейците на БРК са били активни участници във всички по-големи прояви на освободителното движение и преди и след 1875 г., върху историята на този комитет видимо тегне сянката на по-глобалните шаблони за политическото ни Възраждане. Оценките за неговите съмишленици и противници, например, механично се подвеждат под знаменателя на вече наложилите се в научната литература общи идеологически постановки за съответните личности. Непредубеденият пък анализ на фактологическия материал показва, че напъните за натъкмяване на възрожденските ни политици и тогавашните емигрантски формации към някакви социално-класови калъпи изглеждат твърде архаични и неаргументирани. Все в този ред на разсъждения би трябвало рано или късно да се запитаме доколко е обосновано безапелационното отхвърляне възгледите на едни комитетски дейци за сметка на техните опоненти или зак-

леймяването на някои емигрантски кръгове и фаворизирането на други? Възможно ли е въобще да делим възрожденските си политици на по-големи и на по-малки патриоти, на „подобри“ и на „по-лоши“ национални герои? Имаме ли изобщо справедлива мяра за оценка на конкретните приноси на всеки един участник и на всяка една формация в борбата за отхвърляне на чуждото господство?

Разбира се, отговорите на така поставените въпроси няма да дойдат само и единствено по линия на отхвърлянето на вече написаното за националнореволуционното движение през 1875 г. Но от всичко казано дотук личи, поне според мен, че отдавна е назряла необходимостта от написване на една цялостна и обективна история на Българския революционен комитет. При това повече от очевидно е, че за успешното решаване на подобна задача се изисква не само критичен прочит на огромния масив от публикации по тази тема, но и коректно дистанциране от съществуващите в родната ни историопис митологеми и романтични предразсъдъци. Настоящата книга е плах опит в това отношение и искрено се надявам, че читателите ще ми простят, ако в крайна сметка останат отегчени или пък неудовлетворени от изложените в нея разсъждения.

Бележки

¹Шарова, Кр. *Българският революционен комитет 1875 г.* В: *Българско Възраждане. Идеи, личности, събития.* Т. 1. С., 1995, 42–128.

²Стоянов, З. *Записки по българските въстания.* Т.1, Пловдив, 1884; *Христо Ботйов. (Опит за биография).* Русе, 1888.

³Обретенов, Н. *Спомени за българските въстания.* С., 1983; Македонски, Хр. *Записки на Христо Н. Македонски. 1852–1877.* С., 1983; Андонов, Ив. *Из спомените ми от турско време.* Ч. 1, Пловдив, 1927 и др.

⁴Класически пример в това отношение се явяват спомените на Никола Тихов Обретенов, които са писани в началото на настоящето столетие, а впоследствие са многократно допълвани и преправяни чак до 30-те години на века.

⁵Страшимиров, Д. *Архив на Възраждането.* Т. 1, С., 1911(ДСАВ).

⁶Великов, Ст. *Протокол на БЦРК от 12 август 1875 г.* Читалище, год. XXVII, 1948–1949, кн. 3, с. 154–166; Документи за дейността на БРК комитет през 1875 г. *Читалище,* год. XXVII, 1948/1949, кн.9, 575–582.

⁷Абаджиев, Т. *Някои документи из архивния фонд на Иван Драсов.* ИДА, т. 10, 1965, 93–118.

⁸Жечев, Н. *Още документи за Христо Ботев и неговото семейство,* ИДА, кн. 53, 1987, 323–351; *Спомени на Михаил К. Сарафов (60–70-те години на XIX в.).* ИДА, кн. 37, 1979, 158–202 и др.

⁹Ботев, Хр. *Събрани съчинения в три тома.* Т. 3, С., 1980 (ХБСС).

¹⁰*Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи.* Т. 1, С., 1954; *Освобождение Болгарии от турскогo ига. Документи в 3 тома.* Т. 1, М., 1961 (ОБТИ) и др.

¹¹ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2. За съжаление, документалното наследство на Иван Драсов се познава от ограничен кръг специалисти, тъй като поради финансови затруднения, подготвеният от специалистите в БИА, НБКМ и ДА, Варна „Документален сборник *Иван Драсов*“ не може да бъде отпечатан вече няколко години. При една моя служебна командировка във Варна с любезното съдействие на директора на ДА, Варна

получих възможността да се запозная с част от материалите във фонд 690 к, оп. 2. По-голямата част от документацията на Иван Драсов обаче уснях да прегледам в БИА, НБКМ и го благодарение на отзивчивостта на Цветолюб Нушев и Дора Томова, които ми предоставиха за ползване работния екземпляр от документалния сборник *Иван Драсов* – (по-нататък *ДСИД*). Изказвам искрената си благодарност и на двамата, защото, убеден съм, че без документите от варненския фонд на Ив. Драсов, всяка разработка върху историята на БРК би била половинчата. В самото изложение, при позоваване на документалния сборник *Иван Драсов*, освен архивния индекс, ще бъде отбелязван и номерът на документа според съдържанието на сборника.

I. ГРУПАТА НА БОТЕВ

Провалът на Общото събрание на БРЦК от 26 декември 1874 г. и последвалият отказ на Любен Каравелов от по-нататъшно участие в дейността на революционната организация бележат началото на един нов, изключително динамичен и същевременно драматичен етап в развитието на българското освободително движение. Вътрешната комитетска мрежа практически не функционираше още от времето на големите разкрития и масовите арести, които турските власти извършили през есента на 1872 г. и пролетта на 1873 г. По двата нашумели комитетски процеса в София и Одрин, 82-ма измежду най-активните вътрешни дейци били заточени из Мала Азия, други предпочели да емигрират, а трети прекратили участието си в революционните дела. Почти повсеместно симпатизантите на Васил Левски и Любен Каравелов се поддали на безверието, страха и подозрителността. Изключенията били малко, но дори и при тях, какъвто бил случаят с комитетите в Търново, Русе, Шумен или Стара Загора, липсвали достатъчно опит, инициатива, решителност за промяна.

Проведените в румънската столица три общи събрания на БРЦК също не дали очаквания резултат. Кризата продължавала да се задълбочава, а идейната безпътница и организационната немощ ставали все по-очевидни. Усилията да се възстанови комитетската мрежа чрез изпращането на Стефан Стамболов като апостол във вътрешността на страната не променили кой знае колко състоянието на местните комитети, още повече, че за да не попадне в ръцете на властите през март 1875 г. той трябвало да потърси спасение в Одеса и едва в края на месец април отново се установил в Букурещ. Постепенно унието и безверието се предали и на повечето от емигрантските дейци. Липсвали пари, ентузиазмът поугаснал, а безконечните и безсмислени лични разпри придобивали все по-острастен характер. Провалила се и идеята за свикване на предварително предвиденото за 1 март 1875 г. ново общо събрание на БРЦК. Това допълнително подхранило деструк-

тивните тенденции в революционната организация на всички нейни нива и в крайна сметка довело до окончателното разпадане на Централния комитет в Букурещ. За съжаление последният тласък към този печален изход от почти двегодишната криза в БРЦК бил даден от двамата най-изявени дейци на тогавашната българска революционна емиграция – Христо Ботев и Любен Каравелов.

1. Ботев срещу Каравелов: идеен конфликт или лична разпра?

За сложните и противоречиви отношения между Христо Ботев и Любен Каравелов е писано много. Почти няма изследовател на политическото ни Възраждане, който да не се е докосвал до този парлив проблем на българското освободително движение от средата на 70-те години на XIX в. Въпреки това и до днес нашата историопис не разполага с ясно и общоприемливо обяснение на враждата между двамата безспорно най-ярки и влиятелни фигури сред тогавашната ни революционна емиграция. Първият биограф на Христо Ботев – Захари Стоянов, изброява например пет основни причини за скарването на Ботев с Любен Каравелов: 1. Каравелов не допуснал безплатното печатане на в. *Знаме* в неговата печатница; 2. Каравелов отказвал да предаде на Ботев печата, архива и парите на БРЦК; 3. Ботев възприел отказа на Каравелов от по-нататъшно участие в комитетските дела като предателство спрямо революционните идеи; 4. конфликтът се подклаждал от трети лица, между които специална роля играл братът на Ботев – Стефан; 5. емигрантският живот карал и двете страни да бъдат „раздражителни и неумолими до апогея“.¹ Към тези пет причини Стоян Заимов добавя, макар и без да се конкретизира, и „други, второстепенни, женски пружини на тези недоразумения“.²

Някои от по-късните изследователи на Христо Ботев и Любен Каравелов също отделят място на личностните противоречия и политическите амбиции на двамата доскорошни съмишленици. Никола Станев например отбелязва, че несъгласията по отделни тактически въпроси на комитетското дело прераснали в лична неприязън, която от своя страна довела

до разделяне на революционната емиграция, тъй като Любен Каравелов „се сметнал дълбоко обиден“ на Христо Ботев.³ И Никола Начов поставя в началото на конфликта между Христо Ботев и Любен Каравелов личните недоразумения,⁴ към които постепенно се наслагвали и други допълнителни причини⁴, а Александър Бурмов дори подчертава, че свадата между двамата била катализирана от бавността и нетактичността на Любен Каравелов, качества, които открито дразнели Хр. Ботев и неговите приятели.⁵ Болшинството от професионалните историци обаче, отбелязвайки значението на личните противоречия между Ботев и Каравелов, поставят акцента върху техните принципни идейни различия, тъй като по изреча на Ал. Бурмов личните въпроси в тази борба бяха само „възбудителен елемент“⁶, а всъщност борбата се водеше за „начала, характер и за политическа деятелност“.

Така Димитър Страшимиров приема, че под влияние на поредицата неуспехи, които съпътствали комитетското дело през 1873–1874 г., Любен Каравелов преживява видим душевен прелом, довел го до отчаяние и до отказ от по-нататъшната революционна борба. Първоначално Ботев се сдържал да полемизира с председателя на БРЦК. След появата на сп. *Знаше* обаче – 15 януари 1875 г., когато Каравелов публично обявил, че неговата нова девиза е „азбуката“, редакторът на *Знаме* не изтърпял и започнал открито да критикува тази „чудновата програма“. При това положение, „личната вражда не могла да не избухне“, а през месец март „струната между двамата“ била вече и окончателно скъсана.⁷

След Втората световна война интересът на специалистите към идейните противоречия между Ботев и Каравелов се засилва и на тази именно основа започва да се говори дори за постепенното оформяне в края на 1874 и началото на 1875 г. на две противоположни идейно-политически „крила“ в средите на БРЦК. Показателен пример в това отношение са разсъжденията на Михаил Димитров, който в биографичния си труд за Христо Ботев подчертава, че „нареждането на Каравелов в редовете на просветителите“ довежда до обособяване на „умерено крило“, което се противопоставя на самостоятелните политически изяви и „партия на действието“, начело с

Хр. Ботев, която се обявява за самостоятелна революционна борба.⁸

Друг изследовател от първите следвоенни години – Жак Натан, отбелязва пък, че колебанията на Каравелов през 1875 г. са всъщност колебания на една цяла класова прослойка, включваща богатите върхове в организацията и свързаната с тях интелигенция. Тази прослойка се отдръпва постепенно от революцията, изгубва вяра в бързата победа, плаши се от последствията и перспективите, започва да търси отдушник в просветителството. Изразител на тези именно класови сили – твърди Жак Натан, е самият Любен Каравелов.⁹

Още по-категорично социално-класовата същност на свадата между Каравелов и Ботев се извежда на преден план от Панталей Зарев, Димитър Косев, Александър Бурмов, Михаил Арnaudов. Александър Бурмов например смята, че през есента на 1874 г. Любен Каравелов отстъпва от революционно-демократичните си възгледи и започва да защитава интересите на либералната буржоазия, която по това време открито се стремяла да овладее ръководството на БРЦК, за „да го използва за своите цели“.¹⁰ Това, от своя страна, принудило последователните революционери начело с Христо Ботев да дадат решителен отпор за „отстраняване на опортюнистичните елементи от революционното движение“ и да освободят БРЦК от „агентите на либералната буржоазия“.¹¹

По сходен начин разколът сред революционната емиграция се обяснява и от Константин Державин, който подчертава, че разрывът между Ботев и Каравелов имал принципен, идеен характер, тъй като засягал въпросите за тактиката, задачите и целите на българското националноосвободително движение. Според К. Державин Каравелов отстоявал дребнобуржоазния радикализъм, а Ботев защитавал идеята за една общонародна революционна партия. При това доскорошният председател на БРЦК открито пледирал за обвързване със сръбската политика, докато редакторът на в. *Знаме* бил за самостоятелни революционни действия. В резултат на така оформилите се различия – смята Державин, още в началото на 1875 г. сред симпатизантите на БРЦК се обособяват две крила: *революционно-демократично* начело с Ботев и *ликвидаторско* начело с Каравелов.¹²

Подобни оценки, изказани къде с по-категоричен тон, къде по-умерено, могат да се открият в почти всички научни публикации през последните 20–30 години. Дойно Дойнов например, като приема, че на общото събрание на БРЦК от 26 декември 1874 г. се оформят „две основни политически групировки с различни виждания относно по-нататъшните перспективи на борбата“, недвусмислено квалифицира Каравелов като главен виновник за тежкото състояние на комитета, а Христо Ботев като всепризнат ръководител на революционната емиграция.¹³ Величка Койчева пък оценява възгледите на Л. Каравелов като разминаващи се с „изискванията на историческия момент“ и също отдава предпочитанията си на Ботев.¹⁴

И в многотомната *История на България* заляга тезата, че с поведението си след събранието от 26 декември 1874 г., „Каравелов пречел на дейността на БРЦК и затруднявал хода на националнореволюционното движение“,¹⁵ за разлика от Ботев, който „изразявал стремежите на широките народни маси, за които революцията била единствен изход за избавление.“¹⁶ Дори Никола Кондарев – един от най-изявените защитници на Каравелов, приема, че в началото на 1875 г. у Любен Каравелов взема връх либералистичната, просветителска линия.¹⁷

Още по-симптоматичен пример за отношението на родната ни историопис към конфликта между Хр. Ботев и Л. Каравелов се явява биографичният труд на Иван и Цвета Унджиеви за Христо Ботев.¹⁸ Описвайки прелома у Любен Каравелов, Иван и Цвета Унджиеви много умело подчертават, че става дума за един сложен душевен акт, породен от множество причини, част от които остават скрити за погледа на съвременните изследователи. За съжаление след тази вярна по същество констатация, двамата автори остават в рамките на класово-партийната щампа и обобщават: Л. Каравелов изневерява на революцията, като либералният му уклон го отвежда в лагера на просветителството, а Хр. Ботев като изразител на стремежите на широките пролетаризирани и полупролетаризирани народни маси остава непоколебим привърженик на революцията.¹⁹

Едва ли е необходимо да се дават нови и нови примери за това как историци, политолози или културоведи обясняват възникналата през първите месеци на 1875 г. конфронтация между Любен Каравелов и Христо Ботев. Приведените дотук примери са напълно достатъчни според мен, за да се види, че въпреки съществуващите нюанси, досегашните анализи на специалистите се движат общо взето в рамките на пет „постулата“:

– в края на 1874 – началото на 1875 г. Л. Каравелов се отчайва от неуспехите в комитетските дела и се отдръпва от революционната борба, като застава на просветителски позиции;

– Христо Ботев не приема новото идейно кредо на Каравелов и от страниците на в. *Знаме* започва открито да критикува неговото отстъпление;

– към разногласията около избора на по-нататъшната посока за развитие на освободителното движение се наслагват дразги от лично естество, свързани както с темперамента, така и с характерите на Ботев и Каравелов;

– конфликтът между Каравелов и Ботев е подхранван и от трети лица, между които особена роля играят Стефан Ботев, кръгът около „старите“, Иван Мънзов;

– идейните търкания и личните противоречия се подсилват допълнително и от няколко конкретни инцидента като: злополучната януарска пратка с 12 револвера, която румънската полиция хваща в Гюргево, а в хода на следствието Ботев е оставен да се оправя сам или пък нежеланието на Каравелов да печата безплатно в. *Знаме* в своята печатница и последвалото през март 1875 г. отнемане на бр. 11 на в. *Знаме*; опитите на Ботевите съмишленици да окажат силов натиск над Каравелов, заплашвайки го дори със смърт и т. н.

В така изложените причини за конфликта между Каравелов и Ботев съществува обаче известна предпоставеност, която логично предопределя за председателя на БРЦК ролята на вечно колебаещия се „кабинетен революционер“, на „отстъпника“, „ликвидатора“ и дори на „главния виновник“ за разкола в комитетската организация. За младия Ботев пък е запазена ролята на последователния революционер-демократ, на истинския защитник на онеправдания български на-

род. Разбира се, мнозина изследователи се предпазват от целенасоченото и преднамерено подценяване било на Ботев, било на Каравелов, но факт е, че в досегашните научни публикации като че ли всичко е предрешено и то според един сценарий, който е продиктуван не от логиката на тогавашните балкански политически реалности, дори не от хода на конкретните исторически събития, а от конюнктурни идеологически шампи и измислени догматични схеми. При това всеки опит да се излезе извън този сценарий обикновено се заклеява като грубо и неаргументирано посегателство върху националната ни историческа памет и устоите на националния ни пантеон.

Основателно ли ореолът на правотата е запазен само за Христо Ботев? И може ли въобще да се приеме, че крайният изход от конфликта между Каравелов и Ботев е една победа за българската революция, една по-висока степен в развитието на българското освободително движение?

2. Другото възможно обяснение на конфликта Ботев–Каравелов

Единственият историк според мен, който понастоящем се опитва да предложи обективен отговор на тези въпроси, е Крумка Шарова.²⁰ С конкретни аргументи, извлечени от кореспонденцията и публицистиката на Ботев, проф. Шарова представя идейната страна на конфликта Каравелов – Ботев от една непривична, но основателна гледна точка, според която не Л. Каравелов, а Хр. Ботев отстъпва от принципите на революционната борба. Прочитът на всички документи отнасящи се до възникналия през 1875 г. сблъсък между председателя на БРЦК и редактора на в. *Знаме* навежда Крумка Шарова на четири съществени и неочаквани на пръв поглед извода:

Първо – още от декемврийското събрание през 1874 г. Ботев се опитва упорито да наложи пагубната за всяка нелегална революционна организация децентрализирана система на ръководство.

Второ – с убеждението си, че народът по принцип е готов за борба, Христо Ботев подценява необходимостта от пред-

варителна подготовка на предстоящата революция и така на практика обрича на неуспех всяко бъдещо въстаническо действие в българските земи.

Трето – с поредица от материали на страниците на в. *Знаме* Ботев доказва, че четничеството не е изчерпало възможностите си, с което той всъщност връща освободителното ни движение към един отминал вече етап от неговото развитие.

Четвърто – главната роля в предстоящата освободителна революция според Ботев се пада на емиграцията и затова акцентът в работата на БРЦК трябва да се постави върху мобилизирането на емигрантските центрове, което отново води до подценяване на така необходимата за всяко въстание предварителна подготовка вътре в страната.

Анализът на всички тези идеи недвусмислено подсказва според Крумка Шарова, че още от самото си начало конфликтът на Ботев с Каравелов има за цел или реформирането на БРЦК в духа на неговите собствени разбирания, или създаването на нова революционна партия без участието на старото комитетско ръководство.²¹ При това, конкретните факти категорично посочват, че идейната атака срещу Каравелов е подета от Ботев още преди да възникне инцидентът с разкритата в Гюргево пратка револвери и преди да се стигне до нашумялата свада около бр. 11 на в. *Знаме*, т. е. далеч преди спорът да бъде обагрен от личната вражда и неприязън.

Вероятно за някои читатели подобни разсъждения ще звучат кощунствено спрямо паметта и делото на Ботев. За други усилията за идейна „реабилитация“ на Каравелов ще бъдат недостатъчно добре аргументирани. Струва ми се обаче, че ако се издигнем над личните си пристрастия, лесно бихме могли да установим, че подходът на Крумка Шарова е не само научно обоснован. Той е дори един позакъснял опит за излизане от лабиринтите на идеологическото пустословие, за което всяко инакомислие е априори погрешно. Разбира се, не бих искал да адвокатствувам в полза на Каравелов, като подценявам неговите собствени грешки и недостатъци. Обективният прочит на запазения за последното доосвобожденско десетилетие документален материал обаче дава редица доказателства в подкрепа на изложените по-горе разсъждения.

3. Свидетелствата на съвременниците

Да вземем например спомените на Михаил Греков. Описвайки срещите си с председателя на БРЦК през лятото на 1874 г., Греков отбелязва убеждението на Каравелов, че вниманието на БРЦК трябва да се насочи към съживяване на комитетите вътре в страната и то по какъвто и да е начин, тъй като тяхната основна задача ще бъде да подготвят народа за предстоящата революция. Самата революция Каравелов не възприемал като самоцел, защото осъзнавал добре, че реалното съотношение на силите не е в полза на българите. Според него за крайния успех в борбата срещу турската власт е необходимо или обединяване усилията на южното славянство, или предизвикване на смутове в България, които да провокират активната намеса на Русия в окончателното разрешаване на всички балкански дела.²²

Разгледаният откъс от спомените на Михаил Греков, колкото и субективна да е информацията в тях, недвусмислено показва, че кризата в БРЦК не обезверява Каравелов, нито пък го насочва към лоното на „чистото“ просветителство. Напротив, тъкмо кризата в комитетските дела подтиква Любен Каравелов да се съобрази с политическите реалности на Балканите и да си изработи ясен план за подготовка на бъдещата националноосвободителна революция. Важна роля в този план се падала на пропагандната дейност на БРЦК, която според Любен Каравелов трябвало да се осъществява на две различни нива: общопросветно и политическо. За да се постигне това по-лесно, Каравелов замислял да се заеме с издаването на популярно списание, което ще позволи да се разшири просветителската дейност на БРЦК сред населението в страната, а Христо Ботев трябвало да поеме в свои ръце списването на един нов политически вестник, който щял пък да отстоява политическите позиции на Централния комитет в Букурещ.

Впрочем, ако се доверим на спомените на Михаил Греков, той също имал дял в изкристализирането на идеята за две печатни издания на БРЦК. Разказвайки за срещите си с Каравелов в Букурещ, Греков си припомня как споделил наб-

людението си, че *Независимост* е „прекрасен революционен орган“, ала „не достига до народа“. Затова „по-добре би било – предложил той, покрай *Независимост*, която ще се чете във Влашко, Сърбия и другаде, [да] се издава и някой литературен журнал, с пъстро съдържание, що свободно да влиза в Турско и в който освен статиите за небето, земята, водата, човека, конопите, бубулечките, кашлицата, охтиката и пр. и пр. да пушат исторически оригинални и преводни статии, които да разпирват за бунтове, революции, за освобождението на народите и т. н. Таквози едно списание би се посрещнало с радост от народа и би му принесло несъмнено полза...

Любен – продължава Греков, ме изслуша докрай, каза, че и той така мисли, ала че до есен трябва да се потърпи, докато той уреди някои свои работи, които били още неуредени, та че тогази да се почне тази работа. Като обсъдихме издаването на бъдещото списание, ние решихме да се нарече то *Знание*, име заимствано от руския журнал със същото заглавие, което аз бях получавал в Русия като ученик. Колкото до окончателното решение по тоя въпрос, ние го отложихме до есен и то бе възбудено своевременно от Любена...“²³

Планът, за който говори Михаил Греков, започва фактически да се реализира през декември 1874 г. – януари 1875 г., когато Христо Ботев поема издаването на *Знаме*, а Любен Каравелов съсредоточава усилията си към сп. *Знание*. Амбициите на Ботев обаче се оказали по-големи. Още в първите броеве на *Знаме* той открито започнал да налага собствените си разбирания за революцията, като предприел и последователна атака срещу усилията на Любен Каравелов да създаде сп. *Знание*. Това, разбира се, предизвикало естественото неодобрение на председателя на БРЦК и така още през януари 1875 г. Ботев не само успява да се конфронтира с Л. Каравелов, но и прави първата сериозна стъпка към разкола сред революционната ни емиграция.

Към същия извод навеждат и спомените на Стамболов от 1887 г., които са добре известни на специалистите²⁴, но поради тяхната неподправена откровеност ще си позволя да ги цитирам дословно:

„Ботев бе силна натура, много нетърпелива, буйна, несдържана. Напротив, Любен [Каравелов] бе човек сравнително

по-умерен, разсъдлив, тактичен, широк в помисли. Ботев обичаше да наложи своето и да вземе преднина. ... Любен бе безукоризнен. Той имаше и право, и значение, и влияние, и средства да затвори устата на всички, че и на Ботева, когото по-рано бе толкоз облагодетелствувал; но не стори туй. Не го стори, защото съзираше и нещо много хубаво и ценно у Ботева, нещо идейно и мъжествено, мощно и по полет поетически, което не можеше да затрие привързаността на Любена към хора с такъв характер и дарования. И Любен не се излъга. ... Заклучавам – продължава Стамболов, виновен е Ботев, или по-добре не той, а зловни други хора, които отровно му повлияха чрез изопачаване на работите. Те са причинителите, щото тази свада да мине в дребнавости от страна на Ботева: за да се заеме мястото на Любена – председател на Централния революционен комитет – нанасят му се съвсем незаслужени и дръзки обиди; беда се той в користни цели, в присвояване на комитетски пари. То причини най-дълбоки болки и рани у Любена, човек чист като гълъб.“²⁵

Впрочем, ако се вярва на думите на Христо Семерджиев – брат на Иван Панов Семерджиев²⁶, още през септември 1875 г., непосредствено след провала на заарското дело Стефан Стамболов коментира решението за вдигане на въстание в България така: „И аз съзнавах, че тая работа беше една необмислена и прибързана, но оня лудетина Ботев, като се научи, че в Босна и Херцеговина избухнало въстание и като вярваше, че това въстание е подстрекавано от Сърбия...“²⁷

По подобен начин гледа на конфликта между Каравелов и Ботев и Кириак Цанков. В писмо до Захари Стоянов от 13 април 1888 г. той споделя: „Относително спора между Ботева и Л. Каравелова моето мнение е, че той е бил преди [в]сичко, основан на различието в оценението на тогавашното положение на работите в България. Л. Каравелов мислеше, че почвата за едно общо въстание не била достатъчно приготвена, като се основаваше на несполуките в движението, станали дотогава, следователно, той искаше по-нататъшно апостолско действие à la Левски в България. При това търсеше още помощ отвън, най-паче от Русия, Сърбия и Румъния. Ботев, напротив, беше уверен, че народът бил приготвен и не чакал

освен една народна чета отвън, за да въстане като един човек.“²⁸

Пирдопчанинът Димитър Ночев – емигрант в Букурещ, по-късно участник в Ботевата чета, също твърди, че различията между Любен Каравелов и Ботев възникнали във връзка с идеята на Христо Ботев, освобождението на България да се осъществи чрез чети.²⁹ Стефан Ботев от своя страна отбелязва, че главното идейно противоречие между Каравелов и брат му се свеждало до желанието на Любен да постави освободителното движение „под сръбски пряпорец“, докато Ботев държал на самостоятелните действия.³⁰ Иван Андонов пък, след като подробно предава един свой разговор с Христо Ботев относно конфликта му с Любен Каравелов, добавя: „Според моето схващане, Ботев говореше това против Каравелова от озлобление и ненавист.“³¹

В нито едно от цитираните свидетелства първопричините на конфликта Любен Каравелов – Христо Ботев не се извеждат от така дълго коментираното в родната ни историопис „отстыпление“ на Каравелов от революционната борба. Напротив. Документалните податки достатъчно категорично сочат, че евентуалните причини за сблъсъка между двамата трябва да се търсят не само в сферата на личните им взаимоотношения и амбиции, а в сферата на принципните идейни различия за начина, по който трябва да се подготви и осъществи българската освободителна революция. Нека засега да оставим коментара кой е бил по-прав. По-важното е да се коригира една историографска несправедливост, според която главната вина за разкола в нашето националноосвободително движение се хвърля върху Каравелов, а за Ботев се отрежда ролята на „спасител“ на БРЦК от разрушителните последици на Каравеловите колебания.

4. Вестникарската свада

За да се разкрият максимално точно разволят, смисълът и значението на конфликта между Христо Ботев и Любен Каравелов, специално внимание заслужава вестникарският аспект на техния спор. Обикновено точно този аспект се използва в подкрепа на тезата, че, започвайки да издава списание

Знаше, Любен Каравелов отстъпва фактически от революционните си възгледи и постепенно преминава на позициите на просветителството. И обратното – ореолът на Ботев се дължи най-вече на характера на списвания от него в *Знаме*, който го афишира като най-последователния революционер-демократ сред тогавашната българска емиграция. Но така ли е било в действителност?

Според мен лично, съвременните изследователи преувеличават силата и реалния ефект на Ботевата публицистика. В *Знаме*, а и останалите емигрантски издания от онова време, които застават на страната на Ботев в спора му с Каравелов – като в *Михал* на Стоян Заимов или подновеният в *Тъпан* на Иван Мънзов имат всъщност ограничено разпространение, а оттук и влияние сред комитетските дейци. Множество документални свидетелства от пролетта и лятото на 1875 г. показват, че изданията на Любен Каравелов и Кириак Цанков са били предпочитани пред ботевото *Знаме* и от емиграцията, и вътре в страната. Достатъчно е да се сравнят например известните понастоящем данни за абонатите на *Знаме* и *Знаше* в средите на българската емиграция в Румъния. Така според Маню Стоянов в *Знаме* има абонати само в 7 румънски града и по един абонат в Белград, Прага, Николаев и Одеса, а във вътрешността на страната, при това в началото на 1875 г., когато в качеството си на председател на БРЦК зад редакцията на *Знаме* все още стои и Любен Каравелов, по думите на самия Христо Ботев, са се изпращали само до 20 броя.³² В същото време географията на разпространение на списание *Знаше* обхваща 15 от най-големите емигрантски средища в Румъния, между които Александрия, Болград, Браила, Галац, Гюргево, Зимнич, Крайова, Плоещ, Турну Северин, Турну Мъгурели, Слатина, а освен това списанието имало своите редовни читатели и в Цариград, Одрин, Солун, Серес, Русе, Видин, Охрид, Воден, Ловеч, Нова Загора, дори в Диарбекир³³.

Веднага мога да бъда опониран, че подобно сравнение не е уместно, тъй като Ботевото *Знаме* е емигрантско революционно издание, докато за Високата порта *Знаше* е едно безобидно просветителско списание. Да, това безспорно е така, и едва ли някой би се наел да твърди, че *Знаше* има чисто

революционен характер. Макар че, както отбелязва Кр. Шарова, може би е дошло вече времето, да се откажем от „изкушението да подвеждаме догматично апологията на знанието непременно и само към „погрешни“ „буржоазни“ теории за прогреса“.³⁴ По-важното в случая е да се подчертае, че когато говорим за вестникарската свада между Христо Ботев и Каравелов, не трябва да се забравя, че спирането на в. *Независимост* и появата на сп. *Знание* не са резултат от някакви самоволни действия на Любен Каравелов. Както вече беше посочено, още през лятото на 1874 г. Каравелов обмисля една нова и по-ефективна организация на пропагандната дейност на БРЦК. Тази организация предвиждала едновременното издаване на популярно научно списание и списването на самостоятелен политически вестник. Списанието, което легално щяло да достига до по-широк читателски кръг в цялата страна, трябвало да се редактира от самия Каравелов, а новият политически вестник, който щял да бъде и орган на БРЦК – от Христо Ботев.³⁵

Известно е, че последният брой на в. *Независимост* излиза на 12 октомври 1874 г.³⁶ Два месеца по-късно, на 8 декември, под редакцията на Ботев започва да излиза в. *Знаме*, а на 15 януари 1875 г. се появява и бр. 1 на сп. *Знание*. Съжителството между *Знаме* и *Знание* обаче се оказва трудно. Затова още през януари 1875 г., когато Христо Ботев дава достатъчно свидетелства, че ще превърне в. *Знаме* преди всичко в трибуна за налагане на личните си представи за революцията, Каравеловите съмишленици се виждат принудени от обстоятелствата да организират издаването на нов прокомитетски вестник под името *Балканул*. Редактор на вестника става един от най-изявените и авторитетни дейци на БРЦК – Кириак Цанков, а разпространението му покрива всички български емигрантски центрове в Румъния. Първият брой на *Балканул* е отпечатан на 1 февруари 1875 г. и въпреки че вестникът се списва на румънски език, за кратко време той спечелва своя постоянна аудитория сред тогавашната българска емиграция.³⁷

В този именно смисъл, ако към данните за разпространението на сп. *Знание* се добавят и сведенията за абонатите на изданията в Букурещ от Кириак Цанков в. *Balkanul*, който всъщност, е бил „*rag excellence*“ политически вестник, ще се

установи, че двете издания, олицетворяващи групата на Любен Каравелов, са сред най-четените и търсени периодични издания по онова време. Само през месец май 1875 г. например редовните абонати на в. *Balkanul* в Галац са 20, между които се открояват Рафаил Атанасов, Георги Гьоков, Христо Пулиев, Васил Христович, Петраки Аврамов, П. Софийски, Т. Панов и т. н.³⁸ Дори през лятото на 1875 г. цанковият *Балканул* продължава да увеличава своите абонати за разлика от в. *Знаме*, който точно по-това време рязко губи влиянието си сред най-многолюдните български колонии – Болград, Галац, Турну Мъгурели и т. н. Показателен пример за това е сведението на Иван Мумджиев от Болград, че в началото на юли за вестника на Кириац Цанков се абонирали нови шест души от Болград и шест от Рени, докато съдружникът на Ботев, който пристигнал в Болград, за да събира абонати, „както дойде, тъй и си отиди“.³⁹

Причините за популярността на *Знаме* и *Балканул* са много. Безспорно мнозина емигрантски дейци не крият възмущението си от клеветническия тон на Ботев, Заимов и Мънзов спрямо Каравелов или Цанков. Причините обаче не се коренят само в личното отношение към съответните редактори. Още повече че емигрантските дейци съвсем не мерят с един аршин Ботев, Заимов и Мънзов. Показателен в това отношение е един пасаж от писмото на болградчанина Петър Фитов до Кириац Цанков от 8 юли 1875 г. „На Мънзов – пише Фитов, върнах Тъпана и на Мадан Коприва върнах вестниците. Не знам с Ботев к[ак]во да правим, да са поддържа ли: заради Каравелов лошаво мисли публиката...“⁴⁰

Действително Каравелов и Цанков вдъхват повече доверие на своите читатели. Те не използват страниците на своите издания, за да окалпазаяват на дребно и заядливо своите опоненти. Напротив, те дори твърде дълго премълчават обидите, отправяни лично към тях, което в крайна сметка допълнително печели симпатиите на техните читатели. Но едва ли и само това е причината за успеха на *Знаме* и *Балканул*.

Някои автори подчертават финансовите затруднения на Ботев при издаването на *Знаме*, още повече че в писмата на Христо Ботев от пролетта и лятото на 1875 г. тази тема е водеща. Финансовите проблеми обаче са общи. Както *Знаме*,

така и *Знание* и *Балканул* изпитват сериозни финансови затруднения. А и в това няма нищо чудно. Парите за възрожденския българин винаги не стигат и затова той лесно се записва като абонат, обещавайки да си плаща вноските редовно, но когато дойде време за събиране на абонамента, усуква и шикалкави с месеци наред. Примерите за това са много и затова ще си позволя да цитирам само един характерен пасаж от писмото на Михаил Паничерски (разпространител на *Знание* сред болградските българи) до Кириак Цанков от 7 юни 1875 г.: „За Каравелова съм събрал малко пари, а ми ма е срам да ги пратя защото са твърде малко. Чудни са нашите хора. Искат да получават вестници, а пък кога им споменеш за пари, като че очите им вадиш. Та търговията не върви добре, – иронизира своите съграждани Михаил Паничерски, та дъжд не вали и др. т., но както и да е, ще са постарая дано посъбера още малко и ще му ги изпратя.“⁴¹

Всъщност най-голямо значение за успеха на сп. *Знание* и на в. *Балканул* има качеството на самите периодични издания. За разлика от ботевото *Знаме*, *Знание* и *Балканул* покриват един широк тематичен спектър – от популярните научни знания и литературата до последните политически събития и светските клюки. При това цялата информация е поднесена интелигентно, четивно, интересно и обективно. Нещо повече. Ако непредубедено сравним в. *Знаме* и в. *Балканул* като политически издания, бихме могли да установим, че революционната линия на Кириак Цанков е много по-последователна, ясна и аргументирана. И това личи най-добре още в първата уводна статия на в. *Балканул*, в която със завидна ерудиция и с политически усет Кириак Цанков прави общ преглед на състоянието на Източния въпрос.

„Поробен от петстотин години – пише Цанков за българите, този народ населява центъра на полуострова и представлява милионна компактна маса. Той е истинският стопанин на територията от Тимок до Черно море и от Дунав до Солунския залив. В земите му се намират основните стратегически пунктове на полуострова. Който не отдава значение на това обстоятелство при разрешението на Източния въпрос, не си знае интереса. За нещастие на българските държави, точно поради стратегическото им превъзходство спрямо ле-

говището на неприятеля, по време на нахлуването на последния в Европа, неговият ятаган е бил най-жесток към тях. В резултат на това българският народ е вървял по-бавно по пътя на политическото си развитие в сравнение с християнските си съседи. Благодарение на своите патриоти и духа на времето, днес този народ се намира близо до момента, когато, неможейки повече да търпи сегашното си унижително положение ще извика като един: Свобода или смърт! Да приближи народа до този момент и да го подготви за него, като му търси опора и съюзници, трябва да бъде основната грижа на всеки един патриот!⁴²

Действително в цитирания пасаж липсва патосът на Ботев, но нима верността към революционните идеи, към програмата на БРЦК е по-малка? Нима разсъдливостта и спокойният, но категоричен и вдъхващ доверие тон на Кириак Цанков са по-малко ефективни от емоционалните призови на Ботев? Да се поставим на мястото на тогавашния български емигрант и да прещеним обективно кой би постигнал повече успех: Христо Ботев с обидните си квалификации и с личните си нападки, с крайните си политически и социални идеи или умереният, но аргументиран и прагматичен подход на Кириак Цанков?

Едва ли необходимо да се привеждат нови и нови цитати от страниците на в. *Знаме* и в. *Балканул* за да се проследи реалното влияние на двата политически вестника. Публицистиката на Ботев е достатъчно добре позната на изследователите, а българистичното издание на в. *Балканул* прави вече и Цанковото слово достъпно за по-широк кръг от специалисти. Затова ще си позволя да открия само две по-съществени обобщения, отнасящи се до възникването и развоя на вестникарската „война“ между Каравелов и Ботев:

1. Първопричината за вестникарската свада между Хр. Ботев и Каравелов не е издаването на „просветителското“ списание *Знаме*. Спирането на в. *Независимост* и последвалата поява първоначално на в. *Знаме*, а по-късно и на сп. *Знаме*, са всъщност добре обмислени стъпки за разширяване възможностите на БРЦК да осъществява по-ефективна пропагандна дейност както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната. По всяка вероятност тези стъпки са предприети със съгласието на Хр. Ботев и със знанието на цялото

комитетско ръководство. Нещо повече. Ако съдим по думите на самия Ботев, че той е приел да издава в. *Знаме*, след като е получил уверение от „едно цяло събрание“,⁴³ то с голяма доза достоверност би могло да се приеме, че Общото събрание на БРЦК от 26 декември 1874 г. също е възприело и одобрило идеите на Любен Каравелов за бъдещите насоки в пропагандната дейност на комитета. Подобни изводи се подкрепят и от цитираните по-горе спомени на Михаил Греков и от обстоятелството, че до 16 март 1875 г. и *Знание*, и *Балканул*, и *Знаме* се набират в старата комитетска (Каравелова) печатница *Свобода*.

2. Началото на вестникарската свада между Ботев и Каравелов е дадено с опита на Ботев да дискредитира Каравеловото списание като „просветителско“ и вредно за българската революция още преди то да започне официално да се издава. В уводната статия на бр. 1 на в. *Знаме* например Ботев открито иронизира емигрантските дейци, които работят за разпространение на науката и образованието сред народа.⁴⁴ Макар и косвено, особено остро той напада намеренията на Каравелов да започне издаването на сп. *Знание* в бр. 4 на в. *Знаме* от 5 януари 1875 г., където открито обвинява председателя на БРЦК, че създаденото от него Дружество за разпространение на полезни знания е заплаха за революционните идеи, поради което „ние са решихме да преварим ударът и да изнесем колкото е възможно по-навидело неговите слаби и несъвременни страни.“⁴⁵

Възможно е тези първи по-хапливи реплики, които Хр. Ботев отправя към Л. Каравелов, да са само една емоционална реакция на разгорелите се по време на Общото събрание от 26 декември 1874 г. спорове между двамата. Възможно е гордостта на младия поет да е била жестоко наранена, след като събранието дори не го избира за член на БРЦК⁴⁶. Вместо обаче да потърси компромиса и да опита да се помири с Каравелов, Ботев продължава атаката срещу *Знание*, при това налагайки в спора все по-язвителен и обиден тон⁴⁷. В същото време той използва *Знаме* и за да наложи собствените си възгледи за революцията; за необходимостта от преобразуване на комитетската мрежа в страната в една „корпорация, която да покрие Балканският полуостров“ и която ще има за

цел „да драсне кибрита на въстанието и да осветли свободата на Балканския полуостров“; за пагубната роля на Русия, Сърбия и Румъния в нашето освободително движение; за ролята на емиграцията в бъдещата революция и др. п.⁴⁸

Така вероятно, без и да съзнава докъде би довело всичко това, Хр. Ботев стоварва цялата сила на своето публицистично перо върху Каравелов. Последвали и ответните реакции на засегнатата страна, която заради дълговете на Ботев към Каравеловата печатница не се спряла дори и пред конфискацията на бр. 11 на в. *Знаме*.⁴⁹ Постепенно в отприщилата се през януари–март 1875 г. вестникарска борба между редакторите на *Знаме* и *Знаше*, личните и принципните идейни подбуди започнали да се преплитат, напрежението видимо нараствало, така че след 16 март, когато въпреки затрудненията си Ботев успял да преиздаде бр. 11 на в. *Знаме* напълно самостоятелно, сложният възел на конфликта между него и Каравелов бил окончателно сплетен. Междувременно провал претърпяла и идеята за свикване на Общо комитетско събрание на 1 март 1875 г. БРЦК практически престанал да функционира, поради което на дневен ред излезли два въпроса: коя страна ще вземе емиграцията и как практически ще се осъществяват комитетските дела занапред. Отговорът на тези въпроси до голяма степен зависел от възможностите на Христо Ботев да консолидира около редакцията на в. *Знаме* свое ядро, което да стане инициатор за отнемане правомощията на Любен Каравелов като председател на вече несъществуващия Букурещки централен комитет.

5. Кога се обособява групата около Ботев и кои участват в нея?

В досегашните изследвания върху историята на българското революционно движение преобладава мнението, че т. нар. група на Христо Ботев се формира през пролетта на 1875 г. Димитър Страшимиров например отбелязва, че след злополучното спиране на бр. 11 на *Знаме* Христо Ботев окончателно скъсва всякакви връзки с Каравелов, а след установяването на Стамболов от Одеса в Букурещ, около двамата започват да се събират „млади, отбрани сили“. На първо

време тези сили според Димитър Страшимиров съставляват щаба на Ботев в борбата му против Каравелов, но малко по малко, те „образуват и оная нова ядка, която с нова мощ повежда напред комитетските дела.“⁵⁰

Александър Бурмов също приема, че „струната“ между Ботев и Каравелов окончателно се скъсва в началото на март 1875 г., като първите самостоятелни стъпки на Ботевата група той свързва с опита да се съживи дейността на вътрешните комитети чрез изпращането за апостол в страната на препоръчания от Стамболов Иван Семерджиев.⁵¹ Подобна позиция се отстоява и от Йоно Митев, който обаче отнася първоначалното консолидиране на „крайното“ Ботево крило още към началото на 1875 г.⁵² Крумка Шарова от своя страна пък отбелязва, че Ботевата група се обособява постепенно – между март и юни 1875 г., като започва да действа самостоятелно едва през юни и юли.⁵³

Действително формирането на групата около Христо Ботев би трябвало да се разглежда не като едноактно събитие, а като един процес, чиито първи симптоми могат да се доловят още по време на събранието от 26 декември 1874 г., когато идейният сблъсък между Л. Каравелов и Хр. Ботев придобива публичен характер. Процесът на обособяване на Ботевата група обаче започва чак през април и май 1875 г., когато вследствие провала на замисленото за 1 март общо събрание на БРЦК и вследствие спирането на бр. 11 на в. *Знаме* конфликтът между Ботев и Каравелов достига своята кулминация. В контекста на тези две събития, подтикнали Христо Ботев открито да заяви пред Иван Драсов, че ще воюва срещу Каравелов с всички възможни средства,⁵⁴ би трябвало да се разглежда и поведението на Иван Семерджиев, който веднага след пристигането си от Одеса в Букурещ се обявява срещу Любен Каравелов и дори предлага неговото „нравствено“ и „материално“ унищожение⁵⁵. Така възможностите на Хр. Ботев за влияние, особено сред вътрешните комитети, видимо нарастват. За консолидиране по това време на групата около *Знаме* обаче е все още твърде рано да се говори, тъй като тегърва предстои на комитетските дейци да направят своя избор между Каравелов и Ботев.

Всъщност през пролетта на 1875 г. емиграцията не е наясно какво точно става. Така след излизането на бр. 11 на в. *Знаме* (16 март 1875 г.), където Христо Ботев отпечатва кратка бележка за конфликта си с Каравелов, болгарските дейци директно се обръщат към Любен Каравелов, за да получат разяснение какво се е случило. „Тези редове – пише Михаил Паничерски за Ботевия текст, дадох повод на мнозина от членовете на нашето общество да мислят различно за тези неспоразумения. Според това, решихме да са обърнем към тебе, за да ни обясниш причините на тези неспоразумения.“⁵⁶

Георги Стойчев пък – един от най-изявените комитетски дейци в Александрия, изпраща на 15 май 1875 г. писмо до Кириак Цанков, в което, разказвайки за местните тържества посветени на св. св. Кирил и Методий, се обръща едновременно към Ботев и Каравелов, като че ли двамата продължават да работят съвместно и като че ли дразгите помежду им никога не са съществували: „Г-да Каравелов, Цанков и Ботев! А бе братя, защо не ми отговорите...“⁵⁷

Панайот Хитов научава за конфликта между Ботев и Каравелов също през втората половина на месец май и то от Драсов, който от своя страна се информира за всичко, единствено от Христо Ботев.⁵⁸ В писмото си до Драсов от 21 май 1875 г. например, Хитов отбелязва: „...разумях що ми пишеш за Ботева и Каравелова. Аз нямам никакво известие за тях и не вярвам да се е случило такова нещо, но пак не зная.“⁵⁹

Обективността изисква да се подчертае, че самият Драсов не се предоверява на всичко, казано от редактора на в. *Знаме*. Затова, когато пише на П. Хитов, той изрично отбелязва: „ако всичко е тъй както той [Ботев] пише за Каравелов...“⁶⁰ или пък в писмото си до Данаил Попов от 7 юни 1875 г., след като препредава Ботевите обвинения срещу Любен Каравелов, Драсов допълва: „Но пак положително не зная. Зная само, че между него и Ботйова съществува омраза, а кой е от тях виновният – не знам.“⁶¹

По подобен начин още на 5 май 1875 г. Иван Драсов пише и на Кириак Цанков: „Като ви пиша така, не мислете, че с това искам да го [Каравелов] компрометирам пред Вас и другиго – не, никога! Аз до днес съм имал към него голямо доверие; целта ми е да се издири истината, защото подобни

неспоразумения и недоверия между самите дейци, избрали да водят и управляват твърде деликатните ни народни дела, често принасят горчиви плодове, които ние трябва да отстраняваме. Тия неспоразумения ме карат да Ви пиша днес и моля в името на народните ни интереси да бъдете тъй добър и ми разясните тия твърде тъмни за мен работи, които ако действително съществуват да се постараям за отстранението им.“⁶²

„Да се издири истината!“ и „Да отстраним неспоразуменията!“ – това са според мен ключовите думи, от които може да се разбере какво точно вълнува революционно настроената българска емиграция през пролетта на 1875 г. Точно тези ключови думи, които в различни варианти се изричат и от Каравеловите, и от Ботевите привърженици, подсказват, че за разединение в комитетските среди не може да се говори нито през март, нито през април 1875 г. Още повече, че в началото на месец май се предприема и първият сериозен опит за публично помирение между Любен Каравелов и Ботев. За съжаление нанесените вече взаимни обиди вземат връх и поради тази именно причина, намерението на букурещките дейци да съберат двамата скарани редактори на празненството за св. св. Кирил и Методий (11 май), се проваля.⁶³

И така след 16 март 1875 г. отношенията между Л. Каравелов и Хр. Ботев са окончателно прекъснати, като през следващите няколко седмици конфликтът помежду им продължава да ескалира видимо. На 9 април в Букурещ пристига изпратеният от Стефан Стамболов Иван Семерджиев, който открито подкрепя Ботев и обвинява Каравелов в политическо спекуланство. Около 15 април обаче Иван Семерджиев се прехвърля през Русе в България и се установява в Търново, където има намерение да организира събрание на местните комитети.⁶⁴ Така Ботев отново остава сам, а конфликтът му с Каравелов, макар и симпатичен за зрещия в средите на революционната емиграция идеен сблъсък, запазва своя личен характер.

В края на април 1875 г. в Букурещ се завръща Стефан Стамболов. Той застава изцяло на страната на Ботев, с което се дава тласък и за консолидирането на сепаративната група около редакцията на в. *Знаме*. Тази тенденция набира скорост към средата на месец май, когато Каравелов отказва поканата

да се срещне с Ботев по време на тържествата за св. св. Кирил и Методий, а Стефан Стамболов и Георги Бенковски замислят неговото убийство. Така е извървяна всъщност и втората решителна крачка към окончателния разкол сред българската революционна емиграция.

По това време на страната на Ботев открито са застанали само Стефан Стамболов, Иван Семерджиев и няколко бугурещки хъшове, които Христо Ботев отново е приютил в дома си и които в знак на благодарност безпрекословно го подкрепят в борбата му срещу Каравелов. Действително в научната литература се твърди, че консолидиращата се през пролетта на 1875 г. група около в. *Знаме* е много по-голяма. Захари Стоянов отбелязва например, че в хода на разпратата Каравелов останал сам, тъй като „всички хъшлаци преминали при Ботйова.“⁶⁵ Александър Бурмов пък твърди, че Ботев намира широка подкрепа сред вътрешните дейци и сред революционно настроените емигранти,⁶⁶ а Михаил Димитров подчертава, че към „партията на действието“, както той нарича групата на Ботев, минават най-деятелните представители на българската емиграция.⁶⁷

Внимателният прочит на текстовете на споменатите автори обаче показва, че зад общите фрази за „по-революционно настроени емигранти“ няма всъщност конкретна информация колко и кои точно емигрантски дейци подкрепят Ботев. Показателен в това отношение е един пасаж на Захари Стоянов, от който се подразбира, че под „всички хъшлаци“, които подкрепили Христо Ботев, летописецът на Априлското въстание подразбира „15–20 души, които лягали и ставали в неговата стая, ходели да обират по пазара кори и изгнили дини, а някога като им прилегне, открадвали и по нещо.“⁶⁸

Разбира се, литературните краски в разказа на Захари Стоянов са вероятно поупресилени, но те не трябва и да се пренебрегват, защото пък в спомените си за времето, когато е живеел при Ботев, непредубеденият Михаил Сарафов споделя: „Там живееха и Стамболов и други революционери. ... Животът у Ботеви някак ми се не понарава, всичко беше нечисто, неред, обноските един към други сурови. А в Загреб аз бях приучен на друг ред!“⁶⁹ Ако оставим обаче субективните битови подробности настрана и ако се абстрахираме от кон-

кретната атмосфера, в която хъшовете са живеели в дома на Ботев, не може да не отбележим, че нито Захари Стоянов, нито Михаил Сарафов сочат поименно други лица от групата около в. *Знаме* освен тези на Стефан Стамболов и брата на Христо Ботев – Стефан.

В изследванията си върху историята на БРЦК Ал. Бурмов също не споменава конкретни имена от Ботевата група извън тези на Стефан Стамболов, „някой си Петков“⁷⁰ и Иван Драсов.⁷¹ Михаил Димитров изброява поименно Панайот [Иван] Семерджиев, Иван Драсов, Стефан Стамболов, Никола Обретенов, Стоян Заимов, Михаил Греков и Георги Апостолов,⁷² но от тях очевидно трябва да отпаднат поне грима: Греков, който по това време е в Русия и се е откъснал от живота на БРЦК; Н. Обретенов, който пък е обиден на Греков и едва в края на юли склонява отново да се включи в комитетските дела, и то след продължителни уговаряния от страна на Стефан Стамболов; Петков – Иван Семерджиев, който още преди 23 април 1875 г. се прехвърля в България. От досегашните изследователи на Ботевата група единствено Крумка Шарова дава малко по-обширна представа за другите евентуални съмишленици на Ботев, като освен Стамболов, тя посочва поименно Тодор Чолаков, Стефан Блъсков, Георги Котабанов, Петър Енчев и Панайот Волов.⁷³

Специално внимание заслужава и въпросът за подкрепата, която Ботев уж получава от вътрешните дейци. Жилавостта на тази теза, формулирана ясно още от Ал. Бурмов, се дължи на твърдението на самия Ботев, който в писмото си до Георги Стойчев от 12 април 1875 г. отбелязва: „Причините, които са ме накарали да са отделя от Каравелова са отсрещните българе. Тие ще да ми помогнат да се сдобия с печатница и да бъда в също едно отношение техен.“⁷⁴

Наличната документална информация обаче, изисква с по-голяма предпазливост да се възприемат думите на Ботев, а следователно да се коригират и твърденията за отношението на вътрешните комитети към конфликта Ботев–Каравелов. Без да навлизам в детайлите на този въпрос, ще припомня само, че практически през пролетта на 1875 г. комитетската мрежа в България не функционира. Няколкото по-активни центъра – като тези в Търново, Стара Загора или Русе, не

правят революционна организация. Действително броят на будните млади хора във вътрешността на страната непрекъснато расте, видимо се пробужда интересът на българина към политиката, съживяват се и симпатиите към революционната емиграция, но желанието за свобода не означава непременно и винаги събуждане на комитетската деятелност. За съжаление огромният масив от мемоарна поборническа книжнина създава твърде повратна представа за географския обхват и за реалните количествени параметри на революционната организация през пролетта и лятото на 1875 г. Това от своя страна пък води и до погрешното тълкуване на Ботевите думи за подкрепата, която той получава в борбата си срещу Любен Каравелов от „отсрещните“ българи.

Всъщност засвидетелстваната в писмото на Ботев до Драсов подкрепа, която редакторът на в. *Знаме* получава от Ив. Семерджиев по време на неговия кратък престой в Букурещ, не означава подкрепа на всички вътрешни комитетски дейци. Крумка Шарова дори твърди, че реално Ботев имал твърде ограничени възможности за влияние сред тях.⁷⁵ Аз лично не бих отрекъл наличието на такива възможности, защото с присъединяването на Стамболов към Ботев най-важните канали за връзка между емиграцията и вътрешните дейци преминават реално под контрола на формиращата се Ботева група. Още повече, че самият Иван Семерджиев в амплото си на апостол, изпратен от Стамболов да го замести в страната, има сериозни възможности да ориентира местните комитети към лагера на Христо Ботев. Като цяло обаче трябва да се подчертае, че през май и дори през юни нито Иван Семерджиев, нито пък функциониращите тук-там из Румелия вътрешни комитети, се включват активно в развоя на конфликта Ботев–Каравелов. И най-добрата илюстрация на тази констатация е текстът на *Изложението* за принципите на революционната борба, изработено от търновските комитетски дейци през месец юни или най-късно в началото на месец юли 1875 г.⁷⁶

Според автора на това изложение – най-вероятно това е самият Иван Панов Семерджиев,⁷⁷ за да се гарантира успехът в борбата за освобождение на България, усилията на всички трябва да се насочат към четири основни неща: изграждане на широка мрежа от революционни дружества из цялата стра-

на, ефективна революционна пропаганда, предварителна „умствена“ и „материална“ подготовка на населението, ясна политическа платформа за бъдещото устройство на свободна България. Така изложените принципи на революционната борба значително се отличават от Ботевите представи за понататъшното развитие на националноосвободителното ни движение, което пък категорично подсказва, че вътрешните дейци не могат толкова лесно да се вписват в един общ историографски калъп, според който комитетите в страната безрезервно подкрепят усилията на Христо Ботев да реформира БРЦК.

И така към средата на месец май 1875 г. групата на Ботев в Букурещ реално включва десетина души – Стамболов, Стефан Ботев и част от живеещите по това време в румънската столица български хъшове. От различни спомени и документи за доосвобожденската епоха би могло да се предположи, че измежду тогавашните букурещки хъшове, съмишленици на Ботев са били Георги Бенковски, Стефан Блъсков, Тодор Чолаков, Нено Христов, Георги Котабанов. Тия последните обаче са съставлявали по-скоро само един фон, докато двигателите на групата са били Стефан Стамболов и самият Ботев.

Както вече беше отбелязано, някои изследователи отстояват твърдението, че активно участие в Ботевата група вземат също и двамата шуменски деятели Петър Енчев и Панайот Волов,⁷⁸ но техният случай е по-заплетен, затова не би било излишно да му се отдели малко повече внимание.

В началото на януари 1875 г., спокойствието на шуменската общественост било нарушено от една безобидна на пръв поглед случка, придобила популярност в тогавашната преса като т. нар. френска сватба. На 12/24 януари трябвало да се извърши венчавката на 18-годишната българка Василка Константинова със Симон Фери, белгийски инженер на служба в компанията, която проучвала трасето на ж.п. линията Каспичан – Шумен – Карнобат. Местните младежи не можели да преглътнат, че чужденец ще се ожени за красивата Василка и предприели шумна кампания за предотвратяване на сватбата. На 12 януари, по време на неделната служба в една от градските църкви, Панайот Волов произнесъл реч, в която обвинявал

нил чуждите инженери, че примамват българските девойки и така посягат на тяхната народна чест. Словото на Волон възпламенило и без това разбунените духове. Събралото се множество се отправило към митрополията, за да попречи на изпращането на свещеник, който да извърши венчавката, а група младежи обсадили къщата на младоженката, където се стигнало и до сбиване. Наложило се да дойде войска, която за да прекрати стълкновението извършила арести. Панайот Волон и Петър Енчев били обвинени в подстрекателство и след първите разпити, били изпратени във вилаетския съд в Русе.⁷⁹

Съществуват неоспорими свидетелства, според които Волон и Енчев са освободени от Русенския затвор срещу поръчителство, едва на 17 май 1875 г., но при условие, че и двамата ще останат в града до получаването на правителственото решение по приключилото дело.⁸⁰ В края на месец май те все още са в Русе, откъдето Панайот Волон си кореспондира с шуменското училищно настоятелство във връзка с направеното му предложение да се завърне в родния град като учител и ако съдим по донесенията на секретаря на руския генерален консул в Русе Иван Крилов, двамата избягват в румънската столица чак в началото на месец август.⁸¹

Някои съвременници причисляват към Ботевите привърженици и д-р Христо Чобанов, комуто дори се приписва и подбудителството на един от опитите за убийство на Любен Каравелов.⁸² Не трябва да се игнорира обаче информацията на Стоян Заимов, че тъкмо Христо Чобанов и Христо Сяров са били инициатори на провалилото се около 11 май 1875 г. сдобряване между Любен Каравелов и Хр. Ботев,⁸³ т. е. напълно възможно е първоначално Христо Чобанов да е бил сред противниците на разкола и едва впоследствие под влияние на Ботев и Драсов да е склонил да се присъедини към тяхната група. Що се отнася до Стоян Заимов, ако се съди по едно писмо на Стефан Стамболов до Тодор Пеев, още на 14 или 15 май 1875 г. Стоян Заимов напуска Букурещ и се установява в Браила, където малко по-късно пристъпва към издаване на в. *Михал*.⁸⁴

6. Първата самостоятелна инициатива на Ботевата група

Въпреки че окончателното консолидиране на групата около в. *Знаме* като самостоятелна политическа формация става едва към края на месец юли, първите стъпки на оформилото се вече около Хр. Ботев и Стефан Стамболов ядро са предприети още през втората половина на май. За тези стъпки косвено може да се разбере от писмото на Ботев до Иван Драсов от 26 юни 1875 г., където Ботев разказва, че „преди месец“ – т. е. през втората половина на май, от Букурещ изпратили човек „отсреща“.

Кой е този човек? Какви са били неговите задачи? Какъв е бил резултатът от неговата мисия?

В досегашните изследвания за БРК тези въпроси остават без отговор, тъй като оскъдният характер на изворовите податки не дава възможност за възстановяване на хронологията на събитията, за които Ботев загатва на Иван Драсов. Анализът на всички включени в научно обращение материали обаче позволява да се предположи, че човекът, който е бил изпратен „отсреща“ от Ботев и Стамболов, най-вероятно е Георги Обретенов.

Според наличната документална информация до пролетта на 1875 г. Георги Обретенов е сред питомците на одеското юнкерско училище. През месец март той изразява пред своя по-голям брат Никола категоричното си намерение да напусне юнкерското училище, за да се включи по-активно в революционната борба.⁸⁵ Но от едно писмо на Георги Измирлиев се вижда, че в началото на април той все още е в Одеса⁸⁶ и най-вероятно пристига в Русе през Букурещ едва през втората половина на месец май. Подобно предположение се подкрепя от обстоятелството, че в писмото си до Никола Обретенов от 1 юни 1875 г. председателят на търновския революционен комитет Иван х. Димитров разяснява какви са реалните възможности Георги Обретенов да започне работа като помощник на някой селски учител, веднага след приключването на годишните училищни изпити в Търновско.⁸⁷ Същевременно от по-късни писма на Стефан Стамболов до Никола Обрете-

нов се подразбира, че Ботевата група има пълно доверие на Георги и затова се предлага на Никола Обретенов, ако той ще се отказва от по-нататъшна революционна дейност, именно брат му да го замести, т. е. Христо Ботев и Стефан Стамболов знаят, че Георги Обретенов вече се е върнал в Русе и че той няма да откаже да се включи активно в предстоящите събития.⁸⁸

Георги Обретенов се познавал добре и с изпратения от Стефан Стамболов апостол в Търновско – Иван Семерджиев.⁸⁹ Нещо повече. Между двамата са съществували дори много близки отношения, тъй като след установяването на Георги в Одеса, Иван Семерджиев поел настойничеството над младия Обретенов.⁹⁰

При отсъствието на каквито и да било документални податки за изпращането на някой друг измежду тогавашните Ботевци съмишленици в България, би могло да се предположи, че точно Георги Обретенов е евентуалният пратеник на Хр. Ботев и Ст. Стамболов „отреща“. За съжаление, малко по-трудно може да се реконструира конкретната задача на Г. Обретенов. Затова като работна хипотеза на този етап, по примера на Александър Бурмов и Иван Унджиев би могло да се приеме, че целта на Ботев и Стамболов е била да се „разбере какво се върши в България и какво отношение ще вземат напред вътрешните дейци“.⁹¹

По-вероятно е обаче Георги Обретенов да не е имал друга специална задача, освен да осъществи от името на Христо Ботев и Стамболов контакт с ръководството на Търновския революционен комитет, с което е трябвало да се напомни на местните дейци, че емиграцията и по-точно сепаративната група около в. *Знаме* очаква сведения за резултатите от дейността на Иван Семерджиев. От писмо на самия Иван Семерджиев до Георги Обретенов, изготвено на 2 август 1875 г. се вижда, че веднага след установяването си в Русе Георги Обретенов е писал до Търновския комитет, но за съжаление неговото писмо не е запазено.⁹² Би могло само да се предположи, че точно това писмо е подтикнало търновските дейатели да подготвят информация до Ботев и Стамболов, която на 1 юни е изпратена в Русе до Никола Обретенов с молба да бъде препратена през Гюргево до Букурещ.⁹³ В подкрепа на едно

подобно предположение могат да се приведат поне два аргумента.

Първо – На 1 юни 1875 г. председателят на Търновския комитет Иван х. Димитров изпраща писмо на Никола Обретенов, в което го уведомява, че „днес“ е писал на „онзи батакчия“ [Стамболов] и на два пъти отправя изричната заръка: „Тихо! Приключените писма гледай скоро да препратиш за местата им...“; „Гледай чрез Гюргево да му пратиш тук писмото...“⁹⁴

Второ – Писмото, което Никола Обретенов трябва да препрати през Гюргево, се явява първата документално засвидетелствувана връзка между „отсрещните“ българи и букурещките дейци, след като през втората половина на май те са изпратили своя човек в страната и след като Търновският комитет е провел заседанието си от 19 май и селското събрание от 24 май – т. е. след като дейците от Търновско вече са обсъдили комитетските работи и са изработили своите предложения за съживяване на революционната организация.

Ако се опитаме да реконструираме съдържанието на писмото на търновци до Хр. Ботев и Ст. Стамболов от 1 юни 1875 г., в него би трябвало да се намират разяснения по поне три въпроса: заседанието на Търновския комитет от 19 май; решенията на „селското събрание“ от 24 май; предложението към букурещките дейци „да се приготвят“ за свикване на ново общо събрание.

Информацията по първите два въпроса може в общи линии да се възстанови по публикуваните от Александър Бурмов *Постановления* от 19 май 1875 г.⁹⁵ Текстът на този документ, явяващ се по думите на Бурмов един „нов устав на революционната организация“, е изработен от Търновския комитет на 19 май, а на 24 май е одобрен от събрание на представители на селските комитети от региона.⁹⁶ Сами по себе си *Постановленията* от 19 май са много показателни за реалните идейни тежнения сред тогавашните комитетски дейци в страната, въпреки че са изготвени с активното участие на считания за явен поддръжник на Хр. Ботев и Ст. Стамболов – Иван Семерджиев. Действително Александър Бурмов твърди, че върху оригинала на *Постановленията* личи почеркът на Иван х. Димитров,⁹⁷ но анализът на документа показва

видима идейна близост на *Постановленията* до основните възгледи, които Иван Семерджиев застъпва пред Хр. Ботев в началото на месец април по време на тяхното кратко запознанство в Букурещ. За разлика от тогава обаче сега Ив. Семерджиев отстоява много по-реалистични позиции, които на места дори влизат в разрез с верукото на Ботев, т. е. с позициите, от които Ботев и формиращата се около него група води борбата срещу легитимното ръководство на БРЦК в лицето на Любен Каравелов. Показателни в това отношение са поне три неща:

– В *Постановленията* от 19 май 1875 г. революцията не се извежда като непосредствена задача на комитетската организация. Напротив, от текста личи, че революцията трябва да се подготвя по-продължително, тъй като „сига забилизваме вред хората малко поистинали“.

– Акцентът в подготовката на революцията се поставя върху изграждането на стройна нелегална мрежа от „дружества“ във всяко село и град на „България, Тракия и Македония“. При това българите трябва да се приготвят за бъдещата революция „както умствено тъй и материално“.

– В структурно отношение революционната организация ще се изгражда на строго териториален и йерархичен принцип, според който дружествата ще бъдат прости, средни и едно главно. При простите дружества водещ ще бъде принципът на вишегласието, а в работата на главното дружество могат да се използват и апостоли, които ще отговарят за отделни региони. Задължителен елемент в дейността на средните и главното дружества е периодичната отчетност.

Част от основните положения, залегнали в *Постановленията* от 19 май 1875 г., са доразвити в споменатото вече *Изложение* на принципите за организиране на революционната борба в България, което, ако съдим по ръкописната забележка на Иван Драсов върху текста, е изпратено за публикуване в Букурещ около 24–25 юли, най-вероятно по Никола Обретенов.⁹⁸ И двата документа по категоричен начин подсказват, че в разбиранията си за революцията вътрешните дейци проявяват умереност и реализъм, неприсъщи за емоционално-бунтарските настроения на Христо Ботев и неговите букурещки поддръжници, които по същото това време са готови на-

силствено да отнемат от председателя на БРЦК печата и комитетската архива, да овладеят ръководството на организацията и да пренасочат дейността ѝ в духа на собствените си политически възгледи. Тъкмо този демонстриран в *Постановленията* от 19 май политически реализъм на вътрешните комитетски дейци, принуждава, според мен, редакторът на в. *Знаме* да се вслуша в съвета на „отсрещните“ българи и след получаването на писмото на Търновския комитет от 1 юни 1875 г. да възприеме тяхната идея за организиране на ново общо събрание, което трябва да реши какво и как ще се прави по-нататък.

7. Обиколката на Стамболов

Съобразявайки се с мнението на Търновския комитет, групата около Ботев пристъпва към подготовка на бъдещото събрание, като за целта е решено Стамболов да предприеме специална проучвателна обиколка из големите емигрантски центрове в Румъния. Това личи от писмото на Ботев от 26 юни 1875 г., където като информира Иван Драсов, че са изпратили свой човек в страната, Хр. Ботев отбелязва: „оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще видим какво да се прави. Стамболов затова и тръгна.“⁹⁹

За съжаление сведенията за тази обиколка на Ст. Стамболов са крайно оскъдни, поради което в научната литература битуват твърде противоположни мнения. Димитър Страшимиров например приема, че обиколката на Стамболов започва през юни,¹⁰⁰ Никола Начов я отнася към месец юли,¹⁰¹ а Крумка Шарова твърди, че Стамболов предприема обиколката в края на април и началото на май.¹⁰² Различия има и по въпроса кой е действителният инициатор на обиколката, какви са резултатите от нея, откъде точно минава Стамболов и т. н. Единственият въпрос, по който сред изследователите съществува известен консенсус, се отнася до целите на обиколката – всички специалисти приемат, че по време на обиколката си из Влашко Стефан Стамболов се опитва да привлече емигрантските комитети към групата около в. *Знаме* и да подготви свикването на общо събрание, на което де юре е трябвало да се отстрани Любен Каравелов от ръководството

на БРЦК, след което се е предвиждало налагането на „новата революционна“ линия.

Какво показва наличният документален материал?

Изходната точка за реконструиране на конкретните събития около обиколката на Стефан Стамболов трябва да бъде незапазеното или все още неоткрито писмо на „отсрещните“ българи до Ботев от 1 юни 1875 г., в което търновци предлагат на букурещките дейци да се приготвят за събрание. Както вече беше изтъкнато по-горе, това писмо най-вероятно е изпратено първоначално до Никола Обретенков в Русе, който от своя страна го препраща почти веднага през Гюргево. Няколко дни по-късно то вече е получено в Букурещ, тъй като на 8 юни Стефан Стамболов пише от румънската столица на своите родители, отбелязвайки, че е приел „писмото от Ивана“.¹⁰³ Тази именно дата съответствува приблизително и на споменатата в писмото на Христо Ботев до Иван Драсов от 26 юни информация за Стефан Стамболов, че „има две-три недели откакто [той] е заминал да обиколи нашите влашки българи и види какво ще да се прави“.¹⁰⁴

От наличните документални свидетелства трудно може да се възстанови точният път на Стамболов, но би могло да се приеме, че, напускайки Букурещ най-рано на 8 юни, той е трябвало да посети Гюргево, Пловдив, Турну Мъгурели, Браила, Галац, Болград. Подобно предположение се потвърждава от думите на Стоян Заимов, който през 1889 г. споделя, че Стамболов и Ботев искали да отцепят от Любен Каравелов Скарлат Стратевич от Браила, Данаил Попов от Турну Мъгурели, Рафаил Атанасов от Галац, Райчо Христов от Пловдив и Петър Фитов от Болград, като „съгласно планът“ същите дейци трябвало да се присъединят към „кружокът“ на в. *Знаме*.¹⁰⁵

Дали Стамболов е посетил всички тези места и какви са били реакциите на комитетските дейци, може само да се гадае. От едно писмо на Михаил Паничерски до Кириак Цанков, изпратено на 26 юни 1875 г., личи например, че „Стамбулов нищо не направи в Болград, защото сичките му отговориха, че немаат никакво доверие в Ботева. Стамбулов – продължава Мих. Паничерски, са много разсърди на мене, защото аз ни му дадох никакъв конкурс в оная работа, за която той дойде

в Болград. Аз му казах явно, че нямам желание да помагам на ония хора, които искат да сеят интриги и клевети. С едно слово Стамбулов доде в Болград като аслан и са върна като нас...“¹⁰⁶

Думите на Паничерски показват красноречиво, че по време на обиколката си Стефан Стамболов среща сериозна съпротива сред част от емигрантските комитети. Нещо повече. Емиграцията като цяло остава лоялна към законно избрания председател на БРЦК и през целия месец юни продължава да се дистанцира от сепаративните действия на групата около в. *Знаме*. Що се отнася до въпроса кога точно завършва Стамболовата обиколка, едно писмо до Никола Обретенов от 3 юли 1875 г. показва, че в началото на юли Стамболов е вече в Букурещ.¹⁰⁷

8. Налагане на идеята за свикване на общо събрание

а. Позициите на Ботевата група

Неуспехът на обиколката из по-големите емигрантски средища в Румъния подтиква Ботев и Стамболов да пристъпят окончателно към самостоятелни действия. Междувременно започналите през юни размирици в Херцеговина отприщват поредната политическа криза на Балканите, което създава реални предпоставки за обрат в борбата срещу Любен Каравелов. На 7 юли 1875 г. Хр. Ботев и Ст. Стамболов отправят писмо от Букурещ до Иван Драсов, който по това време според тях е трябвало да бъде вече в сръбската столица, и пределно ясно излагат пред него своите собствени преценки за състоянието и перспективите за развитие на българското националнореволуционно движение¹⁰⁸.

Според Христо Ботев и Стефан Стамболов емигрантските комитети във Влашко се намират „в твърде лошо положение“, а Любен Каравелов не само се е отказал да работи, но и се опитва да „изстуди“ и други. „Ти знаеш – обръщат се Ботев и Стамболов към Драсов, че у него има документи, които могат да повредят на народа ни, ако някой път, движим от своя гняв или подъл интерес, се реши да ги

изпрати отсреща. Многого обвинения и подозрения, които падат отгоре му, неговите глупави и лъжливи слова и действия, на които сме ние първите свидетели, и шарлатанското му оттегляване от работите ни народни – всичко това ни кара да му не вярваме нито за бодка счупена. Документите трябва да се вземат от ръцете му, трябва да се орежат ноктите на дивия звяр, иначе... Но да го оставим настрана; нека умрелите ровят умрелите, а ние да видим какво да правим с живите.“¹⁰⁹

След като заклеят Каравелов като враг на народното дело, Стамболов и Ботев настояват пред Ив. Драсов да следи внимателно хода на Херцеговинското въстание, защото ако то се задържи един-два месеца, българите биха имали достатъчно време да се вдигнат „на бой за свобода“ и така двата народа ще си помогнат взаимно, като разделят силите на общия враг. „Ако е Херцеговинското въстание силно и доста разпространено, трябва ли – разсъждават Ботев и Стамболов, да се говори, че вече не е време да стоим със сгърнати ръце и да чакаме да ни падне свободата от небето с[ъс] зюмбюл? Не е ли нужно, изключително необходимо, да се сберем, колкото е възможно по-скоро, да се посъветваме що да работим и как да работим, и да захванем да прилагаме на практика нашите решения? Това е мислим ние света длъжност на всяка чиста българска душа, – и кой е народен и добър, трябва да се покаже сега в критическото положение на работите.“¹¹⁰

Водени от тази именно мисъл, Христо Ботев и Стефан Стамболов предлагат на Драсов да обсъди всичко това с Панайот Хитов и в най-скоро време да им изпратят своя отговор, като подчертават в заключение, че „хиляди пъти по-добре“ би било ако и двамата дойдат в Букурещ, „за да направим едно общо събрание, на което да се разгледат подробно всичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем поумно да работим за бъдещите“.¹¹¹

Какво показва писмото до Иван Драсов от 7 юли 1875 г.?

Ако изключим крайно пристрастната и обилно пропита с неприязън оценка, която Хр. Ботев и Ст. Стамболов дават за Любен Каравелов, съдържателният анализ на тяхното писмо позволява да се открият няколко съществени момента, които изиграват според мен решаваща роля за по-нататъшното из-

кристализиране на идеята за създаване на нова революционна политическа формация:

– Христо Ботев и Стефан Стамболов са твърдо убедени, че комитетската организация във Влашко не функционира и главната вина за това носи Любен Каравелов. Според двамата революционери, Любен Каравелов е потенциално опасен и затова изходът, който те предлагат, е един – окончателното изолиране на някогашния председател на БРЦК от общите народни дела.

– Като анализират развоя на размириците в Херцеговина и Босна, както и „критическото финансово положение“ на Високата порта, Ботев и Стамболов достигат до категоричния извод, че българите не трябва да стоят повече със скръстени ръце и да бъдат „прости зрители на драмата, в която трябвало би и трябва да бъдем сами ние актьори“. В този именно смисъл политическата ситуация според двамата поставя открито въпроса за организиране на бунт и в България.

– Предвид на съществуващата остра конфронтация сред българската революционна емиграция, Ботев и Стамболов предлагат на Иван Драсов и Панайот Хитов да се пристъпи към организиране на общо събрание в Букурещ, което трябва да прецени състоянието на народните работи и да изработи план за подготовка на бъдещото въстание в България.

Обективният анализ на писмото до Драсов показва всъщност, че началото на месец юли 1875 г. е следващата повратна точка в по-нататъшното развитие на българското революционно движение. Това според мен е моментът, когато, доразвивайки пред Иван Драсов и Панайот Хитов идеята на Търновския комитет за свикване на „извънредно“ общо събрание и очертавайки ясно основните задачи на това събрание, Христо Ботев и Стефан Стамболов преминават един своеобразен Рубикон, пътят, който логично води към съдбовните решения от 12 август и към сформирането на новата политическа формация в Букурещ – БРК.

б. Поканите

Най-вероятно писмото на Христо Ботев и Стефан Стамболов до Иван Драсов е получено в сръбската столица почти едновременно с пристигането на самия Драсов в Белград, т.е.

след 12 юли 1875 г.¹¹² След като се запознават с направените им предложения, Иван Драсов и Панайот Хитов решават да подкрепят инициативата за свикване на „извънредното“ комитетско събрание и още на 15 юли 1875 г. старият войвода изготвя от свое име персонални покани до по-влиятелните емигрантски дейци в Румъния.¹¹³ Съвременната наука разполага само с две от тези писма-покани, адресирани съответно до Тодор Пеев в Браила¹¹⁴ и Николай Минков в Болград,¹¹⁵ но от различни източници косвено личи, че П. Хитов изпраща покани и до други комитетски съмишленици, между които със сигурност са Рафаил Атанасов от Галац,¹¹⁶ Данаил Попов от Турну Мъгурели,¹¹⁷ Илия Широков от Александрия, Венко Наботков от Зимнич, Димитър Горов от Гюргево.¹¹⁸

Ако се съди по запазените покани до Т. Пеев и Н. Минков, може да се приеме, че в писмата си до емигрантските дейци Хитов обосновава необходимостта от активизиране на българската емиграция и от свикване на представително комитетско събрание в Букурещ. „Днес – пише Хитов на Минков, на Балканския полуостров вече гори огънят. Херцеговците се бият. На това и австрийските войски преминаха в Босна“.¹¹⁹ Според войводата „веч не е за седене“, затова „трябва да се съберем и да видиме, що се е работило досега и що трябва да работим сега“.¹²⁰

Панайот Хитов обаче изготвя поканите си персонално, като на всеки деец дава различна информация. Така в писмото си до Н. Минков, П. Хитов настоява болградчани да си изберат свой представител за предстоящото събрание в румънската столица, като обяснява: „Аз на 5 или 8 августа ще бъда у Букурещ. И из отечеството ни ще дойдат около 10 или повече хора, тъй също и из Влашко. Именно на кой ден ще стане събранието, ще ви се пише из Букурещ и ще се определи денят. Само гледайте да бъде тайно. И човекът, който изпратите, да бъде практичен, да умее да даде мнението на работите.“¹²¹ В писмото си до Тодор Пеев пък войводата поканва на събранието лично Пеев, без да препоръчва браилският представител да бъде излъчен от местния комитет. „Нашти млади юнуши – пише Хитов, които непрестанно са работели досега, сега ма викат да дода у Букурещ за да разгледаме що са е работили досега и що треба да са работи.“

Затова треба и ваше милост да додиш и да си дадеш мнениету върху работата, за коету ас сам уверен, чи не ште откажеш само ти казвам сам да знаиш дорде са видим личну. Ас щом дода у Букореш ще ти ява или после ще ти яват от Букуреш...“¹²²

Различията в текста на поканите показват, че Панайот Хитов внимателно обмисля тяхното съдържание, т. е. действията на Хитов съвсем не са импулсивни. Крумка Шарова смята, че писмата-погани са писани „по настояване и с посредничеството“ на Иван Драсов, който докато пребивавал в Белград, убедил войводата „да отправи писма до комитетите в Румъния и ги призове да подкрепят“ Ботевата група.¹²³ Според мен обаче подобно твърдение попреувеличава ролята на Иван Драсов за сметка на Панайот Хитов. Още повече, че съществуват сериозни податки, според които войводата Хитов „узрява“ за идеята да се активизират комитетските дела почти месец преди идването на Иван Драсов в Белград, при това независимо от Ботевата група.

в. Инициативата на Панайот Хитов

От писмото на Рафаил Атанасов до Панайот Хитов, изпратено в Белград на 21 юни 1875 г., е видно, че около 15 юни най-влиятелният комитетски деец в Галац е получил предложение от П. Хитов да се срещнат, за да обсъдят какво трябва да предприеме емиграцията след избухването на въстанието в Херцеговина. „Приех и двете ви писма и разомех сичку“ – пише Рафаил Атанасов, но „за идвани приятелю немам никак време... При това, като се основавам на ващо писмо пак реших с божията воля да додя като ще се старая да зема и другите, но гледайте напразну да си ни губиме времиту. При това мисля, приятелю, ако е важна работа то тогава требат и по-важни лица... Аз по-напрет от первий июлия ни мога трагна, ще са мача но ни вервам; писах на Р. Попов [Райчо п. Христов, комитетски деец от Пloeц – Бел. авт.] да се приготви.“¹²⁴

Информация за това, че Панайот Хитов предприема някаква самостоятелна инициатива през месец юни 1875 г. се съдържа и в кореспонденцията му с Иван Драсов. Така на 21 юни 1875 г. Панайот Хитов пише на Иван Драсов и видимо

развълнуван споделя: „Ах, брате, да знаеш каква нужда имам сега от тебе да си при мене и да имам пари да те пратя да идеш да ми свършиш една важна работа. ...Моля те, не се намирай неразположен към мене, защото не ти пиша каква е работата, защото не му е тука мястото. Само те моля, ако можеш пиши на г. Райче поп Гръблива у Пloeщ да остави всичко за едно късо време за 10 дена и да дойде при мене със другия човек, за когото съм му аз писал.¹²⁵ И то да му запретиш у писмото никому да не казва, че ще дойде при мене, но моля те тоз час да му пишеш и рекоментувай писмото на пощата, за да се не изгуби. И го замоли и от твоя страна и от моя, тоз час да тръгне и да дойде най-много до конца на тоз месец, защото имам работа и нужда от трима хора като него. Само да дойдат да им кажа нещо и да си идат, че другото аз сам ще си върша.“¹²⁶

На 25 юни Иван Драсов отговаря на Панайот Хитов, че е получил писмото му и че „в същия час писах на Гръблев [Райчо Гръблев – Бел. авт.] в Пloeщ и вярвам да послуша гласа ни“, след което уверява войводата, че ще направи всичко възможно да отиде в Белград до 15 юли, „защото от съдържанието на писмото Ви разбирам болестта, която Ви гризе.“¹²⁷

Пет дена по-късно Панайот Хитов изпраща ново писмо до Иван Драсов, в което отново твърде лаконично отбелязва: „И аз се надея, че ще дойде той [Райчо Гръблев] и йоще двама със него. Имам отговор, че ще дойдат, мисля до 5 или до 7 юлий, и не ще се бавят тука повече от 3 или 4 дена, и ще се върнат назад. Но не зная дали ще мога да достигна аз целта си. Това ще ви разкажа, когато дойдете тука. Аз няма да пътувам засега никъде, както ти мислиш, но подир 2 месеца. И то, ако мога, както по-горе рекох сега като дойдат да извърша онова, което е нужно...“¹²⁸

Защо Панайот Хитов кани спешно Рафаил Атанасов и Райчо поп Гръблев да се срещнат в Белград? Кои други са извикани в сръбската столица? Състояла ли се е тази среща и какво се е решило на нея?

Очевидно събитията в Херцеговина и предизвиканото от тях видимо оживление сред по-радикално настроените сръбски политици подтикват П. Хитов да предложи на най-дове-

рените си приятели измежду българските емигранти да се съберат в Белград и да обсъдят възникналата изключително благоприятна за освободителното ни движение ситуация. За съжаление конкретните детайли около тази инициатива на Панайот Хитов трудно могат да се реконструират, но все пак три неща са сигурни:

Първо – стъпките, които Панайот Хитов предприема по това време за да консолидира емигрантските ни дейци нямат връзка с дотогавашните действия на Ботевата група в Букурещ. Напротив. П. Хитов се обръща към „стари“ и опитни комитетски дейци като Рафаил Атанасов от Галац, Райчо Гръблев от Плоещ, Калчо Пасков от Ляковец, които дори не са сред симпатизантите на групата около в. *Знаме*. Действително Хитов кани спешно в Белград и Драсов,¹²⁹ но един подобен жест едва ли трябва да се възприема като някаква ангажираност или пък съпричастност на П. Хитов към сепаративната букурещка група. По-скоро в очите на Панайот Хитов Иван Драсов е подходящ и необходим деец, с когото не само че се познават добре, но и чрез когото в условията на ширещото се политическо безхаберие на родните хъшове войводата Хитов би могъл да осъществи контакт с емигрантските ни среди в Румъния и Австро-Унгария.

✓ Второ – вероятно активността на Хитов е инспирирана и от сръбските правителствени кръгове или от близки на правителството в Белград среди, които открито се стремят към разширяване на политическата криза на Балканите. Показателно в това отношение е, че след като Христо Ботев получава известие от Иван Драсов за намеренията на Панайот Хитов, в следващото си писмо до Драсов (от 26 юни 1875 г.), редакторът на в. *Знаме* изрично отбелязва: „Сърбия (правителството) [да] си яде майната... Аз мисля, че трябва чукане и че трябва да се покажем самостоятелни. Ние от подобно правителство не ще да имаме никога помощ. Ах, колко би било добро да можеше и г. Панайот (Хитов) да се откаже от тяхната помощ, но де пари!“¹³⁰

Трето – в крайна сметка, инициативата на Панайот Хитов да събере в сръбската столица част от по-изявените представители на комитетската емиграция не е могла да се осъществи, тъй като нито един от повиканите – нито Рафаил Атана-

сов, Калчо Пасков и Райчо Гръблев, нито пък Драсов или Ботев и Стамболов имат възможност да се отзоват веднага в Белград. Ето защо в писмото си до П.Хитов от 30 юни 1875 г. Драсов съветва войводата: „Колкото бърза и да Ви е работата, добре ще е да са повъздържите и по-сериозно размислете. Почакайте поне мене.“¹³¹ Десетина дни по-късно обаче, когато Иван Драсов вече е успял да пристигне в Белград, двамата с Панайот Хитов получават предложението на Христо Ботев и Стефан Стамболов за свикване на общо комитетско събрание, което, съобразявайки се с променилата се политическа обстановка на Балканите, трябва да изработи план за организиране на въстание в България. Тъкмо към това най-вероятно се стреми и Панайот Хитов. Така в началото на месец юли 1875 г., макар и движени от различни мотиви, желанията и намеренията на Хр. Ботев и П. Хитов обективно съвпадат, което става добра основа за тяхното сътрудничество през следващите два-три месеца.

В чисто историографски план горната констатация заслужава специално внимание, тъй като по отношение присъединяването на П. Хитов към Ботевата група в научната литература битува известно опростенчество. Повечето изследователи възприемат решението на Панайот Хитов да подкрепи идеята за свикване на общо събрание в Букурещ било като своеобразно „тържество“ на Ботевата политика, било като проява на политическия нюх на Ботев, който след провала на юнската обиколка на Ст. Стамболов из Влашко разбрал, че за да се спечели емиграцията, трябвало умело да се използва „авторитетът и популарността“ на П. Хитов¹³². Тъкмо поради това ръководителите на сепаративната букурещка група полагат последователни усилия да привлекат на своя страна войводата,¹³³ като за целта се възползват и от Иван Драсов, комуто, по думите на Йоно Митев, било дори „наредено да доведе в Букурещ П. Хитов“.¹³⁴

Други автори акцентират върху обвързаността на Хитов със сръбското правителство и обясняват сближаването му с Ботев и Стамболов през призмата на „двойнствената“ роля, която войводата изпълнявал от началото до самия край на Източната криза. Михаил Димитров например твърди, че с присъединяването си към Ботевата група Панайот Хитов из-

пълнявал всъщност две основни задачи: да осведомява отблизо сръбското правителство за хода на събитията и да влияе на българските дейци, „щото да не влезат в противоречие с политиката на белградското правителство“. ¹³⁵ Александър Бурмов пък смята, че поведението на Хитов през лятото на 1875 г. било дори „двулично“, тъй като Ботев и Стамболов „били напълно убедени в готовността на прочутия войвода да служи безкористно и безусловно на революцията“, а той всъщност „действувал по директивите и съобразно с интересите на сръбското правителство“. ¹³⁶

Каква е била всъщност мотивацията на Панайот Хитов? Дали той подкрепя Христо Ботев и Стефан Стамболов, защото наистина възприема техните възгледи за посоките на развитие на българското освободително движение като напълно убедителни и политически основателни или пък действително поведението му се е диктувало от скромната сръбска пенсия?

Безспорно влиянието на Панайот Хитов сред емиграцията и сред комитетските дейци на юг от Дунав, както и славата му на „българския Гарибалди“, го правят желан и необходим съюзник в борбата на Ботевата група срещу Любен Каравелов. Още повече, че основа за сближаването на Хитов с Христо Ботев стават и общите четнически тежнения на двамата дейци. ¹³⁷ От друга страна, едва ли е нужно да се отричат и връзките на войводата с правителството в Белград. Впрочем самият Панайот Хитов е съзнавал много добре, че близостта му със сръбското правителство го прави лесно уязвим в очите на недоброжелателите и затова на 21 юли 1875 г. той споделя пред Христо Ботев: „Аз ще дойда у Букурещ, но не зная дали не ще бъда презрян като предател на българския народ, защото аз веч виждам, че има хора, които [се] сумняват на мене да не съм подкупен от сърбите; но то ще се види сетне кой е верен на отечеството си. Ето веч времето е близо!“ ¹³⁸

Приведените думи на Панайот Хитов говорят не само за неприкритата болка на войводата от злословията по негов адрес; тези думи недвусмислено подсказват, че истината за поведението и за реалната роля на П. Хитов в интересувашите ни събития не би трябвало да се търси само по посока на изясняване на кои точно интереси е „служил“ старият войво-

да. Струва ми се, че е много по-важно да се открият и отчетат конкретните политически възгледи на самия Панайот Хитов, които в най-голяма степен обясняват и поведението му през пролетта и лятото на 1875 г. и отношението на емигрантските дейци към него.

Документалният материал от предоосвобожденската епоха категорично показва, че още в началото на 70-те години на миналия век Хитов става последователен радетел на идеята за координиране действията на българските революционери с освободителните борби на другите южнославянски народи и най-вече с външната политика на Сърбия и Черна гора. Панайот Хитов всъщност не вярва в успеха на самостоятелните въоръжени български инициативи, като смята, че въстание в България е възможно единствено при военен конфликт между Сърбия и Турция или при всеобщо надигане на подвластните християни в по-големите балкански провинции на Портата и най-вече в Херцеговина и Босна.

Трябва ли обаче заради тези свои възгледи Панайот Хитов да бъде непременно нечий „агент“?! Да не забравяме, че подобни разбирания споделя и Любен Каравелов, а и не само той. И през лятото на 1875 г., както и през съдбовната пролет на 1876 г., българските въстания се замислят в контекста на една по-глобална общобалканска криза и в това няма нищо неестествено. Напротив. Логиката на политическия разум налага на тогавашната ни емиграция да търси съюз или поне да координира своите действия с останалите балкански страни. Обратното – самоизолирането в името на някаква си абстрактна независимост от външните фактори е само една добра и романтична по същество историографска конструкция, на която за съжаление робуват вече няколко поколения изследователи. В този именно смисъл поведението на войводата Хитов през юни и юли 1875 г. е резултат не на отплата към Белград за отпуснатата му поборническа пенсия¹³⁹ или пък на някакъв „успех“ на Ботевата група в борбата ѝ срещу Любен Каравелов. Поведението на Панайот Хитов е продиктувано всъщност от неговото вътрешно убеждение, че единствено правилният път, по който трябва да поеме българската емиграция, е свикването на общо комитетско събрание и разработване на ясен план за действие. Или както той сам пише

на Николай Минков: „Времето е важно. Днес на Балканския полуостров веч гори огънят.“¹⁴⁰ Към подобен извод впрочем навеждат и първите действия, които предприема след установяването си в Букурещ най-близкият по онова време негов съмишленик – Иван Драсов.

9. Създаване и дейност на „инициативната комисия“

а. Иван Драсов пристига в Букурещ

След като П. Хитов изготвя писмата покани до по-изявените комитетски дейци от Влашко, Иван Драсов се заема лично с тяхното разпространение и напуска Белград на път за румънската столица. Според Александър Бурмов, Иван Драсов тръгва от Белград още на 15 юли 1875 г.¹⁴¹ По-вероятно е обаче това да е станало ден по-късно – на 16 юли (сряда) сутринта, тъй като в противен случай, ако се доверим на писмените свидетелства на самия Иван Драсов, един цял ден от неговото пътуване се губи. Какво имам предвид?

На 21 юли 1875 г. в писмо до П. Хитов, като описва подробно своето пътуване от Белград до Букурещ, Иван Драсов разказва, че до Гюргево е пътувал с кораб, а след пристигането си там „принудих ся да замина право за Букурещ в същия ден. Тук [в Букурещ – Бел. авт.] стигнах на 17 (четвъртък) късно вечерта.“¹⁴² Ако се сравнят разписанията на Дунавското параходно дружество и на румънските железници от 1875 г. лесно може да се установи, че подобно пътуване е осъществимо, само ако Драсов е тръгнал от Белград на 16 юли сутринта, като в Оршова се е качил на редовния кораб за Гюргево, тръгващ всяка сряда в 4,00 часа следобяд и пристигащ в Гюргево в четвъртък сутринта. Още същия ден – 17 юли, Ив. Драсов е продължил за Букурещ с редовния влак от 3,50 следобед, който пристига в румънската столица в 5,57 вечерта.¹⁴³

На кораба за Гюргево Иван Драсов има възможност да се срещне с Илия Широков от Александрия и с Ангел Бръшлянов от Турну Мъгурели, на които разказва за „мисията си“ и им поръчва да организират избирането от своите градове по

един представител за предстоящото общо събрание. По Илия Широков е изпратена и писмената покана на Панайот Хитов до Венко Наботков от Зимнич.

Поради късното си пристигане в Букурещ, Иван Драсов се среща с Христо Ботев и Стефан Стамболов на 18 юли сутринта. Тримата преценяват, че е нужно „да пратим едного в Българско да развиди доде е дошла работата и ако е възможно да дойдат макар 5–6 души тук. А защото нямаме пари, то телеграфирахме на Чобанова да дойде да ся споразумеем и да донесе пари за да пратим челяка отсреща.“¹⁴⁴ Така до 18 юли 1875 г. освен ядрото на Ботевата група, с идеята за свикване на ново комитетско събрание са запознати представителите на общо 4 емигрантски центъра – Зимнич, Александрия, Турну Мъгурели и Къмпина. Писмените покани на Хитов обаче са изпратени от Драсов едва около 22–23 юли,¹⁴⁵ като през следващите 2–3 дена те са получени от всички. Единствено Николай Минков в Болград я приема чак на 29 юли, тъй като до тази дата той е отсъствувал от града.¹⁴⁶

б. Опити за помирение

Забавянето в изпращането на поканите се дължи на желанието на Иван Драсов, преди да пусне Хитовите писма, да се срещне лично с Л. Каравелов и К. Цанков. Според Ал. Бурмов срещата се състояла на 18 юли,¹⁴⁷ но ако се доверим на единствения известен на науката писмен документ за разговорите между Драсов, Каравелов и Цанков – вече цитираното писмо на Драсов до П. Хитов, контактите започват най-рано на 19 юли, като разговор „напространно“ става едва на 20 юли.

Първоначално Ив. Драсов бил обнадежден, тъй като Каравелов и Кириак Цанков подкрепили необходимостта да се започне работа по подготовка на едно скорошно българско въстание. Нещо повече. Те развили пред Драсов цялостен план, който предвиждал сключване на съюз с Херцеговина, Сърбия и Черна гора и активно включване на „старите“ в подготовката на българското въстание. По предложение на Л. Каравелов и К. Цанков трябвало веднага да се изпратят двама нарочни емисари – един в Цетина, Загреб и Белград, и друг за вътрешните комитети, за които дори били определени

и по 60–80 наполеона за пътни разноски. След тяхното завръщане да се свика общо събрание и да се пристъпи към подготовка на самото въстание в България. Междувременно с помощта на Кириац Цанков и неговия баща Антон трябвало да се осигури и включването на „старите“, които също били „наклонни да ся почне нещо да ся работи“.¹⁴⁸

Разказът на Иван Драсов за контактите му с Любен Каравелов и Кириац Цанков дава основание за четири съществени констатации:

Първо – Иван Драсов пристига в Букурещ, не за да подкрепи борбата на Ботев и Стамболов срещу Каравелов, а с ясната мисия да работи за единението на революционната емиграция в името на едно скорошно българско въстание. Такова впрочем е намерението и на самия Панайот Хитов, който на 21 юли 1875 г. се обръща към Христо Ботев със съвета: „гледай около „старите“ и ги питай трябва ли ний българи сега да седиме мирни у такова време или да вземем участие и ний за освобождението на нашият народ.“¹⁴⁹ Изхождайки от тези думи на Панайот Хитов, струва ми се, че е крайно време да се отхвърлят битуващите из историческата и популярна книжина неверни твърдения, че още преди установяването си в румънската столица Драсов и Хитов застанали на страната на Ботевата група; че Христо Ботев и Стефан Стамболов „направиха усилия да докарат в Букурещ Хитов и Драсов“¹⁵⁰; че „присъединяването на Ив. Драсов към Хр. Ботев и спечелването на П. Хитов са най-значителният успех в началния момент на обособяването“ на Ботевата група¹⁵¹ и др. п.

Второ – в досегашните публикации върху революционното ни движение през 1875 г., съзнателно или не, последователно се изгражда представата, че докато Ботев, Стамболов, Драсов, Хитов и т. н. търсят всевъзможни начини за активизиране на комитетското дело, „кабинетните революционери“ Каравелов и Цанков предпочитат да си се занимават с просветителство, дистанцират се от усилията на Ботевата група да съживи БРЦК и дори открито саботират техните енергични действия. Срещите на Иван Драсов с Каравелов и Цанков обаче показват безпочвеността на подобни твърдения. Фактът, че Л. Каравелов и К. Цанков излизат пред Драсов с ясен

план за действие, потвърждава точно обратното – те не само следят отблизо развоя на събитията, но дори обмислят и конкретни стъпки за раздвижване на българския политически въпрос. При това в техните намерения прозира нещо много важно и за съжаление недооценено от Ботевата група – нуждата от ангажиране в предстоящото въстание на всички политически кръгове сред българската емиграция. Явно предложенията на Любен Каравелов и Кириац Цанков са били убедителни, тъй като след първите си срещи с тях Иван Драсов признава пред П. Хитов, че дори Ботев и Стамболов се съгласили с мнението им. „Ботйов, Стамболов и аз – пише Драсов, сме съгласни с тяхното мнение и добре ще бъде мислиме, да ся отложи събранието за тогава, когато са завърнат емисарите ни, та тогава трябва и ти да бъдеш тук. Колко добро нещо ще бъде ако успеем да вкараме и старите в работа! Всички тук сме съгласни, че те трябва да земат участие, че без тях твърде мъчно ще можем да осъществим идеята си.“¹⁵²

Трето – още първите разговори на Драсов с Каравелов и Цанков са придружени и с конкретни общи действия. На 21 юли, по думите на Иван Драсов, Кириац Цанков изготвя писмо до „някой си Българин, офицерин в Росия и го пита ако иска да земе участие в работата ни.“ Осъществени са контакти и с „някой си Сръбски офицерин“, който заедно с „неколцина оттук офицери изказват желание да земат участие в нашия комитет и обещават голяма помощ военна“.¹⁵³

Трудно е да се уточнят кои точно лица се визират в писмото на Иван Драсов, но би могло да се предположи, че споменатият сръбски офицер е намиращият се по това време в Букурещ „комендант на балканската артилерия Арсо“, за който Васа Живанович¹⁵⁴ разказва на Любен Каравелов в писмото си от 2 август 1875 г. и до когото самият Васа Живанович изпраща специално писмо, като го съветва: „Ако желаш с военното си майсторство да помогнеш на братята [българи], отнеси се до Йова Кръстанович, председател на комитета (таен) в Белград.“¹⁵⁵

Четвърто – на 22 и 23 юли 1875 г. в отношенията между Иван Драсов, Каравелов и Цанков настъпва обрат. В научната литература този обрат обикновено се обяснява с разочарованието на Ив. Драсов, породено от поведението на Ка-

равелов и Цанков. Ал. Бурмов например приема за достоверно твърдението на самия Драсов, че той трябвало да тича подир Каравелов и Цанков като „палаш“, тъй като „един спи, другият се разхожда; един пише *Знание* и върше търговия, другият *Балкан* и ся оплаква, че няма пари“. В крайна сметка – „днес се реши нещо, утре става нищо“ и тъкмо това според Ал. Бурмов е причината, принудила Драсов да скъса с Л. Каравелов и К. Цанков и окончателно да заработи само с Христо Ботев и Стефан Стамболов.¹⁵⁶

Според Йоно Митев пък главната причина за разочарованието на Драсов трябва да се търси в желанието на Л. Каравелов и К. Цанков непременно да се сключи съюз със Сърбия, Черна гора и Херцеговина. Ботевата група също приемала херцеговинците за естествен съюзник, но българското въстание според Христо Ботев и Стефан Стамболов, не трябвало да се обвързва с каквито и да било предварителни съюзи. Тъкмо затова, те настоявали бързо да се свика общо събрание, да се избере нов централен комитет и да се пристъпи към вдигане на въстанието в страната.¹⁵⁷

Иван Унджиев от своя страна като преповтаря мнението на Ал. Бурмов допълва, че след като Л. Каравелов и К. Цанков разбрали за близостта на Иван Драсов с Христо Ботев и Стефан Стамболов, „бързо“ охладнели към него.¹⁵⁸ И други български историци споделят, че разрывът в отношенията между Драсов, Каравелов и Цанков се дължи до голяма степен на наслоилата се вече нетърпимост между групата на Ботев и привържениците на Каравелов.¹⁵⁹

Независимо от съществуващите нюанси общото впечатление от досегашните изследвания е, че причините за провала на поредния опит за преодоляване на разцеплението сред революционната ни емиграция трябва да се търсят у Любен Каравелов и Кириак Цанков. Имаме ли обаче основания за подобни твърдения?

Струва ми се, че всеки еднозначен отговор на този въпрос би бил симптоматичен за едно отколешно и хронично заболяване на родната ни историопис – оценките за личностите и събитията да се представят двуполносно: или с положителен, или с отрицателен знак. В конкретния случай официалната историография отдавна е отредила на Каравелов и Цанков

ролята на „предатели“ на революцията, а на Ботев, Драсов и Стамболов – ролята на истинските народни водачи. Едва ли е нужно да се обосновава обаче, че реалната история е многопластова и всеки опит да се напъхат отделните исторически личности в някаква схема или калъп е предварително обречен на неуспех. И срещите между Драсов, Каравелов и Цанков от 20–23 юли 1875 г. го потвърждават красноречиво.

Действително Каравелов и Цанков настояват пред Драсов да бъдат изпратени емисари в Сърбия, Черна гора и Херцеговина за започване на преговори за сключване на общ съюз срещу Високата порта. Но както беше вече изтъкнато, Драсов, Ботев и Стамболов също възприемат тази идея и на 21 юли Драсов дори пише на Хитов, че събранието трябва да се отложи до завръщане на българските пратеници. В този именно смисъл изтъкваните от Йоно Митев причини за провала на преговорите – разминаването в представата на Каравелов и Ботев за самостоятелността на българските действия, въобще не са аргументирани. Нима може днес да подкрепиш идеята за съюз, а след два дена, без никакви видими причини, да я отречеш? Още повече, че половин месец по-късно същите тези дейци – Ботев, Стамболов и Драсов, вкупом гласуват за изпращането на специална комитетска делегация в Белград за започване на преговори със сръбското правителство.

От друга страна, Каравелов и Цанков наистина настояват пред Драсов разговорите помежду им да не се разгласяват пред други, т. е. пред Христо Ботев и неговите най-близки съмишленици, но Драсов не спазва това условие, като уведомява Ботев и Стамболов за всички подробности от срещите си с Каравелов и Цанков. Логично би било, след като научават за „нелоялността“ на Драсов, Каравелов и Цанков демонстративно да се отдръпнат от него, тъй като действително нанесените им от страна на Ботевата група обиди не са могли да се преглътнат за един ден. Продължението на писмото на Ив. Драсов до П. Хитов от 23 юли обаче категорично опровергава и този аргумент, защото инициативата за прекъсване на разговорите не идва от Любен Каравелов и Кириак Цанков. Напротив, както споделя Ив. Драсов пред войводата, на 22 юли К. Цанков дори пише писма до комитетите в Болград и Браила, искайки пари за изпращане на двамата емисари.

По-вероятно е контактите между Драсов, Каравелов и Цанков да са прекъснати, защото още след първите обнадещаващи срещи, Иван Драсов открито се присъединява към Ботевата група. Какви са били конкретните мотиви за този негов избор, трудно може да се изясни. Едно обаче е сигурно. Настанявайки се да живее в дома на Ботев, Драсов осезаемо започва да взема неговата страна в спора му с Каравелов. Междувременно, от страниците на в. *Балкан* и в. *Знаме*, К. Цанков и Хр. Ботев започват отново да си разменят остри думи. Този път поводът е появилата се информация за предстоящото печатане на в. *Балкан* на български език. В три последователни броя на *Знаме* – от 6, 13 и 27 юли, Ботев пуска саркастични забележки по повод евентуалното редактиране на новия вариант на „Балкан“ от Любен Каравелов.¹⁶⁰ Кириац Цанков не му остава длъжен и искрата на вестникарската война отново пламва.¹⁶¹

Почти по същото време – около 22 юли 1875 г., Ботевата група променя позицията си и по въпроса за общото събрание, решавайки, че то трябва да се свика веднага, а не след завръщането на българските емисари, както настоява Каравелов. „Ние с Ботйов и Сие – пише на 23 юли Драсов, мислиме, че догде не стане събрание, не ще можем да решим нищо, нито пък ще можем да намерим пари.“¹⁶² Все в същата посока трябва да се разглеждат и предприетите зад гърба на Любен Каравелов и Кириац Цанков стъпки по изпращането на Стефан Стамболов в Гюргево; извикването на Христо Чобанов и Никола Обретенов в Букурещ; разпращането на Хитовите писма-шокани до по-изявените емигрантски дейци; самоучредяването на комисията по организиране на общото събрание и т. н. В резултат на всички тези действия от страна на Иван Драсов и Христо Ботев, поредният опит за преодоляване на разцеплението сред революционната ни емиграция отново пропада. Но контактите с Любен Каравелов и Кириац Цанков не били прекъснати въобще и завинаги. След като получил писмото на Иван Драсов от 21–23 юли 1875 г., Панайот Хитов настоятелно го помолил да продължи да работи за привличане на всички към общото дело. „Ти да гледаш – съветва Хитов Иван Драсов, там у Букурещ със Ботева и със Ячо Цанкова и със стария Цанков дано приговорите

„старите“ да вземат участия /подч. Пл.М./. За друго да се не боите от нищо...“¹⁶³ Редица документални свидетелства подсказват, че в крайна сметка Иван Драсов действително се вслушва в съветите на стария войвода. Така Михаил Сарафов си спомня, че именно Драсов го завел в дома на Любен Каравелов и го запознал с редактора на сп. *Знание*.¹⁶⁴ Малко по-късно, когато комитетите от Болград, Гюргево, Браила, Измаил и Крайова категорично изразили нежеланието си да подкрепят БРК, ако Любен Каравелов и Кириак Цанков не бъдат привлечени към подготовката на предстоящото въстание, пак Драсов се нагърбва с нелеката задача да примири враждуващите страни. За съжаление обаче шансът да се стигне до така жадуваното от емиграцията ни съгласие още преди извънредното общо събрание бил вече пропуснат. И най-вероятно причината Драсов да се поддаде на внушенията от страна на Ботев и Стамболов, а противоборството с Каравелов и Цанков да се задълбочи още повече, трябва се търси в резултатите от мисията на Стефан Стамболов в Гюргево.

в. Привличането на Никола Обретенов

Както вече беше споменато, още при първата среща на Драсов с Ботев и Стамболов, тримата решават да се изпрати едно доверено лице в България, за да се „развиди доде е дошла работата“. На 20 юли, най-вероятно с вечерния влак, Ст. Стамболов заминава от Букурещ за Гюргево. Неговата задача е да събере пари от местните дейци и да потърси връзка с Никола Обретенов.¹⁶⁵ Тъкмо на него Ботев, Драсов и Стамболов възлагат надеждите си да стане техен пратеник в България. В продължение на месеци обаче нараненият от Михаил Греков Никола Обретенов отказва всякакви контакти с букурещките дейци.¹⁶⁶ Затова Стамболов е принуден да употреби всички средства, за да убеди Н. Обретенов отново да се включи в комитетските дела или в краен случай да поиска от него друг русенски деец да пристигне в Букурещ, за да се договори предстоящата мисия в страната.

За пътуването на Стамболов до Гюргево свидетелствуват три негови писма, адресирани до Н. Обретенов, съответно на 21, 22 и 24 юли 1875 г. И трите писма са публикувани отдавна,¹⁶⁷ но с оглед на хронологическата достоверност важно е

да се знае, че Н. Обретенов ги публикува не по техните оригинали, а по преписи, които той лично прави през 1881 г.¹⁶⁸ В БИА се съхранява само един от оригиналите на тези писма – това от 24 юли.¹⁶⁹ Сравняването му с публикувания от Обретенов препис показва, че писмото не е изпратено от Гюргево на 24, а на 21 юли. Отделни разминавания съществуват и в самия текст. Подобни неточности има и в преписа на другите две писма, като най-фрапантна е датировката на писмото от 22 юли. В оригиналния обретенов препис това писмо няма дата. Същата е добавена в печатния вариант на *Спомениците* по шамет, поради което при един по-внимателен прочит веднага възникват сериозни несъответствия в хронологическия порядък на изпращането на писмата, а оттук и в точното възстановяване на престоя на Стамболов в Гюргево.

Съдържателният анализ на трите писма дава основание да се приеме, че писмото, което в публикацията на Никола Обретенов носи датата 22 юли, е писано най-вероятно на 19 или 20 юли, при това не в Гюргево, а в Букурещ.¹⁷⁰ Възможно е дори в неговото съставяне да са участвували лично и Ботев, и Драсов. В това писмо, от името на тримата – Христо Ботев, Иван Драсов и Стефан Стамболов, последният информира Русенския революционен комитет за предстоящото идване в Букурещ на Панайот Хитов и за хода на бунта в Херцеговина. След като се изяснява, че „не е вече време за стоене“, Стамболов отправя и личен апел към Никола Обретенов да тръгне веднага за Букурещ или да изпрати брат си, „за да му поръчаме какво мислим да правим, да му известим как е работата, надълго и широко“.¹⁷¹ В противен случай Стамболов заплашва, че ще отиде в Русе „за да ви разкажа със сопата на главата, що трябва да се прави.“

На 21 юли 1875 г., вече от Гюргево, преди да изпрати първото си писмо, Стефан Стамболов пише второ, в което настоява още същия ден някой представител на Русенския комитет да дойде при него. В преписа на Обретенов писмото е подписано и от Драсов, но по-вероятно е подписът му да стои под предното (букурещкото) писмо, а това от 21 юли да е подписано само от Стамболов, тъй като по това време Драсов си е в Букурещ.¹⁷²

Двете писма са изпратени в Русе веднага. Този път отговорът на Никола Обретенов не закъснява и затова още на 21 юли Стефан Стамболов му пише: „Бай Кольо! Приех писмото ти и се зарадвахме, че ще дойдеш да се споразумеем. Ще та моля само да дойдеш в сряда, а не в четвъртък, защото не трябва да се губи нито една минута.“¹⁷³

Ако се съди по едно по-късно писмо на Стефан Стамболов до Тодор Пеев, отговорът на Обретенов от 21 юли 1875 г. е пристигнал в Гюргево по комитетски човек от Русе, тъй като Ст.Стамболов изрично отбелязва, че се забавил в Гюргево, защото „бяха дошли хора от отсреща и си имах с тях много работа.“¹⁷⁴ От тези именно „хора“ Стефан Стамболов е получил и „сумата писма“ из Българско, за които Драсов говори на Панайот Хитов, че са „добили“ от вътрешните комитети. Може само да се предположи, че сред споменатите писма са се намирали различни материали от Търновския и Русенския комитет, в някои от които „ся оплакват, че делото спи“, а в други „ни дават големи надежди“.¹⁷⁵

На 22 юли, обнадежден от постигнатото, Стефан Стамболов се завръща в Букурещ, като най-вероятно тъкмо донесените от него сведения и писма подтикват Христо Ботев и Иван Драсов да се откажат от по-нататъшните разговори с Любен Каравелов и Кириац Цанков. Два дни по-късно – на 24 юли, в румънската столица пристига и Никола Обретенов.¹⁷⁶

Точната дата на неговото пътуване би могла да се установи по един запис в касовата книга на Русенския комитет, където срещу 24 юли е отбелязано: „За пътни разноски на бр.[атя] Кубратовци на Букурещ – 135 [гроша].“¹⁷⁷ Същата дата се потвърждава и от вече цитираното писмо до Тодор Пеев от 25 юли 1875 г., в което Стефан Стамболов изрично споменава: „Днес има при нас двама души, един от Рахова, същият от Русе [Н. Обретенов], на които ще разправиме как да се работи занапред и какво да направят сега, за да можем и ние, ако скоро не престане бунтът в Херцеговина, да въстанем.“¹⁷⁸

г. Създаване на инициативната „комисия“

„Комисията“ за подготовка на общото събрание в румънската столица възниква около 18 – 20 юли 1875 г., непосредствено след пристигането на Драсов в Букурещ. Първоначал-

но идеята за тази комисия е била в доста неясен вид. Всъщност без да бъдат угълномошавани от никого, още на 18 юли, тримата – Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов, започват да предрешават самостоятелно различни въпроси, които възниквали от естеството на тяхната по-обща инициатива – да се свика възможно по-бързо комитетското събрание в Букурещ. Както вече беше изяснено, част от тези въпроси се отнасяли до изпращането на специален техен емисар в Българско; извикването на д-р Христо Чобанов в Букурещ; изпращането на Стефан Стамболов в Гюргево, за да се свърже с Никола Обретенов и за да събере необходимите им парични средства; решението да се направят добавки към писмата-покани на Хитов и т. н. Докато обаче Иван Драсов водел разговори с Л. Каравелов и К. Цанков, тази своеобразна „тричленка“ не се назовавала все още „комисия“. За първи път групата Ботев–Стамболов–Драсов открито се самоидентифицирала като „Комисия“ в разпратените до емигрантските комитети на 22 и 23 юли 1875 г. писма покани на П. Хитов за предстоящото общо събрание, т. е. след като Драсов окончателно застава на страната на Ботев.¹⁷⁹

В научната литература създаването на „Комисията“ се оценява противоположно. Повечето автори, като Александър Бурмов, Иван Унджиев, Йоно Митев и Дойно Дойнов подчертават градивната роля на тази комисия за подготовката на извънредното общо събрание през август 1875 г. Крумка Шарова пък счита, че трансформирането на Ботевата група в неизбрана от никого „Комисия“ предизвиква допълнително недоверие на емигрантските комитети към Ботев и Драсов. Нещо повече. По думите на Крумка Шарова комисията „има сепаративен характер“, сепаративни са и нейните действия, които целят единствено подмяната на старото комитетско ръководство с ново.¹⁸⁰

От гледна точка на устава на БРЦК, новосъздадената от Ботев и Драсов комисия е действително нелегитимна. Нейната поява бележи фактически кулминационната точка на разцеплението сред революционната ни емиграция във Влашко. От друга страна обаче, след като избраното още на Общото събрание от 26 декември 1874 г. централно комитетско ръководство начело с Любен Каравелов не функционира нормал-

но, инициативата на Ботев, Стамболов и Драсов може да се разглежда като единствената възможна и реална стъпка към изграждането на една нова политическа формация. За съжаление точно тези две различни гледни точки предопределят и полюсните оценки за самоучредилата се комисия. Различия, които според мен едва ли биха могли да се преодолеят, доколкото всеки един изследовател сам избира и отстоява своето отношение към Ботевата група.

Интересни щрихи към предисторията на букурещката комисия предлагат спомените на Иван Драсов от 1900 г. В писмо до Стоян Заимов той разказва например, че когато през юли 1875 г. пристигнал в Букурещ, заварил там всичко разстроено, а за общата работа никой и не помислял. „Трябваше прочее – отбелязва Драсов, да се направи нещо, за да се групираме и действуваме. В това време бяха там г. г. Волон, П. Енчев, Виє,¹⁸¹ Иларион Драгостинов, Икономов и др. По моя инициатива, събрахме се в къщата на Д. Ценовича. Там присъстваха: Ботьов, Стамболов, Волон, Енчев, К. Цанков, не помня ако и Виє [Стоян Заимов – Бел. авт.] бяхте и др., за които не си припомням.

Главният предмет сложен на разискване – продължава Драсов, беше по кой начин ще може да се окуражат съзаклятниците в България... След разменението на мисли и разсъждения, реши ся да се поднови или по-право учреди нов Ц. Т. Р. комитет, без участието на Л. Каравелова – за да може обаче това да стане и главното да има тоя комитет нужната популарност и авторитет, постанови се, да се свика главно събрание от представители из Румъния и България, което да избере и конституира тоя комитет.“¹⁸²

Повечето изследователи приемат, че заседанието в дома на Димитър Ценович, за което говори Иван Драсов, действително се е провело. Крумка Шарова дори посочва, че тази среща се е състояла „в последните дни на юли, вероятно на 29 или 30.“¹⁸³ Единственото свидетелство за това обаче са спомените на самия Драсов, в които не всички детайли могат да се приемат за достоверни.

Едва ли учредяването на комисията е станало например в присъствието на К. Цанков, тъй като в бр. 23 на в. *Знаме*, Хр. Ботев обвинява Любен Каравелов и Кириак Цанков в опит

да монополизират „народните дела“.¹⁸⁴ След подобни публични обиди Кириац Цанков не би участвал в каквито и да било заседания, при това зад гърба и против Каравелов. Вероятно Иван Драсов обърква събитията от края на юли с тези от месец август, когато действително Кириац Цанков е привлечен за член на БРК. Същото може да се каже и за участието в комисията на Стоян Заимов, който по това време е в Браила и няма никаква представа за готвените в Белград и Букурещ дела. За Волон и Енчев пък, ако се вярва на донесението на секретаря на руския генерален консул в Русе Иван Крилов до Николай Игнатиев от 5 август 1875 г., те, въпреки че били вече освободени от затвора, още не могли да напуснат Русе, тъй като очаквали официално разпореждане за това от Цариград.¹⁸⁵

✓ Със сигурност може да се твърди, че в началото комисията се е състояла само от Ботев, Драсов и Стамболов. Постепенно, към работата на комисията са приобщени вероятно и други симпатизанти на идеята за активизиране на комитетските дела. Да не забравяме, че тези идеи не са „монопол“ само на Ботевата група, тъй като всички по-будни емигрантски дейци са осъзнавали добре, че обстановката на Балканите ставала изключително благоприятна за раздвижване и на българския политически въпрос. За съжаление имената и броят на тези допълнително включени в комисията хора все още не могат да се установят.

Видимо активизиране на комисията настъпва след 24–25 юли 1875 г., когато в Букурещ пристига пратеникът на Кубратовци – Никола Обретенов. По това време, Стамболов се опитва да намери парични средства от Браила чрез Тодор Пеев,¹⁸⁶ а Хр. Ботев усилено подготвя бр. 23 на *Знаме*, в който аргументира необходимостта от организиране на въстание в България. През последните дни на юли комисията решава да изготви и едно *Възвание* към българското население, както и писмо от името на четирите най-дейни комитета в страната – Русе, Търново, Шумен и Стара Загора. Целта на това писмо била споменатите комитети да упълномощят бъдещото комитетско събрание да вземе „всичките народни документи, които се намират у г-на Каравелова или другаде“ и същите „да се предадат в ръцете на господина Панайот Хитова, кому-

то ние всинца вярваме като на патриотин и на честен човек“.¹⁸⁷

Двата документа изработени от комисията в края на юли 1875 г., са отдавна известни на историческата наука.¹⁸⁸ В този смисъл, без да повтарям вече казаното за тяхното съдържание, ще си позволя да открия само четири по-съществени неща:

Първо – известните по публикациите на Никола Обретенов варианти на *Възванието* и на *Писмото* от името на Асеновци, Атиловци, Кубратовци и Крумовци не са автентични. По подобие и на други писма, обнародвани в *Спомените* на Никола Обретенов, двата документа на букурещката комисия са пренечатани по късни преписи, направени от самия Никола Обретенов. Оригиналите на *Възванието*, носещо дата 30 юли 1875 г., и на *Писмото* от името на четирите вътрешни комитета, са писани от Стефан Стамболов и в момента се съхраняват в неговия архивен фонд в БИА.¹⁸⁹ Между тези оригинали и публикуваните от Никола Обретенов варианти има отделни стилови и фактически различия, най-съществените от които са, че *Възванието* е подписано вместо с „Б. Р. Ц. Комитет в Букурещ“, с „Ваши братя“, а придружаващото писмо на Никола Обретенов до комитетите в Търново, Шумен и Стара Загора не е от 5 август, а от 2 август.¹⁹⁰

Второ – по същество *Възванието* на букурещката комисия съдържа основните елементи на изработения от събранието на 12 август план за бъдещото българско въстание. *Възванието* е изцяло издържано в духа на възгледите, които Ботев, Драсов и Стамболов отстояват през целия месец юли – „Частьт, за да покажем, че и ние сме вече достойни да станем свободен и самостоятелен народ... дойде; ето го чука и вика всинца ни на бой!“¹⁹¹ Обръщайки се към всички „наши приятели в България“, Комисията подтиква местните комитети да започнат веднага подготовка за въстание, като дава уверение, че през същото това време тя ще следи как отива бунтът в Херцеговина и своевременно ще ги информира „писмено или устно“. Специална роля се възлага на Панайот Хитов, който се очаква да пристигне в Букурещ „след 8–9 деня“. Предвиждало се изпращането на „един посланик, който да насърчи въстаниците и да им обяви, че и българите щом се

приготвят, ще встанат против турското правителство,“ както и призоваването на „нашите воеводи и офицери в Сърбия, Влашко и Русия“, които „да прецапат Дунава, когато да трябва“. ¹⁹² Част от тези идеи се поддържат всъщност и от Любен Каравелов и Кириак Цанков. Във *Възванието* обаче въпросът за разцеплението или поне за „прегрешенията“ на Каравелов и Цанков въобще не се засяга. И доколкото *Възванието* е трябвало да се разпространи навсякъде, избягването на темата Каравелов-Цанков, както и на въпроса за предстоящото събрание, вероятно е било направено по тактически съображения, тъй като в противен случай е можело да се очакват остри реакции срещу комисията от страна на вътрешните комитетски дейци.

Трето – за разлика от *Възванието*, *Писмото* от името на Асеновци, Атиловци, Кубратовци и Крумовци е преследвало тъкмо окончателното отстраняване на Каравелов и Цанков от БРЦК. При това напълно „легитимно“ – уж чрез гласа на вътрешните комитети. Както беше вече споменато, оригиналът на този документ е писан от Стефан Стамболов. ¹⁹³ При съставянето му обаче несъмнено участие са взели и Христо Ботев, и Иван Драсов.

От съдържателна гледна точка текстът е кратък. Четирите комитета заявяват всъщност пред бъдещото „народно българско събрание в Букурещ“, че не ще могат да изпратят свои представители в румънската столица, поради което заявяват писмено своето желание намиращата се у Любен Каравелов комитетска архива да бъде предадена на П. Хитов. Основният аргумент за това искане е, че „нашите братя във Влашко отнасят се към народните ни работи твърде лекомислено и немарливо, а това е станало причина да се повредят твърде много работите ни в Българско.“ ¹⁹⁴

Повече от явно е желанието всички преки и косвени намеци срещу Любен Каравелов да покажат на участниците в „народното събрание“, че вътрешните комитети нямат доверие на председателя на БРЦК. Неслучайно Стоян Заимов говори в спомените си, че Ботев, Драсов и Стамболов изготвили дори „окръжно“ до „всичките революционни комитети в Българско и Влашко, в което окръжно се обявяваше на председателите на комитетите, че Каравелов е отстранен от Цент-

ралния български революционен комитет, като изменник на идеята и злоупотребител на комитетски суми.“¹⁹⁵ Възможно е чак такава „окръжно“ да не е имало, но показателно е и обстоятелството, че в придружаващото писмо, с което на 2 август завърналият се вече в Русе Никола Обретенов изпраща на четирите комитета документите на букурещката комисия, единственото обяснение, защо се налага отстраняването на Любен Каравелов е, че той „се отказва вече да работи, затова трябва да се вземат нещата от него.“¹⁹⁶

Четвърто – в досегашните изследвания върху революционното ни движение през 1875 г., съставените от букурещката комисия около 30 юли *Възвание* и *Писмо от Асеневици, Атиловци, Крумовци и Кубратовци* се възприемат обикновено като един необходим и удачен ход на Ботевата група. Подобни позиции защитават Ал. Бурмов, Ив. Унджиев, Й. Митев, Д. Дойнов, В. Койчева и др. Единствено Крумка Шарова защитава диаметрално противоположно мнение, отбелязвайки, че това писмо е чиста „мистификация“, която предрешава изхода на бъдещото общо събрание в желаната от Ботев, Драсов и Стамболов посока.¹⁹⁷

Без да полемизирам излишно, бих подчертал само, че в тезата на Крумка Шарова има твърде много резон. Както и да погледнем на *Писмото* на комисията, не може да не признаем, че то си е чиста проба манипулация и фалшификация. Независимо от мотивите, които изправят Христо Ботев срещу Любен Каравелов. Независимо от целите, които в крайна сметка преследват Ботев, Стамболов и Драсов. Обективността изисква да се каже открито и ясно, че политическият остракизъм, на който е осъден Каравелов през лятото на 1875 г., е съзнателно подготвен и наложен на вътрешните комитети от страна на Ботевата група. Що се отнася до това, докъде би ни довело спестяването или половинчатото разкриване на истината за събитията от юли–август 1875 г., ще си позволя да приведа като пример само една констатация на Величка Койчева от нейната книга *Старозагорското въстание*. Описвайки подготовката на събранието от 12 август 1875 г., тя пише:

„Изискванията на историческия момент се разминаха с новата позиция на Каравелов по отношение на пътя за осво-

бождение на поробеното отечество. Групата на младата емиграция начело с Ботев и Стамболов настояваше енергично за обновление на ръководството, за поемане твърд курс към въстание. Но това не можеше да стане, ако се игнорираше вътрешната революционна организация, ако в предстоящите дела емиграцията не се опреше на някои проверени комитети от страната. Забележително е, че букурещките ръководители не решаваха сами въпроса. Те трябваше да се съобразяват с мнението на вътрешните революционни дейци за попълване на БРЦК с нов състав, с поемането на новия курс към въстание.“¹⁹⁸

Какво излиза? Че отстранявайки Каравелов от събранието и от ръководството на БРЦК, букурещката комисия е изпълнявала волята на вътрешните дейци?! Или че действително през лятото на 1875 г. Любен Каравелов е бил против идеята за българско въстание?!

И така с учредяването на комисията за свикване на „народното българско събрание“ в Букурещ и с първите стъпки, които тази комисия предприема, завършва един мъчителен процес на разединение сред революционната ни емиграция. Ботевата група взема изцяло инициативата в свои ръце, подготвяйки на практика окончателното отстраняване на Любен Каравелов от комитетските дела. Оттук насетне предстоеше практическото организиране на самото „народно събрание“ и създаването на новата революционна организация. И макар че трудно може да се говори за победители и за победени в борбата между двамата, безспорно най-ярки и влиятелни българи от онова време, крайните резултати от дейността на Ботевата група показват категорично, че помириеното сред политическия елит на възрожденските българи се оказва една химера. А от това губеше само българската национална кауза.

✓
 Ама е за
 един период!

Бележки

¹Стоянов, З. *Христо Ботйов, опит за биография*. – В: Стоянов, З. *Съчинения*, т. 2. С., 1983, с. 421.

²Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография от Захари Стоянов*. СБНУНК, кн. 1. С., 1889, с. 233. Авторът на *Миналото* има предвид съпругата на Любен Каравелов – Наталия.

³Станев, Н. *България под иго. Възраждане и Освобождение. 1393–1878*. С., 1935, 392–393.

⁴Начов, Н. *Христо Ботйов*. С., 1918, с. 72.

⁵Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет (1868–1877)*. – В: *Избрани произведения*, т. 3. С., 1976, с. 68.

⁶Пак там.

⁷Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание*, т. 1. Пловдив, 1907, с. 166.

⁸Димитров, М. *Христо Ботев. Биография*. С., 1948, 115–116.

⁹Натан, Ж. *Българското възраждане*. С., 1948, с. 319.

¹⁰Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на ГюргеВСКИЯ централен комитет*. – В: *Избрани произведения*. Т. 3, С., 1976, с. 127.

¹¹Пак там, с.128.

¹²Державин, К. *Христо Ботев*. М., 1962, 265–271.

¹³Дойнов, Д. *Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г.* – В: *Априлското въстание и Източната криза 1875–1878*. С., 1977, 29–30; Дойнов, Д. *ГюргеВСКИЯ революционен комитет*. С., 1986, с. 28.

¹⁴Койчева, В. *Старозагорското въстание 1875*. С., 1975, с. 27.

¹⁵Кондарев, Н. *Идеологията на Любен Каравелов*. С., 1979, с. 287.

¹⁶Унджиев, Ив., Цв.Унджиева. *Христо Ботев – живот и дело*. С., 1975, 459–467.

¹⁷Пак там, с. 467.

¹⁸Шарова, Кр. *Българският революционен комитет – 1875 г.* – В: *Българско Възраждане. Идеи, личности, събития*, т. 1. С., 1995, 46–55.

¹⁹Пак там, с. 53.

²⁰Греков, М. *Как ние освобождавахме България*, т. 1. С., 1990, с. 692–697.

²¹*Пак там*, с. 690–691.

²²Вж. напр. Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 65.

²³Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета*. С., 1974, с. 577–578.

²⁴Иван Семерджиев (1854–1876), роден в Търново; през 1871 г. заминава да учи в Одеската семинария; участва активно в дейността на местния младежки революционен кръжок. През април 1875 г., по препоръка на Стефан Стамболов, той е изпратен за апостол във вътрешността на страната, под името Петков. Повече подробности за Иван Семерджиев (Петков) могат да се намерят в една ръкописна биография, съставена от неговия брат Христо Семерджиев, който е имал преки наблюдения върху развитието на комитетското дело – вж. БИА, ф. 297, а. е. 1.

²⁵БИА, ф. 297, а. е. 1, л. 82–83 – *Спомени на Христо Семерджиев*.

²⁶БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 82; с известни неточности текстът е публикуван в: Каракостов, Ст. *Ботев в спомените на съвременниците си*. С., 1977, с. 622.

²⁷Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета...*, с. 606.

²⁸Спомени на Стефан Ботев от 1885 г.; публ. В: Каракостов, Ст. *Ботев в спомените на...*, с. 620.

²⁹*Пак там*, с. 617.

³⁰Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3. С., 1945, с. 394 – *Писмо на Хр. Ботев до Иван Драсов от 20 януари 1875 г.*

³¹Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина. 1806–1878*, т. 1–2. С., 1959.

³²Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 63.

³³Греков, М. *Как ние освобождавахме България...*, т. 1, с. 697.

³⁴Спирането на Независимост на 12 октомври не е някаква приумица на Каравелов. На тази дата излиза всъщност последният бр. 52 от IV-та годишнина на вестника. Така Любен Каравелов изпълнява докрай ангажиментите си спрямо своите абонати. При това още на 1 март 1874 г. в писмо до Иван Драсов Любен Каравелов споделя: „Комуто се харесва вест-

никът ми, нека го чете; а комуто се не харесва, нека го хвърли. Човеческите убеждения не са насрадиновска фурна. Нека говори кой що ще. Още шест месеца остават, а после нека работят честните и умните патриоти." – вж. Каравелов, Любен. *Събрани съчинения*, т. 12. С., 1992, с. 506.

³⁵Атанасов, Г. *Двуезичното издание на Кирияк Цанков*. С., 1994.

³⁶БИА, ф. 5, а.е. 11, л. 131–132 – *Писмо на Иван А. Иванов, Галац до Кирияк Цанков, Букурещ*.

³⁷БИА, ф. 5, а.е. 11, л. 143 – *Писмо на Иван Мумджиев до Кирияк Цанков от 12 юли 1875 г.*

³⁸БИА, ф. 5, а.е. 11, л. 141 – *Писмо на Петър Фитов до Кирияк Цанков от 8/20 юли 1875 г.*

³⁹БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 63 – *Писмо на Мих. Паничерски, Болград до Кирияк Цанков, Букурещ от 7 юни 1875 г.*

⁴⁰В. *Балкан*, бр. 1, 1 февруари 1875 г. – *Двуезичното издание на Кирияк Цанков...*, с. 22.

⁴¹Редакционна бележка във в. *Знаме*, бр. 19 от 22 юни 1875 г.

⁴²В. *Знаме*, год. I, бр. 1 от 8 декември 1874 г.

⁴³В. *Знаме*, год. I, бр. 4 от 5 януари 1875 г.

⁴⁴Показателни за песимистичните настроения на Христо Ботев след Общото събрание са размислите, които той споделя пред Иван Драсов в писмото си от 20 януари 1875 г. – вж. Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 392–394.

⁴⁵Примерите за това са много. Така в бр. 9 на *Знаме* Ботев говори за „паразитите“, на които е „твърде широко около шията, за да доказват, че преди сичко друго нему [на народа] е потребна наука, образование, знание, просвещение и азбука в свободата...“ В бр. 10 пък цялата уводна статия е посветена на „нашите литературни синигери и нашите политически врабци“, които с „голите си думи: наука, знание, образование и просвещение“ не са допринесли и не могат да допринесат никаква полза на народа.

⁴⁶Всички тези ботевски идеи могат да се открият в уводните статии на първите пет-шест броя на в. *Знаме*.

⁴⁷Събитията около конфискуването на бр. 11 на в. *Знаме* са подробно описани в научната литература – вж. напр. Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 463–474.

⁴⁸Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 166–167.

⁴⁹Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 68.

⁵⁰Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 130.

⁵¹Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 75; с. 83.

⁵²Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 394–399 – *Писмо на Хр. Ботев до Иван Драсов от 16 март 1875 г.*

⁵³Пак там, с. 399–402 – *Писмо на Хр. Ботев до Иван Драсов от 12 април 1875 г.*

⁵⁴БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 57 – *Писмо на Михаил Паничерски до Кириак Цанков от 25 март 1875 г.*

⁵⁵БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 21.

⁵⁶Страшимиров, Д. *Архив на Възраждането*. С., 1908, т. 1, с. 103 (по-нататък – ДСАВ).

⁵⁷ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а.е. 51, л. 31 – цит. по ДСИД, док. 217.

⁵⁸ДСАВ, т. 1, с. 225.

⁵⁹*Писмо на Иван Драсов до Данаил Попов от 7/19 юни 1875 г.* – ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 52, л. 59; цит. по ДСИД, док. 219.

⁶⁰БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 59–60; публ. Арnaudов, М. *Документи за Българското възраждане*. ИИБЛ, т. 5, 1957, с. 503–504.

⁶¹Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография...*, с. 233.

⁶²Сведенията за това могат да се извлекат от писмото на Ботев до Драсов от 12 април 1875 г. и от едно писмо на самия Иван Семерджиев до Никола Обретенков от 23 април 1875 г., изготвено в Търново – БИА, ф. 122, II В 139.

⁶³Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 422.

⁶⁴Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 68.

⁶⁵Димитров, М. *Христо Ботев. Биография*. С., 1948, с. 116.

⁶⁶Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 441.

⁶⁷Жечев, Н. *Спомени на Михаил К. Сарафов (60–70-те години на XIX в.)*. ИДА, кн. 37, 1979, с. 183.

⁶⁸Иван Панов Семерджиев. Съвсем доскоро мнозина изследователи или не можеха да идентифицират кой точно деец се крие под псевдонима Петков, или, позовавайки се на Заха-

ри Стоянов, погрешно свързваха името на Петков с Панайот Семерджиев, а не с Иван Семерджиев.

⁶⁹Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 68.

⁷⁰Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 116.

⁷¹Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 75.

⁷²Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 403.

⁷³Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 76.

⁷⁴Абаджиев, Т. *Някои документи из архивния фонд на Иван Драсов*. ИДА, т. 10, 1965, с. 105–111. Тодор Абаджиев допуска, че *Изложението* е изготвено не по-късно от май 1875 г., а Константин Поглубко приема, че този документ е съставен на 1 май 1875 г. – вж. Поглубко, К. *Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX в. С.*, 1982, с. 140. Безспорно *Изложението* има пряка връзка с *Постановленията* от 19 май 1875 г., за които ще стане дума по-нататък. За точната датировка на този документ обаче най-меродавна според мен е отметката на Иван Драсов, че текстът е изпратен „из Българско (Търнов) с желание да се напечати като брошура. 25 юли 1875 г.“.

⁷⁵Самото *Изложение* е подписано с псевдонима *Цървулан*, за който не може да се установи със сигурност на кого принадлежи. Т. Абаджиев първоначално приема, че автор на *Изложението* е Иван х. Димитров, но впоследствие коригира становището си и лансира тезата, че автор на документа е Иван Панов Семерджиев. Сходна позиция защитава и К. Поглубко – вж. Поглубко, К. *Очерки истории болгаро-российских революционных связей*. Кишинев, 1972, с. 207.

⁷⁶Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 76; Обрегенов, Н. *Спомени...*, с. 172.

⁷⁷Джумалиев, Г. *Съдбата на Панайот Волов след „френската сватба“*. Векове, 1976, кн. 2, с. 36.

⁷⁸За повече подробности около „френската сватба“ вж. Чилингиров, Ст. *Панайот Волов (Животописен очерк)*. С., 1946; Теофилов, П. *Панайот Волов. Биографически опит*. С., 1959 и др.

⁷⁹По въпроса за бягството на Волов и Енчев в Букурещ съществуват различни версии. Най-меродавни според мен обаче са материалите на руското консулство в Русе, между

които има две ясни бележки за двамата „шуменци“ – едното от 5 август, че са още в Русе и очакват окончателната си присъда от Цариград; второто от 19 август, че „избягалите шуменски учители Волов и Енчев се намират в Букурещ“ – вж. Улунян, А. *Нови документи за Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви*. ИПр., 1969, кн. 5, с. 85. Подобно становище отстоява и Минев, Д. *Петър Енчев – секретарят на последния революционен комитет преди Освобождението*. ИПр., 1947/48, кн. 2, с. 244.

⁸⁰Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета...*, с. 604 – *Спомен на Тодор Чолаков*; вж. и Шарова, Кр. *Българският революционер...*, с. 84.

⁸¹Занмов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография...*, с. 233.

⁸²АБАН, ф. 22, а.е. 130, л. 1 – *Писмо на Стефан Стамболов, Букурещ до Тодор Пеев, Браила от 14 май 1875 г.*

⁸³Иванов, Н. *Георги Обретенов*. С., 1990, с. 24.

⁸⁴БИА, ф. 122, II А 8552 – *Писмо на Георги Измирлиев, Николаев до Георги Обретенов, Одеса от 6 април 1875 г.*

⁸⁵БИА, ф. 122, II В 140 – *Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 1 юни 1875 г.*

⁸⁶Вж. писмата на Стефан Стамболов до Никола Обретенов от 21 и 22 юли 1875 г.

⁸⁷БИА, ф. 297, а.е. 1, л. 69–70 – *Записки по въстанията в Търновски окръг от Христо Семерджиев*.

⁸⁸БИА, ф. 297, а.е. 2, л. 1 – *Писмо на Никола Обретенов, Русе до Иван Семерджиев, Одеса от 10 декември 1874 г.*

⁸⁹Бурмов, Ал. *Български революционен централен...*, с. 69; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 533.

⁹⁰БИА, ф. 297, а.е. 1, л. 69.

⁹¹БИА, ф. 122, II В 140 – *Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 1 юни 1875 г.*

⁹²Пак там, л. 1.

⁹³Бурмов, Ал. *Към историята на революционното движение в България след смъртта на Левски*. Просвета, г. I, 1935/1936, кн. 5, с. 552–554.

⁹⁴Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 69; Годорка Драганова твърди, че събранието се провело на 21 май в с. Бяла черква – вж. Драганова, Т. *Подготовка на Априлското въстание в Първи Търновски революци-*

онен окръг. – В: *Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг. 1876. С., 1978, с. 25.*

⁹⁵Срв. Абаджиев, Т. *Някои документи из...*, с. 111 и *Писмо на Стефан Стамболов до Тодор Пеев, Браила от 25 юли 1875 г.* – АБАН, ф. 22 к, а.е. 130, л. 2–3.

⁹⁶Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 405.

⁹⁷Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, с. 167.

⁹⁸Начов, Н. *Христо Ботйов. С.*, 1918, с. 75.

⁹⁹Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 73.

¹⁰⁰БИА, ф. 63, а.е. 15, л. 1 – *Писмо на Стефан Стамболов, Букурещ до Никола Стамболов, Търново от 8 юни 1875 г.*

¹⁰¹Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 404.

¹⁰²Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за биография...*, с. 232.

¹⁰³БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 66–67 – *Писмо на Михаил Паничерски, Болград до Кириак Цанков, Букурещ от 26 юни 1875 г.*

¹⁰⁴Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 178.

¹⁰⁵Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 408–410. Писмото е изпратено в Белград, но всъщност Иван Драсов пристига в сръбската столица едва след 12 юли 1875 г., тъй като на тази дата Панайот Хитов, който също е очаквал Драсов, му изпраща писмо до Прага, питайки го кога ще дойде, за да се видят – вж. ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 51, л. 37; цит. по ДСИД, док. 227.

¹⁰⁶Ботев, Хр. *Съчинения*, т. 3, с. 408.

¹⁰⁷*Пак там*, с. 409.

¹⁰⁸*Пак там.*

¹⁰⁹От писмо на П. Хитов до Ив. Драсов от 12 юли 1875 г. се разбира, че до тази дата Драсов все още не е пристигнал в Белград и че войводата няма никакви сведения от Ботев и Стамболов. По това време той дори не знаел „дали е дошъл Стамболов у Букурещ“ – вж. ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 51, л. 37; цит. по ДСИД, док. 227.

¹¹⁰След пристигането си в Белград, Иван Драсов веднага уведомява Христо Ботев и Стефан Стамболов, че е вече при Панайот Хитов. От своя страна, Хр. Ботев и Ст. Стамболов, които не са сигурни дали писмото им от 7 юли е получено, на 15 юли изготвят ново писмо до Драсов, в което го молят да проучи добре хода на въстанието в Херцеговина, като

отправят и повторна покана към Драсов и Хитов да дойдат „колкото е възможно по-скоро тука в Букурещ, за да можем да се споразумеете какво трябва да правим, в случай ако въстанието в Херцеговина се усили.“ – ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а.е. 53, л. 24–25.

¹¹¹АБАН, ф. 22 к, а.е. 136, л. 10–11; публ. с незначителни пропуски Леков, Д. *Тодор Пеев*. С., 1978, с. 113–114.

¹¹²БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 68–69; публ. ОБТИ, т. 1, с. 38–39.

¹¹³От писмото на Р. Атанасов до П. Хитов от 28 август 1875 г. се вижда, че и той е получил покана да участва в бъдещото събрание – БИА, ф. 87, II А 8575; публ. ДСАВ, т. 1, с. 304–306.

¹¹⁴Вж. писмото на Данаил Попов от Иван Драсов от 24 юли – БИА, ф. 89, II А 8631; публ. ДСАВ, т.1, с. 171–173.

¹¹⁵Вж. писмото на Иван Драсов до Панайот Хитов от 21 юли – БИА, ф. 87, 2 А 8515; публ. ДСАВ, т. 1, с. 230–234.

¹¹⁶БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 68 – Писмо на П. Хитов до Николай Минков от 15 юли 1975 г.; публ. *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 38–39.

¹¹⁷*Пак там.*

¹¹⁸*Пак там.*

¹¹⁹АБАН, ф. 22 к, а. е. 136, л. 10 – Писмо до П. Хитов до Т. Пеев от 15 юли 1875 г.

¹²⁰Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 71 и с. 73.

¹²¹БИА, ф. 87, II А 8574 – Писмо на Рафаил Атанасов до П. Хитов от 21 юни 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 304.

¹²²Най-вероятно Панайот Хитов има предвид Рафаил Атанасов.

¹²³ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 51, л. 34–35 – цит. по ДСИД, док. 223.

¹²⁴БИА, ф. 87, II А 8513 – Писмо на Иван Драсов до П. Хитов от 25 юни 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, 229–230.

¹²⁵ДА, Варна – ф. 690, оп. 2, а. е. 51, л. 36 – цит. по ДСИД, док. 228.

¹²⁶Косев, К. *Панайот Хитов. Живот и революционна дейност*. С., 1963, с. 74.

¹²⁷Ботев, Хр. *Съчинения*. Т. 3, с. 405.

¹²⁸БИА, ф. 87, II А 8514 – Писмо на Иван Драсов до П. Хитов от 30 юни 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 230.

¹²⁹Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 73.

¹³⁰Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 71.

¹³¹Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 131.

¹³²Димитров, М. *Христо Ботев. Биография*. С., 1948, с. 129.

¹³³Бурмов, Ал. *Кризата в БРЦК през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет*. – В: *Избрани произведения*. Т. 3. С., 1976, с. 136.

¹³⁴Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 70.

¹³⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 51, л. 38 – цит. по ДСИД, док. 235.

¹³⁶В писмото си до Иван Драсов от 21 май 1875 г. Панайот Хитов споделя, че сръбското правителство му е намалило с една трета издръжката и поради тази причина той изпитвал големи парични затруднения – вж. ДСИД, док. 217.

¹³⁷БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 68 – Писмо на П. Хитов до Н. Минков от 15 юли 1875 г.; вж. *Освобождение Болгарии...*, т. 1, с. 38.

¹³⁸Бурмов, Ал. *Български революционен комитет...*, с. 71, това мнение е придобило широка гражданственост, вж. напр. Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 537; Леков, Д. *Тодор Пеев...*, с. 113; Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 29 и др.

¹³⁹БИА, ф. 87, II А 8515; публ. ДСАВ, т. 1, с. 230–234. Крумка Шарова неоснователно приема, че Иван Драсов пристига в Букурещ едва „около 20 юли“ – вж. Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 74.

¹⁴⁰Разписанията са публикувани в почти всички тогавашни вестници – вж. напр. в. *Знаме*, бр. 13 от 14 април 1875 г. и в. *Valcanul*, бр. 1 от 2 февруари 1875 г.

¹⁴¹БИА, ф. 87, II А 8515 – Писмо на Иван Драсов до Панайот Хитов от 21–23 юли 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 231.

¹⁴²Пак там, с. 234

¹⁴³БИА, ф. 5, а. е. 70–71 – Писмо на Николай Минков, Болград до Кириак Цанков, Букурещ от 30 юли 1875 г.

¹⁴⁴Бурмов, Ал. Български революционен централен комитет..., 71–72. В биографичния труд на Иван и Цвета Унджиеви за Христо Ботев анализът на срещите между Драсов и Каравелов са почти дословно компилирани от Ал. Бурмов. Други изследователи пък, като Йоно Митев се позовават на текста на Иван Унджиев. Така в научната литература за безспорно доказано се приема, че първата среща на Драсов с Каравелов и Цанков е станала на 18 юли 1875 г.

¹⁴⁵Писмо на Иван Драсов до П. Хитов от 21–23 юли 1875 г..., с. 231–232.

¹⁴⁶ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 38 – цит. по ДСИД, док. 235.

¹⁴⁷Бурмов, Ал. *Български централен революционен комитет...*, с. 71.

¹⁴⁸Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 70.

¹⁴⁹Писмо на Иван Драсов до П. Хитов от 21–23 юли 1875 г. ..., с. 232.

¹⁵⁰Пак там, с. 233.

¹⁵¹Васа Живанович – сръбски политик и книжовник; в навечерието на Априлското въстание води преговори с българската емиграция за координиране на действията срещу високата Порта.

¹⁵²БИА, ф. 2. а. е. 7, л. 1–4.

¹⁵³Бурмов, Ал. *Български централен революционен комитет...*, с. 72

¹⁵⁴Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 132–133.

¹⁵⁵Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 538.

¹⁵⁶Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 29 и др.

¹⁵⁷В. Знаме, бр. бр. 21, 22 и 23 от 6, 13 и 27 юли 1875 г.

¹⁵⁸В. Балканул, бр. 22 от 19 юли 1875 г.

¹⁵⁹Писмо на Иван Драсов до Панайот Хитов от 21–23 юли..., с. 234.

¹⁶⁰Писмо на Панайот Хитов до Иван Драсов от 29 юли 1875 г.; цит. по ДСИД, док. 239.

¹⁶¹Жчев, Н. *Спомени на Михаил Сарафов...*, с. 184.

¹⁶²Пак там, с. 233; Писмата на Ст. Стамболов до Никола Обретенов от 21–22 юли 1875 г. – публ. Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 178–179.

¹⁶³Причините за отдръпването на Никола Обретенов от активна комитетска дейност са свързани с името на Михаил Греков. По намеците в запазената от онова време кореспонденция между Никола Обретенов и някои емигрантски дейци, вкл. Хр. Ботев и Стамболов, Греков засегнал благочестието на сестрата на Никола Обретенов.

¹⁶⁴Обретенов, Н. *Спомени за българските въстания*. С., 1983, с. 178–179.

¹⁶⁵Вж. БИА, ф. 122, II В 144, 145 и 146.

¹⁶⁶БИА, ф. 122, II В 146а.

¹⁶⁷БИА, ф. 122, II В 145; Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 178–179.

¹⁶⁸Пак там.

¹⁶⁹БИА, ф. 122, II В 144; Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 178.

¹⁷⁰БИА, ф. 122, II В 146а.

¹⁷¹АБАН, ф. 22к, а. е. 130, л. 3 – Писмо на Стамболов до Тодор Пеев от 25 юли 1875 г.

¹⁷²От запазените Хитови писма-покани се вижда, че добавките на –Комисията“ са почти идентични. В тях се подчертава, че денят на събранието ще се уточни допълнително и се настоява в най-скоро време на адреса на в. *Знаме* да се изпрати потвърждение за участие или не в събранието. Вж. напр. писмото до Т. Пеев – АБАН, ф. 22к, а. е. 136, л. 11; писмото до Н. Минков – сб. *Освобождение България...*, с. 38.

¹⁷⁷Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 74 и с. 89.

¹⁷⁸Иван Драсов има предвид Стоян Заимов.

¹⁷⁹БИА, II А 8520, л. 3–4 – Писмо на Иван Драсов до Стоян Заимов от 6 септември 1900 г.; публ. със съкращения в: Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета*. С., 1974, с. 608–611 и цялостно, но с неточности в: Митев, Й. *Едно писмо на Иван Драсов за преустройството на БРЦК в 1875 г. и подготовката на народното въстание в България*. ГМСБ, т. 14, 1988, с. 301–306.

¹⁸⁰Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 84.

¹⁸¹В. *Знаме*, бр. 23 от 27 юли 1875 г. – До редакцията на в. *Valcanul*.

¹⁸²Улунян, А. *Нови документи за Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви. ИПр.*, 1947/1948, кн. 2, с. 85; вж. също Минев, Д. *Петър Енчев – секретарят на последния революционен комитет преди Освобождението. ИПр.*, 1947/1948, кн. 2, с. 244.

¹⁸³АБАН, ф. 22к, а. е. 130, л. 2–3 – Писмо на Стамболов до Тодор Пеев от 25 юли 1875 г.

¹⁸⁴БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 42.

¹⁸⁵Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 180196184.

¹⁸⁶БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 39–42.

¹⁸⁷БИА, ф. 122, II В 152; срв. и II Д 1297.

¹⁸⁸БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 39.

¹⁸⁹Там там, л. 39–41.

¹⁹⁰БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 42.

¹⁹¹Там там.

✓ ¹⁹²Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография от Захари Стоянов. СбНУНК*, кн. 1. С., 1989, с. 233.

¹⁹³БИА, ф. 122, II В 152; публ. Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 181, но с грешната дата – 5 август 1875 г.

¹⁹⁴Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 87–90.

¹⁹⁵Койчева, В. *Старозагорското въстание. 1875. С.*, 1975, с. 27.

II. СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

1. Как емиграцията посреща дейността на комисията?

Самоучредилата се в Букурещ инициативна комисия за свикване на „народното българско събрание“ не била посрещната еднозначно от революционната емиграция. Вместо очаквания ентузиазъм и подкрепа, първите реакции на по-изявените комитетски дейци из Влашко били доста необнадеждаващи. Действително появата на комисията и нейните първи стъпки съвпаднали и с други важни за емиграцията събития, като редовното годишно събрание на Българското книжовно дружество в Браила и учредителната сбирка на Славянското дружество в Букурещ, които поотклонили общественото внимание от хода на конфликта Ботев–Каравелов. Комисията обаче проявявала нетърпение и затова само два-три дни след изпращането на писмата на Панайот Хитов, Стефан Стамболов и Иван Драсов решили да подканят по-влиятелните комитетски функционери да отговорят по-бързо на отправеното им предложение. Така на 25 юли 1875 г. Стамболов пише на Тодор Пеев и специално го пита: „Защо не си отговорил на писмото Панайотова и комисионерина?“¹

Вероятно подобни запитвания са били отправени и към други от адресатите на Хитовите покани. От писмото на Данаил Попов до Иван Драсов от 24 юли 1875 г. се разбира например, че освен поканата, която Попов получава на ръка от своя братовчед Ангел Бръшлянов, той е получил в Турну Мъгурели и второ писмо, в което между другото му се иска информация и за архива на БРЦК.² Второ писмо от Иван Драсов получава и Рафаил Атанасов от Галац.³

Повече от явно е, че припряността на Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов не била неоснователна, тъй като въпросът не се свеждал само до това да се бърза с възтанието самоцелно. По-скоро членовете на инициативната

комисия се опасявали, че техните действия ще бъдат бойкотирани по подобие на предходните усилия на Ботевата група да се злепостави и отстрани Любен Каравелов от ръководството на БРЦК. Неслучайно в писмото си до Иван Драсов от 24 юли, Данаил Попов назовава нещата съвсем ясно:

„Колкото че ще да можете да захванете добра работа както ми казвате за напред, то сърдечно желая добра сполука; но желал бих да не са водите само с отсамшни някои тлъсти хорти, а пък отсреща нито хабер да немат хората или частни някои си лица да изказват своите си идеи и решения за общи ... Ех, брате, – продължава Данаил Попов, с такива хорица, далеч непредвидливи, такива важни за днешните обстоятелства работи не могат да се вършат, защото излизат вятърничави.“⁴

Доколко основателни са забележките на Данаил Попов може да се съди и по думите на Тодор Пеев, който отговаря на инициативната комисия в Букурещ едва на 1 август 1875 г. Като уведомява, че е получил поканата за предстоящото събрание, той изрично отбелязва пред „Г-да Комисари[те]“, че браилските дейци гледат на събитията в Херцеговина като на „угасающи“, поради което всички те изразявали резервираност към идеята за организиране на скорошно въстание и в България.⁵

Сходна е позицията и на ползващия се с доверието на Христо Ботев и Стефан Стамболов търновски деец Иван Панов Семерджиев. На 2 август 1875 г. в писмо до Георги Обретенов, той отбелязва: „Народа е вече страшно недоволен и една годишна здрава работа стига за да го дигнем.“⁶ Тези разсъждения недвусмислено показват, че дори вътрешните комитетски лидери осъзнават необходимостта от упорита подготвителна работа сред народа, докато букурещката комисия пристъпва към идеята за въстание от презумпцията, че народът е готов и само чака водачите си да се наpolitиканствуват.

Подобни са разсъжденията и на Рафаил Атанасов, който споделя пред Панайот Хитов: „този човек [Иван Драсов – Бел. авт.] да ни гу прехвата лудина, това е многу за чудени да приказва тай. Аз мислех да ни му пиша, но най-сетне му забележих отдолу и му искам изяснения за тези приказки с каква цел е казал той; затова като се отговори ще ви пиша.

Ето с млади хора да работи човек такива работи, така е билу до сега и отсреща. Тука требат хора, хора сериозни и безпристрастни, хора положителни, с такива таквизи работи стават. На събранието – заключава Р. Атанасов, треба да се избират добри членове за комитет, за да ни стават такива грешки повечи.“⁷

Още по-отрицателна е реакцията на болградчани, които чак до навечерието на общото събрание от 12 август 1875 г. не могат да си изяснят кой стои зад Комисията в Букурещ и какви са нейните цели. Объркването на болградския комитет е предизвикано всъщност от провала на контактите между Иван Драсов и Любен Каравелов. Както вече беше споменато, Николай Минков получава поканата на Панайот Хитов на 29 юли 1875 г. На другия ден той пише до Букурещ и иска съвет от Кириак Цанков какво да прави: „Тъй като до днес не сме имали никакви известия за тия работи, то моля ви, колкото по-скоро, явете какво да правим. И трябва ли да испровождаме човек за в Букурещ. Имали предвид да става общо събрание. С една дума работели са нещо сериозно и с кого можем да са споразумяваме и кому да вярваме.“⁸ ✓

Междувременно, още след първите си разговори с Иван Драсов, Кириак Цанков поема ангажимент да осигури чрез болградчани пари, с които да се организира изпращането на бъдещия български емисар в Херцеговина. По внушение на Цанков, установилият се по това време в Букурещ влиятелен болградски деец Михаил Паничерски⁹ изготвя писмо до своите съграждани, което след няколко дни било изпратено лично по съдружника на Любен Каравелов – Димитър В. Хранов.¹⁰ Същият пристига в Болград на 31 юли. На 1 август местните дейци провеждат извънредно заседание и след като обсъждат новините от Букурещ решават да съберат исканите им пари. Хранов обаче отказва да вземе парите, тъй като имал намерение да се бави и по „други места“. Затова болградчани веднага уведомяват Кириак Цанков с телеграма, че ще изпратят парите по пощата.¹¹

На 2 август, малко преди комитетските пари да се изпратят, болградчанинът Димитър Радионов получава неочаквано ново писмо от Михаил Паничерски, в което изрично се настоява, парите да не се изпращат. „Второто писмо – разказва Димитър Радионов на Михаил Паничерски, получих

чрез пощата на 2 август вечерта. При запалване свещ, много останах зачуден като прочетох, че вий ся показвате, че сте излъгани и до нейде си като прибързали.“¹²

Объркани от възникналата ситуация, тримата най-влиятелни комитетски дейци в Болград – Николай Минков, Михаил Мумджиев и Иван Иванов, отново се обръщат към Кириац Цанков за разяснение.

„С писмото, което са прие от Г-на Хитова с рекомендация от някаква си непозната комисия – пишат тримата болградчани, ний уставаме в съмнение; също с писмото от Г-на Паничерски, което донесе Г-н Хранов, на турихте още в по-голямо сумнение. Какви са тези работи? Паничерски пише да са изпратят пари с Хранова, а сетне в друго писмо пише да са не съобщава[т] Г-ну Хранову сичките тайни и испратиме нари[те] до вас ... Докато не ни укажете към кого ний трябва да се адресуваме и да имаме пълно доверие и докато не ни кажете за какво са тези пари и не ни обясните Хитовото писмо, което ви изпращаеме наедно с това и да кажете отгде са е то изпратило и коя е тази комисия (защото Хранов каза, че вий и Каравелов участвате в тази комисия), ний не можем да ви пратим пари. Г-н Минков ви писа за Хитовото писмо за да се разбере как е работата станала и за което и депеша ви дава; вий не отговорихте.

С една дума обяснете сичкото, за което ви поменуваме и ни отговорете по-скоро, защото ний много са интересуваме за голямата работа, да знаем как е и какво са върши, но сме смаяни от раздорите. Ний дори са чудим и маим как вий при такива благоприятни обстоятелства сидите и дремите, без да са заемете горищо за тази работа.“¹³

В крайна сметка болградският комитет отказва да изпрати събраните пари на комисията. Нещо повече. Все във връзка с провала на опита за помирение между Ботев и Каравелов двадесет абонати на в. *Знаме* отправят писмо към Ботев, с което настояват „да гледа да се помири с г-да Цанкова и Каравелова и да престане в[ъв] вестника си да води полемика за поменатите лица с цел за компромитирувание; защото ний познаваме тези лица твърде хубаво и ако не престане, ще му върнем сички вестникът *Знаме* от I-й брой...“¹⁴

Интересен аспект на проблема за отношението на емиграцията към комисията в Букурещ представлява и един абзац от цитираното вече писмо на Рафаил Атанасов до войводата Хитов от 28 юли 1875 г. Още в началото на писмото си, като обяснява, че е получил двете Панайотови писма от 15 и 16 юли, Рафаил Атанасов отбелязва: „За унува, що ми билежите, нищу ни му [на Иван Драсов – Бел. авт.] писах, саму отчасти совети.“¹⁵

За какво по-точно става дума? Нима Панайот Хитов и Рафаил Атанасов имат тайни от Иван Драсов и Христо Ботев?!

Макар и не много ясно, споменатата фраза подсказва, че и след създаването на инициативната комисия, Панайот Хитов продължавал да поддържа контакти със своите най-близки съидейници във Влашко без знанието на букурещките дейци. Към подобен извод навежда и отношението спрямо Христо Ботев от страна на друг довереник на Панайот Хитов – Иван Сапунов, който със специална телеграма до Ботев настоява предназначенията за Панайот Хитов кореспонденция, да се предава лично на него неотворена, „където и да е.“¹⁶

Някои изворови податки разкриват, че Иван Драсов също е бил в течение на тайните Панайотови намерения, но изрично ги е криел от Ботев и Стамболов. Показателно в това отношение е собственото признание на Драсов в писмото му до Хитов още от 21 юли 1875 г.: „аз не съм им явил нищо за нашия омит.“¹⁷

Анализът на кореспонденцията на Панайот Хитов с Рафаил Атанасов, Иван Сапунов, Никола Балкански, Иван Драсов, Иванчо Кръчмаря и други емигрантски дейци от онова време показва, че зад гърба на комисията всъщност войводата е искал от своите стари приятели сведения относно реалните възможности за набиране на доброволци сред влашките българи. Вероятно, тази информация е била нужна на Панайот Хитов, за да може да продължи започнатите вече преговори със сръбското правителство, тъй като размириците в Херцеговина и Босна вдъхвали надежда, че с материалната подкрепа на Белград, той ще може в най-скоро време да организира голяма чета, с която смятал да навлезе в България. Неслучайно, на 29 юли 1875 г., отговаряйки на писмото на Иван Драсов от 21–23 юли, Панайот Хитов загатва, че до десетина

дена той ще знае със сигурност „ще ли Херцеговското въстание да запали всички Европейска Турция или не.“¹⁸ Все във връзка с контактите си с правителството на Данило Стефанович Панайот Хитов иска от букурещката комисия и покана, в която изрично да пише, „че е нужно непременно да дойда и се подпишете три или четири лица, и аз ще дойда.“¹⁹ Малко по-късно – по време на „народното българско събрание“ от 12 август, неговата идея за сформирани на голяма чета на сръбска територия, заема централно място в плановете за подготовка на бъдещото въстание в България. По-важно е обаче да се отбележи, че до пристигането си в Букурещ Панайот Хитов предпочитал да доверява намеренията си само на един ограничен кръг съмишленици. При това, неучастващи пряко в работата на комисията. Дали защото не е бил много уверен в способностите на самопровъзгласилата се инициативна група, поради което предпочитал да търси и други възможности за самостоятелно действие?!

2. Първите успехи на комисията

Съществуващото недоверие, както и първите критични реакции сред емиграцията във Влашко, не отклонили Ботевата група от избраната цел. Около 1 август пратеникът на букурещката комисия за свикване на „извънредното народно събрание“ Никола Обретенов се завръща в Русе, откъдето още на 2 август 1875 г. изпраща до Търново изготвените в румънската столица *Възвание* и *Писмо* от името на Асеневици, Атиловци, Крумовци и Кубратовци.²⁰

От съпроводителното писмо на Обретенов до търновци личи, че *Възванието* е трябвало да се препише и изпрати до всички частни комитети в страната, тъй като неговото съдържание „се отнася до всички българи“. Що се отнася до изфабрикуваното от комисията *Писмо*, Никола Обретенов изрично отбелязва: „Бр.[ате] Асене, това писмо ви се проважда за да го прегледате и ако го одобрите, незабавно трябва да го върнете пак тука, което ние ще го препишем на чисто и ще го проводим на когото трябва, с което ще може да [се] свика събранието и да [се] приеме[ат] всичките неща, от когото и да е.“²¹

За съжаление трудно може да се уточни дали *Възвашето* и *Писмото* са изпратени и на комитетите в Шумен и Стара Загора. Не е много ясна и първоначалната реакция на вътрешните дейци към предложения им от страна на инициативната комисия текст. Някои изследователи приемат, че *Писмото* е наистина подкрепено от четирите комитета и едва след това е върнато в Букурещ.²² Други специалисти обаче подчертават, че *Писмото* е било изпратено само до Асеновци и веднага след като последните са го одобрили принципно, то е било преписано на чисто от русенските дейци и към подписите на Русенския и Търновския комитет са били добавени тези на Шуменския и Старозагорския.²³

По една щастлива случайност, „новият“ русенски оригинал на *Писмото* е запазен сред съхраняваните във Варненския държавен архив материали на Иван Драсов и от него ясно личи, че подписите и на четирите комитета са фиктивни, въпреки че за автентичност е поставен дори и печатът на БРЦК.²⁴

Действително това обстоятелство подкрепя тезата на Крумка Шарова за „мистификацията“ около *Писмото до народното българско събрание*. Но дали изфабрикуването на този документ от „кубратовци“ е достатъчен аргумент, че с текста на *Писмото* са били запознати само русенци и търновци?! Да не забравяме, че когато Никола Обретенов се връща с *Писмото* от Букурещ, Панайот Волов и Петър Енчев, които все още са се намирали в Русе, са могли спокойно да изпълнят ролята на „крумовски“ представители и безрезервно да подкрепят изпратения текст от името на Шуменския комитет.

Едно фрагментарно запазено писмо на Ловешкия революционен комитет, адресирано вероятно до букурещката комисия, показва, че в началото на месец август 1875 г. ловешките дейци също са били добре запознати с *Писмото*. Нещо повече. Те отправят дори и конкретни препоръки как да се действа занапред, като изрично предупреждават комисията, че тъй като е възможно решенията на събранието „да не са напълно съобраз[е]ни с положението на тези, които живеят под т[урския] полумесец, то по народна длъжност, считаме за нужно да ви явим, че всичко отподир ще прегледваме и само по-съобразното ще приемаме, като прибавиме защо именно отхвърляме туй или онуй.“²⁵ Така във връзка с изразеното в *Писмото* желание комитетските книжа да се вземат от Л.

Каравелов и да се предадат за съхранение на Панайот Хитов, ловчалии изрично предлагат документите да „не се предават на Панайота, а да се дадат на една избрана комисия“²⁶. По същия настоятелен начин представителите на Ловешкия комитет внушават на комисията да не „бърза много в новите приемания и решения! Всичко добре размислювайте от всяка страна! Нека ни служи за урок всяко народно неблагоразумие.“²⁷

Обстоятелството, че ловешките революционни дейци са били запознати със съдържанието на *Писмото*, идва да покаже, че и хора извън кръга на четирите комитета (Търновски, Русенски, Шуменски и Старозагорски) са получили екземпляри от него. Това, разбира се, не прави русенския препис помалко фалшив, но обективността изисква да се признае, че с действията и призивите си в навечерието на „Народното българско събрание“ инициативната комисия на Ботев, Стамболов и Драсов действително успява да провокира раздвижване в средите на вътрешните комитети.²⁸

Ако се доверим на спомените на Христо Семерджиев, тъкмо в края на месец юли 1875 г. например търновци организират регионално събрание на представители на местните революционни комитети, на което се определят членовете на Търновския централен комитет.²⁹ Малко по-късно Иван Семерджиев предприема обиколка из района на Елена, Беброво и Златарица, а в началото на месец август в Бяла черква и Самоводене. Установява се и постоянен канал за куриерска връзка между Търново, Русе и Букурещ.³⁰

След завръщането на Никола Обретенов от Букурещ видимо се активизира комитетското дело и в Русе. Както отбелязва на 5 август 1875 г. секретарят на руското генерално консулство в града, иначе „спокойното и апатично към всяко изкушение българско население на Русчук“ започва „под най-голяма тайна“ да си създава „илюзии и миражи“.³¹

Почти по същото време постепенно се разширява и кръгът около самата инициативна комисия в Букурещ. На 3 август например в румънската столица се установява Михаил Сарафов.³² До лятото на 1875 г. младият търновец не бил пряко ангажиран с комитетските дела, но след като завършва гимназията в Загреб и след като не успява да намери благодетели

във Виена, за да продължи образованието си там, той решава да потърси съдействие от големия български меценат Евлоги Георгиев. Попаднал веднъж в Букурещ, още на втория-третия ден, Михаил Сарафов се сближава с хъшовете около Христо Ботев и дори се премества да живее в дома му, заедно със Стамболов и Драсов.³³ Така в лицето на Михаил Сарафов комисията успява да си спечели един нов и предан съмишленик.

Няколко дни по-късно, вероятно между 6 и 8 август,³⁴ в Букурещ пристигат Панайот Волов и Петър Енчев.³⁵ Пак по това време, дейността на инициативната комисия се подкрепяла със сигурност и от Иван Мънзов, и от ботевия брат Кирил.³⁶ На 8 август в Букурещ пристига и Панайот Хитов.³⁷

Веднага след установяването на Хитов в румънската столица комисията решава „народното българско събрание“ да се проведе на 12 август, като през следващите два-три дни поканените за участие емигрантски дейци са уведомени с нарочни писма и телеграми. Така, Димитър Горов от Гюргево е известен на 8 август с писмо лично от Панайот Хитов: „Тука съм вече. От днес после 4 дни трябва непременно да дойдете и Вие тука. Нито аз, нито времето ни чака. Никакви извинения от страна Ви не помагат. Земете в[ъв] внимание думите ми...“³⁸

Тодор Пеев пък е извикан с телеграма от 11 август: „Довечера треба да сте тука непременно. Без никакво извинение.“³⁹ Така са били уведомени Иванчо Кръчмаря от Турну Северин, Никола Балкански от Калараш, Рафаил Атанасов от Галац.⁴⁰ Вероятно, по същия начин са били информирани и останалите участници в комитетското събрание.

3. Къде се провежда събранието от 12 август 1875 г.?

Самото „народно българско събрание“ е открито на 12 август 1875 г. сутринта в дома на Димитър Ценович, намиращ се на улица „Свети Георги“, точно срещу едноименната букурещка църква. По спомените на дъщерята на Димитър Ценович -- Любица, заседанията се провеждат в „два[та] салона“ на втория етаж.⁴¹ Никола Обретенков обаче твърди, че „тък-

мо когато заседавахме, жената на Ценович, която беше също сръбкиня като жената на Каравелова, влезе разярена в стаята, грабна от масата печата и протокола и излезе, като се караше и ни гъдеше. Тогава – продължава Обретенов, ние отидохме в „Хану Габровени,, да продължим там заседанието си. Тук ни дадоха един голям салон.“⁴² В подкрепа на своя разказ Н. Обретенов привежда дори и един анекдотичен инцидент станал по време на заседанията в хотел „Габровени“ с Недялко Пандурски, който, разсърден, че не бил поканен на събранието, се опитал да привлече вниманието към себе си, като се покагерил до едно високо прозорче, откъдето започнал да ругае участниците в събранието.

Някои изследователи изцяло се доверяват на сведенията на Никола Обретенов и също приемат, че събранието е открито в дома на Димитър Ценович, а впоследствие се премества в хотел „Габровени“, разположен на букурещка улица със същото име.⁴³ Струва ми се обаче, че мемоарните съчинения на Никола Обретенов трябва да се четат много критично, тъй каго редица негови податки не отговарят на действителността. По оригинала на протокола от 12 август 1875 г. например няма и следа от каквото и да било насилие, което да е било евентуално упражнено върху протоколчика. Наистина запазената в личния архив на Иван Драсов чернова на протокола е недовършена, но от съдържателния анализ на записаното съвсем ясно личи, че дори черновата на този документ е съставена не в хода на събранието, а в неговия край – т. е. заседанието не може да е било прекъснато, само защото Екатерина Ценович влязла и „грабнала протокола“.⁴⁴ Още по-франпантна грешка Никола Обретенов допуска с подробно пресъздадения инцидент около появата на Недялко Пандурски.⁴⁵ Данните, с които разполага съвременната историческа наука недвусмислено сочат, че Недялко Пандурски умира още на 28 юли 1874 г., т. е. една година преди събранието, за което така сладкодумно разказва Никола Обретенов в своите спомени.⁴⁶

Доколко може да се вярва на спомените на тогавашните ни поборници, се вижда и от твърдението на Иван Драсов, че събранието се провежда в хотел „Фиески“.⁴⁷ Според М. Сарафов пък, заседанията се провеждали в дома на Димитър

Ценович, но „делегатите се събираха и на публични места. Помня – продължава М. Сарафов, че в градината на хотел „Дачия“ се съб[и]раха много делегати, пиеха бира и доста гласно разправяха народни работи.“⁴⁸

Все пак ако се позовем на единствения автентичен документ за августовското събрание – протокола от 12 август, би трябвало да се приеме, че събранието действително се провежда в дома на Димитър Ценович, тъй като там изрично се отбелязва: „Събрани днес на 12 август 1875 [г.] в къщата на Д. Ценович, [подч. – авт.] след дълги разисквания върху народните ни работи, решихме...“⁴⁹ Към подобен извод навежда и свидетелството на Рафаил Атанасов, който в писмото си до войводата Хитов от 15 август 1875 г. обяснява, че веднага след пристигането си в Букурещ се е отправил към дома на Димитър Ценович.⁵⁰

Години след Освобождението, когато се обръща към Димитър Ценович с молба да му поръчителствува за отпускане на поборническа пенсия, Иван Драсов също потвърждава този факт, като изрично напомня на някогашния касиер на БРЦК, че новият революционен комитет се е съставил в неговата къща.⁵¹

4. Участниците в събранието

В научната и учебникарска книжнина няма достатъчно яснота по въпроса колко и кои точно са участниците в „народното българско събрание“ от 12 август 1875 г. Някои автори приемат например, че събранието има широкопредставителен и демократичен характер. Други изследователи пък считат, че инициативната комисия за свикване на поредното комитетско събрание съзнателно ограничава кръга на участниците само до приближените на Ботевата група дейци. Същевременно в почти всички досегашни публикации се подчертава, че на събранието от 12 август присъствуват пратеници на „повечето комитети от Влашко“ без да се изяснява обаче кои точно комитети се отзовават на поканата и кои не, нито пък дали всички емигрантски дейци, включили се в събранието, са били действително упълномощени. Твърде противоречиви са и мненията за броя на представителите от вътрешността

на страната. Неоднозначно се тълкуват и податките за евентуалното участие в събранието на някои известни комитетски функционери като дядо Цеко, Стоян Заимов, Иларион Драгостинов, Иван х. Димитров, Христо Иванов Големия и други.

Константин Державин и Дойно Дойнов например приемат, че общият брой на участващите в извънредното събрание е 15 души.⁵² Михаил Димитров изброява поименно 14 участници, а Крумка Шарова – 17.⁵³ Димитър Страшимиров пък отбелязва, че само „из България дошли десетина представители“,⁵⁴ докато Александър Бурмов и Михаил Арнаудов считат, че на събранието присъствувал само един представител от вътрешността – Никола Обретенов.⁵⁵ Йоно Митев от своя страна твърди, че „броят на делегатите не е уточнен“, но подчертава, че за да се избегнат излишните рискове, инициативната комисия на Ботев, Драсов и Стамболов „решила да не вика специално упълномощени делегати от Българско, а да привлече в събранието само онези комитетски дейци от вътрешността, които вече били във Влашко“.⁵⁶ Подобна позиция се защитава и от Иван Унджиев, който обаче изрично добавя, че „въпреки взетото решение“, от България присъствал „не само Н. Обретенов“.⁵⁷

Оцелелите след Освобождението дейци на БРК също дават противоречива информация за участниците в извънредното събрание. Захари Стоянов например отбелязва, че на 12 август 1875 г. се събрали „всичките млади патриоти“, които „в няколко заседания разисквали и решавали каква роль трябва да играят и те в новата ера, която се започва на балканския полуостров“.⁵⁸ Иван Драсов дава малко по-точни сведения, според които „от Румъния дойдоха от всички почти градове и паланки, а из България около десетина души“.⁵⁹ Общо Драсов говори за около 60 души, от които освен букурещките дейци като Христо Ботев, Стефан Стамболов и Димитър Ценович, той споменава поименно още Тодор Пеев, Скарлат Стратович и Павел Икономов от Браила; Рафаил Атанасов от Галац; Райчо Гръблев от Плоещ; Димитър Горов от Гюргево; Димитър Икономов и Георги Стойчев от Александрия; Тодор Алтънев от Зимнич; Данаил Попов и Петър Мишайков от Турну Мъгурели; Волнев от Пикет; д-р Христо Чобанов

от Къмпина; Боньо Райков [Боне Райкович – Бел. авт.]; Янко Ванков и братя Данаилови от Крайова; Иван х. Димитров и големия Христо Иванов от Търново; Станю Драгнев от Ловеч; Панайот Хитов и дядо Цеко от Белград.⁶⁰

В критичната си рецензия за биографията на Христо Ботев от Захари Стоянов Стоян Заимов също подчертава, че събранието от 12 август е било „едно от най-големите общи събрания на българските революционни комитети. Председателят (по старшинство) на това събрание – пише Заимов, беше войводата Панайот Хитов, ораторите му бяха: Христо Ботев и Стефан Стамболов“, а комитетите в Българско „се представляваха от Волов, Петър Енчев (Тулчалията), Никола Обретенев, Иларион Драгостин, Иван х. Димитров, Никола Ганчев, а от Ромъния имаше представители от Галац, Браила (Тодор Пеев), Плоещ, Бозоу, Гюргево (Горов), Зимнич, Крайова, Олтеница, Болград, а най-много имаше от Букурещ представители, които представляваха лично себе си.“⁶¹

Колко и кои са в действителност участниците в „народното българско събрание“ от 12 август 1875 г.?

Ако се доверим на оригиналните документални свидетелства – протокола от събранието и дневника от заседанията на Българския революционен комитет, на уречения от инициативната комисия ден – 12/24 август (вторник), в дома на Димитър Ценович се събират само 12 души: Панайот Хитов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Драсов, Димитър Ценович, Христо Чобанов, Димитър Горов, Боне Райкович, Тома Пантелеев, Драгой Шопов, Панайот Волов и Петър Енчев. Петима от тях са от Букурещ, един – от Белград, четирима представят емигрантските комитети из Влашко, а двама пристигат от Русе.

Панайот Хитов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Драсов и Димитър Ценович били всъщност главните организатори и като такива никой не ги е бил „делегира“ за участие в събранието. Измежду останалите седем души четирима – Димитър Горов, Христо Чобанов, Тома Пантелеев и Боне Райкович са били, най-вероятно, официално „упълномощени“ да представят съответно комитетите в Гюргево, Къмпина, Плоещ и Слатина, но в протокола на събранието това не е изрично отбелязано. Що се отнася до калоферца Драгой Шопов, до този момент той не се изявявал като особено рев-

ностен съмишленик на революционното дело, но е бил сред симпатизантите на Ботевата група. Като такъв именно, той спечелва доверието на Ботев, Драсов и Стамболов и активно се включва в подготовката на събранието.

✓ Единствените участници в събранието, за които със сигурност може да се говори, че са били официално делегирани, са Панайот Волов и Петър Енчев. В протокола от 12 август 1875 г. срещу техните имена изрично е отбелязано, че те са „представители крумовски“, т. е. пълномощници на Шуменския революционния комитет. В научната литература обаче отдавна се е утвърдила представата, че по време на извънредното събрание Волов и Енчев са се водели за пратеници от вътрешността на страната само проформа, защото те всъщност „повече от половин година били във от Шумен и вече принадлежали към емиграцията“.⁶²

✓ Както беше вече изяснено, според донесенията на секретаря на руския генерален консул в Русе, П. Волов и П. Енчев напускат Русе едва около 6 август,⁶³ което на практика означава, че „бягството“ им във Влашко е било съобразено с датата на събранието. С други думи казано, на „крумовските представители“ може действително да се гледа като на пратеници от вътрешността на страната. Още повече, че по думите на Никола Обретенов по това време „целият шуменски комитет“ все още се е намирал в Русе във връзка с проточилото се разследване около нащумялата „френска сватба“.⁶⁴ Принудени да чакат в Русе окончателната си присъда почти половин година, Петър Енчев и Панайот Волов всъщност са били запознати от Никола Обретенов с намерението на комисията да се организира извънредно събрание в Букурещ и вероятно, веднага след като *Писмото от името на Асеневици, Атиловци, Крумовци и Кубратовци до народното българско събрание* било преписано на чисто, двамата тръгват към румънската столица, в качеството си на официални „крумовски представители“.

Част от персонално поканените за участие в събранието дейци предварително уведомяват П. Хитов, че или ще закъснеят, или няма да могат да дойдат въобще. Такъв е случаят с Никола Балкански, който още на 8 август изпраща телеграма на Панайот Хитов, че няма да може да пристигне в Буку-

рещ и затова предлага на войводата, той да отиде при него.⁶⁵ По подобен начин и Рафаил Атанасов информира Димитър Ценович, че ще закъсне за събранието.⁶⁶ Поканеният пък чрез Тодор Пеев Жельо войвода бил „болен и много зле“,⁶⁷ а самият Тодор Пеев се оправдал: „Не съм кадърен да спомогна на общата работа, но мило ми беше и аз да се намеря помежду ви. Ето защо употребих всичките си усилия и сполучих време да дойда според призовката ви. Но каква полза от това, като лишението от пари за пътните ми разноски ме спре! Лутах се насам – продължава Пеев, лутах се натам дано да се заемна, но от никого скършена пара не получих.“⁶⁸

Действително на 13 август 1875 г. петима емигрантски дейци – Рафаил Атанасов от Галац, Тодор Пеев от Браила, Николай Минков от Болград, Димитър Зеновски от Крайова и Райчо п. Гръблев от Пloeщ все пак пристигнали в румънската столица.⁶⁹ Но събранието било вече завършило, а и Панайот Хитов заминал същия ден спешно за Белград. Затова от новопристигналите не се искало нищо друго освен да приподпишат готовия вече протокол.

Някои го сторили, въпреки че имали сериозни забележки към свършеното на 12 август, но други отказали. Така Рафаил Атанасов, след като подписал протокола на събранието, прекарал целия ден в разговори ту с членовете на избрания вече БРК, ту с Кириак Цанков и Любен Каравелов, опитвайки се напразно да сдобри двете воюващи помежду си страни.⁷⁰ Представителят на Пloeщкия комитет Райчо п. Гръблев пък само се запознал с взетите решения, подписал се под тях и веднага се върнал.⁷¹ За разлика от него крайовчанинът Димитър Зеновски отказал да се подпише под предлог, че нямал необходимото пълномощно.⁷² Болградският пратеник Николай Минков притежавал, от своя страна, редовно пълномощно,⁷³ но щом пристигнал в Букурещ и видял „раздорите и несъгласията, които са се дигнали между Ботйова и Каравелова“, въобще не отишъл в дома на Димитър Ценович.⁷⁴

Цитираните документални податки за поведението в Букурещ на „закъснелите“ комитетски пълномощници доказва всъщност, че Тодор Пеев, Рафаил Атанасов, Райчо п. Гръблев, Николай Минков и Димитър Зеновски не могат да бъдат причислявани към участниците в „народното“ събрание от 12

август. Наистина, в деня на тяхното пристигане, БРК провежда заседание, но това заседание има работен характер и не може да бъде разглеждано като съставна част от вече приключилото събрание.⁷⁵ Що се отнася до подписите на Тодор Пеев, Рафаил Атанасов и Райчо п.Гръблев под протокола от 12 август 1875 г., с което решенията на „народното“ събрание получават фактически одобрението на общо 15 души, то това съвсем не е основание за включване на споменатите дейци сред участниците в самото събрание. Неслучайно, веднага след като се завръща в Галац, Рафаил Атанасов пише на Панайот Хитов и най-искрено се възмушава: „абе, брате, защо не се забавихте още един ден... Това не е свадба, това не е играчка, тука треба основа твърда.“⁷⁶

Твърде критично трябва да се възприемат и твърденията за пряко участие в събранието от 12 август 1875 г. на който и да е друг комитетски деец извън кръга на споменатите вече дванадесет души.⁷⁷ За някои лица подобни твърдения се базират на презумпцията, че съответният деец е присъствал на събранието, но по една или друга причина не е подписал заключителния протокол, какъвто е например случаят с Никола Обретенов или пък Михаил Сарафов.⁷⁸ По-често обаче участието в събранието се аргументира с характерното за мемоарната ни литература натъкмяване на отделни факти според вече безспорно установените от историческата наука истини. Само така могат да се обяснят например как в много от поизбледнелите поборнически спомени присъствието на Иларион Драгостинов, Стоян Заимов или пък на Иван х. Димитров на някое от заседанията на БРК след 12 август 1875 г. се възпроизвежда като участие в самото общо събрание.

Едва ли е нужно да се прави подробен анализ за евентуалното участие в събранието от 12 август на всеки отделен деец, за който в историческата книжнина се твърди подобно нещо. Струва ми се, че само няколко конкретни примера биха били достатъчни, за да се илюстрира как всъщност се ражда един или друг „мит“ за набедените участници в августовското събрание.

Да вземем за пример случая с Никола Обретенов. Повечето изследователи убедено и последователно утвърждават представата, че ако на събранието в Букурещ има действително

упълномощен пратеник на вътрешните комитети, това е именно Никола Тихов Обретенов.⁷⁹ Самият Обретенов разказва в спомените си, че веднага, „щом се повърна копието, одобрено от Асеновци, преписахме го на чисто и го подписахме – Асеновци, Кубратовци, Крумовци и Атиловци. Аз го занесох в Букурещ, гдето останах да заседавам в събранието на делегатите от комитетите във Влашко, под председателството на Панайот Хитова.“⁸⁰

Както беше вече отбелязано, спомените на Никола Обретенов трябва да се ползват много внимателно и критично, тъй като те изобилствуват с очевидни хронологически несъответствия и грешки. При това в различните версии на спомените си Никола Обретенов разказва за събранието съвсем различни неща. Така един път той твърди, че между делегатите на събранието са Иван Кавалджиев и Иларион Драгостинов,⁸¹ а 20 години по-късно въобще не споменава техните имена.⁸² В спомените си от 1915 г. пък, като смесва явно събитията от 1875 и 1876 г. Никола Обретенов свидетелства, че той лично представлявал на събранието от 12 август „източните комитети – Русенски, Шуменски, Ловченски и Джумалийски“, Стефан Стамболов представял „южните“ комитети Старозагорски и Търновски, а Стоян Заимов с Георги Апостолов – „западните“ с Врачански.⁸³ Дори да приемем обаче, че Н. Обретенов възпроизвежда достоверно участието си в събранието от 12 август 1875 г., логично възниква въпросът защо той лично не подписва протокола? Защо в документите на БРК от първите дни на неговото съществуване, името на Обретенов не се споменава никъде? Та нали именно той е един от най-доверените Ботеви и Стамболови привърженици? Нима е имал някакви несъгласия с взетите решения или пък може би не е бил официално упълномощен от Русенския комитет?!

Изправяйки се пред същите въпроси, Крумка Шарова отбелязва само, че отсъствието на подписа на Никола Обретенов от протокола на събранието трябва да се обясни или със „случаен“ пропуск, или по някакви, неизвестни нам все още „съображения“.⁸⁴ Обективният анализ на наличната документална информация обаче показва, че Обретенов всъщност не взема участие в събранието на 12 август, тъй като най-веро-

ятно той пристига в Букурещ едва около 15–16 август 1875 г.⁸⁵ Какви са основанията за подобно твърдение?

В цитирания по-горе откъс от спомените на Н. Обретенов, той заминава за Букурещ веднага след като *Писмото до народното българско събрание от името на Асеневици, Атиловци, Крумовци и Кубратовци* било окончателно готово. Върху запазения в личния архивен фонд на Иван Драсов оригинал на този документ, съвсем ясно личи бележката на Драсов, че писмото е получено на 6 август 1875 г.⁸⁶ Това означава на практика, че вероятно *Писмото* е донесено в румънската столица не от Обретенов, а от Панайот Волов и Петър Енчев – единствените комитетски дейци, за които със сигурност се знае, че напускат Русе около 6 август. При това както твърди самият Никола Обретенов, именно той изпраща Волов „с тайната поща в Гюргево и оттам за Букурещ при Ботйова.“⁸⁷ Възможно ли е по едно и също време Никола Обретенов хем да организира бягството на Панайот Волов и Петър Енчев, хем и да пътува за Букурещ с *Писмото до народното българско събрание* от името на четирите вътрешни комитета?!

Представата, че Никола Обретенов участва в събранието от 12 август, без да подпише заключителния протокол, не е обоснована и от гледна точка на желанието на Ботев, Стамболов и Драсов да представят поредното комитетско събрание като действително „народно“ и широкопредставително. Нима, ако Никола Обретенов беше наистина пристигнал за събранието, Ботевата група нямаше да демонстрира шумно подкрепата, която получава в негово лице от вътрешните комитети? Едва ли. Особено ако се отчете, че за никому неизвестния Михаил Сарафов, който пристига в Букурещ от Виена, без и да е членувал преди това в Търновския революционен комитет, в оневника за заседанието на БРК от 13 август изрично е отбелязано, че той идва „из Търново“, като името му е споменато дори пред името на Райчо п. Гръблев.⁸⁸

Впрочем това не пречи на някои изследователи да твърдят, че и Михаил Сарафов участва в събранието на 12 август,⁸⁹ въпреки че няма никакви автентични свидетелства за това. Действително в спомените си Михаил Сарафов отбелязва, че е присъствувал на „някои от събранията“, където бил „представян като „учен., българин и неофит – революционер“, чи-

ято длъжност била да слуша и да се учи.⁹⁰ Но в разказа на М. Сарафов за събранието в Букурещ има неточности, които поставят под съмнение присъствието му на самия комитетски форум. Така според Сарафов Панайот Хитов пристига в румънската столица не на 8, а на 10 август; „последното заседание“ на събранието се председателствувало от д-р Георги Странски; самото общо събрание се смесва със заседанията на сформирания БРК и т. н.⁹¹

Допълнителен аргумент, че събранието от 12 август 1875 г. има подчертано „затворен“ характер и че на него освен Хитов, Волон и Енчев, всички други делегати са били пратеници само на няколко от влашките комитети, ни дава едно писмо на Тончо Новоселски и Величко Попов от 9 август 1875 г.⁹² Повод за написването на това писмо, адресирано до Ботев, Стамболов и Драсов, става пристигането в Букурещ на Панайот Хитов, Панайот Волон и Петър Енчев, както и бързо разпространяващата се сред букурещките хъшове новина, че „тези дни ще станат заседания“, в които ще се разискват народните дела. „Ние – отбелязват Попов и Новоселски, би[хме] желали устно да изкажем сърцето си пред братята, но като не сме поканени в събранията и като не знаем где именно те стават, принудени сме писмено да направим това. Затова се и отнасяме именно до вас, като знаем, че и тримата ще присъствувате на заседанията. Впрочем – добавят авторите, молиме ви, в близното събрание, което има да стане, съобщете там нашето убеждение.“⁹³

Точно този пасаж от писмото на Величко Попов и Тончо Новоселски недвусмислено показва, че Ботев, Стамболов и Драсов съзнателно ограничават кръга на поканените на предстоящото общо събрание, забулвайки го дори с прекалена тайнственост. Щом един от най-близките Ботеви съмишленици и приятели като Величко Попов не е допуснат до народното събрание, за какво широкопредставително присъствие може да става въобще дума?! По сходен начин до събранието не е допуснат и Цеко войвода, на когото Иван Драсов още на 5 август обяснява: „Засега Вие немате тук работа; ако по-после стане нужда, ние ще ти пишем, да дойдеш.“⁹⁴ Без отговор е оставено и запитването на Иванчо Кръчмаря от Турну Северин, който на 10 август изпраща телеграма до

Христо Ботев: „Научаваме се Панайот дошел. Трябват ли работници?... Сме готови да дойдем.“⁹⁵

И така според оригиналните документални свидетелства, на 12 август в дома на Димитър Ценович се събират само 12 души – един крайно ограничен кръг от дейци, половината от които не били дори и официално делегирани от никого. Повечето емигрантски комитети не изпратили свои представители на събранието. Всъщност от 17-те по-активни революционни средища във Влашко (Александрия, Бекет, Болград, Браила, Букурещ, Галац, Гюргево, Зимнич, Измаил, Крайова, Къмпина, Олтеница, Питещ, Плоещ, Слатина, Турну Северин и Турну Мъгурели) само пет (Букурещ, Гюргево, Къмпина, Плоещ и Слатина) имали свои пратеници на събранието. Дори с подписалите протокола на 13 август 1875 г., броят на емигрантските комитети, подкрепили решенията на събранието, останал едва седем, т. е. само 41% от действащите по онова време на румънска територия комитети. Редица авторитетни личности от средите на българската емиграция или не били повикани, или пък отказали да се отзоват на поканата за участие в организирания от Ботев, Стамболов и Драсов комитетски форум. В този именно смисъл, събранието от 12 август 1875 г. въобще нямало характер на „народно“, за каквото било предварително афиширано от комисията.

Ако се абстрахираме обаче от личните си пристрастия към лидерите на тогавашната ни революционна емиграция, не можем да не признаем, че всички, които присъствували на събранието от 12 август 1875 г., били убедени патриоти и искрено вярвали в необходимостта от целенасочени действия по организиране на скорошно въстание в България. Действително комисията замисля самото събрание и като средство за окончателното отстраняване от комитетските дела на Любен Каравелов и Кириац Цанков, но много скоро станало повече от ясно, че разединението и личните вражди не само спъват, но и обричат на неуспех онова, което обединявало всички участници в събранието от 12 август – идеята за освобождение на България чрез всенародно въстание. Ето защо ми се струва, че погледнато в един по-общ план, нямаме основание да определяме събранието било като „сепаративно“, било като „организационна сбирка“ на Ботевата група,⁹⁶ тъй като по-

важни в крайна сметка са крайните резултати от започнатото на 12 август 1875 г.

5. Решенията на събранието от 12 август 1875 г.

а. Планът за „всеобщо въстание“

Най-важният въпрос, който бил в центъра на вниманието на участниците в събранието от 12 август 1875 г., се отнасял до това, какво трябва да се направи от страна на българите при възникналата след въстанието в Херцеговина политическа криза на Балканите. За съжаление протоколът на събранието е много лаконичен и по него е трудно да се възпроизведе как точно протичат дискусиите, довели до вземане на решението за организиране на въстание и в България. В черновата на този документ изрично се подчертава, че до идеята за прогласяване на „всеобщо въстание“ се стигнало след „различни предложения и разисквания“.⁹⁷ В окончателния вариант на протокола от 12 август обаче е записано само: „след дълги разисквания, върху народните ни работи решихме следующето: Неизбежно нужно е при днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско.“⁹⁸

Ако се съди по вече цитираното писмо на Тончо Новоселский и Величко Попов до Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов, би могло да се предположи, че една част от букурещките хъшове не приемали ширещите се сред емиграцията идеи за сформирание на голяма чета на румънска или сръбска територия. „Глузаво мислят – отбелязват Попов и Новоселский, или детински ум носят ония, които искат днес в Румъния да организуват една голяма чета, за да мине отсреща. Ние нямаме пълно поверение на такива господа, които искат невъзможни неща.“⁹⁹

Вместо подобни рисковани акции, Величко Попов и Тончо Новоселский предлагат „да се отберем най-много 10–15 души, па да минем в Балкана. Да свикаме там, както можем всичките емигранти и момци, които могат да носят оръжие, да се централизуваме в някоя стратегическа точка, доде се усилим и тъй да ударим из планинските села и да продължа-

ваме настъпателно въстанието от пътека на пътека, от шумка на шумка.“¹⁰⁰ Убедени в своята правота, двамата букурещки дейци завършват предложението си към комисията така: „А да стоим със скръстени ръце и само да пушим и разсъждаваме в събранията си бабини деветини, е голям срам за нас. На дело, господо!“¹⁰¹

Вероятно в същата посока са разсъждавали и други български емигранти, които, поучени от гибелта на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, поохладнели към самоцелните и демонстративни четнически начинания. На самото събрание обаче привържениците на идеята за прехвърляне на големи чети били подкрепени от Панайот Хитов. В качеството си на председател на събранията войводата Хитов оказал всъщност решаващо влияние при изработването на основните пунктове от плана за бъдещото въстание в България. Възползвайки се от нарастналия си авторитет сред разцепената на разни групи и групички революционно настроена емиграция, той умело се опитал да приведе в действие отдавна замисления си план за сформирание със сръбска помощ на чета, с която да се прехвърли в България и да предизвика всеобщо въстание в страната.

Известни само на ограничен кръг от доверени приятели, тези намерения на Панайот Хитов се превръщат в „обществена“ тайна за букурещките хъшове след пристигането му в румънската столица и привнасят допълнителен ентузиазъм сред съмишлениците на Ботевата група, които с нетърпение и надежда очакват решенията на „народното“ събрание. Точно по това време Иван Сапунов информира Панайот Хитов, че сръбското правителство е готово да подкрепи сформиранието на българска чета и настоятелно кани войводата да се върне веднага в Белград.¹⁰² Комисията обаче преценява, че тръгването на Хитов може да провали събранията и Стамболов уведомява Иван Сапунов, че той ще тръгне найрано след шест дни.¹⁰³ Ден по-късно, на 10 август, Иван Сапунов отново телеграфира на Панайот Хитов и му предлага да остави „оргаците“ да работят сами, а той да вземе със себе си „едного“ и бързо да тръгва, защото „търговеца нетърпиво“ чака.¹⁰⁴

Настоятелността на Ив. Сапунов принуждава в крайна сметка Панайот Хитов да съкрати престоя си в Букурещ и да замине за Белград още на 13 август, веднага след приключване на събранието.¹⁰⁵ Но от друга страна, тъкмо тази настойчивост дава повече увереност на войводата, че неговият замисъл е осъществим и затова на самото събрание, въпреки „различните предложения и разисквания“, той успява лесно да наложи идеята за сформиране на чети на сръбска и румънска територия като водещ елемент на плана за бъдещото въстание в България.

Според решенията от 12 август Панайот Хитов трябвало да тръгне за Белград и след като „ся увери положително, че не ще му препятствуват сърбите, ще организира една голяма чета от 500–1000–2000 и повече юнаци Българи и ще са упъти за в Българско през Сръбските граници, но преди това той са задължава да ни телеграфира, щото в това също време да изпратиме 4–5 лица, които да дадат знак за всеобщо въстание; също и ние от Влашко да организираме 1–2–3 или повече чети от неопределено число юнаци и изпратиме в Българско. Ако ли в противен случай Сърбите откажат и поискат да му препятствуват, то той (Панайот) са задължава да се върне по-скоро тук, за да можем гореказаните чети да организираме още по-добре, с които ще мине той. ... Определиха се няколко лица Апостоли, които ще минат тайно или явно в Българско, за да приготвят бунта. Реши са да се повика с особен човек Г-н Филип Тотю от Одеса.“¹⁰⁶

Така изложеният план за вдигане на „всеобщо въстание“ в България е многократно анализиран и оценяван в научната книжнина, посветена на националнореволуционното ни движение през 1875 г. Затова ще си позволя да се ограничи в отбелязването само на пет по-обща извода:

Първо – според предварителните намерения на комисията, въстаническите действия в България е трябвало да бъдат съставна част от един общобалкански план за борба срещу Високата порта, в който наред с българите съществена роля се падало и на Херцеговина, Босна и Сърбия. Неслучайно в броевете на в. *Знаме* от края на месец юли и началото на август Христо Ботев поставя открито въпроса за подпалването на Балканите „от единия край до другия“¹⁰⁷; за всеобща революция; за „революция народна, незабавна, отчаяна“.¹⁰⁸

На самото събрание обаче вероятно поради колебливата позиция на официалните власти в Черна гора и Сърбия „всеобщото въстание в Българско“ се замисля като напълно самостоятелна българска инициатива.

Действително конкретният план за въстанието е обвързан с това дали правителството в Белград ще разреши на Панайот Хитов да премине с голяма чета през сръбската граница или не, но важно е да се подчертае, че участниците в събранието допускат и резервен вариант – какво ще се прави, ако Белград не позволи на Панайот Хитов да сформира своята чета на сръбска територия. Всичко това показва недвусмислено, че като изхождат от позицията на „днешното сгодно време“, присъствувалите на събранието от 12 август 1875 г. демонстрират решимостта си да обявят въстанието в България на всяка цена и независимо от неговите евентуални съюзници. Водещият мотив за тази безалтернативност на августовските решения трябва да се търси в Ботевото разбиране, че единственото спасение за българите е „да вдигнеме ръка сами и като забиеме ножът в гърдите на своите мъчители, сами да поискаме това, което ни са пада и за което имаме и исторически, и юридическо и етнографическо право.“¹⁰⁹

Второ – в чисто тактическо отношение планът на събранието залага на използването на т. нар. комбинирана тактика,¹¹⁰ т.е. на съчетаването на вътрешните революционни действия с навлизането на въоръжени чети отвън, като акцентът очевидно се поставя върху дейността най-вече на войводата Хитов. Повечето изследователи обаче преценяват тази тактика като отстъпление от идеите на Левски. Струва ми се, че с подобни оценки всички ние робуваме на някакви книжни представи за революцията, която за да бъде успешна, непременно трябва да се подготви и осъществи отвътре. Опитът на българското националноосвободително движение свидетелства, че успехът на едно или друго начинание зависи до голяма степен от координираните действия между емиграцията и вътрешните сили. В този именно смисъл считам, че в плана на събранието от 12 август има немалко резон. Още повече, че в решенията изрично се включва и идеята за изпращане на „няколко лица Апостоли, които ще минат тайно или явно в Българско, за да приготвят бунта“.¹¹¹

Трето – в изработения от събранието план специално внимание се отделя на финансовото осигуряване на подготовката за въстание в България, като за целта е изготвена и предварителна сметка в размер от 605 австрийски жълтици. Макар и скромна за едно революционно начинание, определената сума била разделена между 14 емигрантски комитета, независимо дали съответният комитет е имал пратеник на събранието или не. Това подсказва, че въпреки непредставителния характер на събранието, участниците в него са действували с ясно съзнание, че имат правото да ръководят съществуващата вътрешна и емигрантска комитетска структура, т. е. че именно те са законните приемници на БРЦК.

Четвърто – необходимо е да се отбележи, че изработеният на 12 август 1875 г. план не остава непроменен. Напротив. В хода на подготовката на самото въстание, съобразявайки се с конкретната политическа конюнктура, БРК на няколко пъти нанася корекции или пък допълва първоначалните си намерения, което води до съществени изменения в основните акценти на предварително съставения план. За съжаление това обстоятелство не се отчита от много специалисти, поради което и съществуващите в историческата литература оценки за решенията на събранието, са неточни и непълни. Впрочем мненията на отделните изследователи се различават и защото всеки автор се вглежда в различни елементи на плана, търсейки съответно заемките, приликите или отликите от други подобни планове.¹¹²

Пето – в организационно-политически план най-важният пункт от взетите на августовското събрание решения за „всеобщо въстание в Българско“ се явява изборът на комитет от петима души, „който ще са денонощно старае за събиране пари от Влашко и другаде“ и ще „ся споразумява с Влашките и други Българи за организуването на четите и въобще за добрият успех на въстанието. Тоя комитет ще има особен сега направен нов печат, с друга форма и ще има и леточислението. Старият изгубва своето значение по причина, че Каравелов са отказва да работи и не дава печатът.“¹¹³

ане на „Българския революционен комитет“

Какво представлява избраният от участниците в събранието на 12 август комитет, който, ако се съди по първите му официални документи, а и по изготвения още преди събра-

нието нов печат, е бил назван „Български революционен комитет – 1875 г.“? Дали зад това име трябва да се подразбира старият БРЦК или става дума за нова политическа формация, отговаряща на възгледите и намеренията на Ботевата група?

Дискусиите около този въпрос не са от вчера, нито вероятно и ще приключат с настоящето изследване. Точно затова ще си позволя да отбележа само, че повечето изследователи на политическото ни Възраждане разглеждат събранието от 12 август като общо събрание, организирано от старата революционна формация – БРЦК. С името на БРЦК те свързват и всички останали събития от живота на българската революционна емиграция – от „оттеглянето“ на Любен Каравелов от ръководството на комитета през януари 1875 г., та чак до провала на идеята за всеобщо въстание в Българско през месец септември. Подобна позиция се защитава от Александър Бурмов, Величка Койчева, Николай Генчев, Константин Велики, Дойно Дойнов, Стефан Аврамов, Тодорка Драганова и редица други специалисти. Разбира се, сред подръжниците на тезата, че БРЦК продължава да съществува през пролетта и лятото на 1875 г. могат да се открият и известни нюанси. Така Никола Начов, Димо Минев и Константин Державин говорят за „възобновяване“ или „възраждане“ на стария комитет.¹¹⁴ Други автори споменават, че на августовското събрание е съставена една „комисия“, която имала за задача да ръководи подготовката на въстанието, но по същество под тази „комисия“ всички подразбират отново БРЦК.¹¹⁵ Трети, като Йоно Митев и Иван Унджиев отбелязват, че събранието избира Централен комитет, без да уточняват има ли той някаква връзка с БРЦК. От описанието на подготовката на въстанието обаче става ясно, че под ЦК и те имат предвид единствено БРЦК.¹¹⁶

Историографски интерес представлява и мнението на Димитър Страшимиров, който като проследява събитията около събранието от 12 август, подчертава, че това събрание „образува един прелом в историята на революционния комитет; то е край на един период в тази история и начало на друг.“¹¹⁷ Стария период Д. Страшимиров свързва с името на Любен Каравелов, а новия – с името на Христо Ботев и точно в този контекст той говори за „стара“ и „нова“ организация,

отличаващи се помежду си по начина на ръководство – едновластието (Каравелов) или двувластието (Каравелов и Левски) на първата и многовластието на втората.¹¹⁸ От цялостния разказ на Димитър Страшимиров обаче се подразбира, че в крайна сметка и той споделя тезата за „възобновяването“ на Централния комитет.

Сравнително по-малко изследователи защитават тезата, че участниците в „народното българско събрание“ не действуват от името на БРЦК, а създават „нов революционен комитет“. Подобна позиция отстояват например Михаил Димитров, Михаил Арнаудов, Николай Державин,¹¹⁹ а най-аргументирано това мнение се обосновава от Крумка Шарова.¹²⁰

Всъщност, спорът дали на 12 август 1875 г. се формира нова революционна организация се дължи на обстоятелството, че и преди, и след събранието, комитетските структури вътре в страната и в Румъния се запазват едни и същи. Непроменен остава и членският състав на революционната организация. На местно равнище комитетите продължават да използват старата си документация и предишните си псевдоними. Съхраняват се и основните нелегални куриерски канали. Приемствеността е очевидна и по отношение на печатния орган на августовския комитет – отново в *Знаме*.

В много случаи, самите революционни дейци не правят разлика между БРЦК и БРК, особено в следосвобожденските си спомени. Показателен пример в това отношение представляват спомените на Кириак Цанков, според когото дори и името на организацията след събранието от 12 август продължавало да бъде „Български Централен Революционен Комитет“.¹²¹ На същото мнение е и Стоян Заимов, който последователно твърди, че въстанието през 1875 г. било „дело на Букурещкия централен български революционен комитет“.¹²²

Имаме ли тогава основания да твърдим, че създаденият през август 1875 г. комитет действително се явява нова политическа формация, въпреки че наследява изцяло съществуващата от времето на БРЦК революционна мрежа?

Анализът на наличния документален материал позволява да се открият поне три съществени аргумента в подкрепа на тезата за създаването на БРК:

✓ Първо – БРЦК преустановява практически своята дейност още в началото на 1875 г. Действително, комитетските структури на местно равнище се запазват, но за пълноценен организационен живот в смисъла на една реално функционираща политическа организация не може да се говори, както за вътрешността на страната, така и за емигрантските ни средища. Точно по това време с нарастваща сила се разгаря конфликтът между Христо Ботев и Любен Каравелов; един конфликт, който противопоставя революционните дейци един на друг и всички опити да се постигне макар и копромисно примирие в името на общото дело, се оказват безнадеждно ялови. Чак до лятото на 1875 г. революционната емиграция си остава разединена, а вътрешните комитети, доколкото такива все още има тук и там из страната, едва започват да се разбуджат от двегодишната си летаргия.

В желанието си да промени главните насоки в развитието на комитетското дело, групата на Христо Ботев и Стефан Стамболов решава да се възползва от благоприятната политическа ситуация след избухналите размирици в Херцеговина и пристъпва към подготовката на поредното общо събрание. Неслучайно обаче самото събрание не е наречено „комитетско“, а „народно“. В това название Ботевата група влага всъщност и основния смисъл на своето идейно кредо – след като досегашните дейци не са придвижили българския въпрос напред, то народът е в историческото си право да определи сам своите водачи и най-после да въстане, за да покаже на Европа желанието си за свобода. Събранието от 12 август 1875 г. се явява всъщност не само логичен резултат от стремежа на Ботевата група да zlepостави и отстрани Каравелов от комитетските дела, но и е етап от развитието на една нова тактическа линия в освободителните борби на възрожденските българи.

По тази именно причина събранието се организира не само за да санкционира една обикновена подмяна на ръководството на БРЦК. Напротив. То има за цел да постави на принципно по-различна основа решаването на българския политически въпрос. И цялостната му подготовка впрочем е режисирана именно в тази насока, при това с използването на най-разнообразни прийоми – от омаскаряването на против-

ника чрез вестниците *Знаме*, *Тъпан* и *Михал*, до изфабрикуването на прочутото *Писмо до народното българско събрание от Асеновци, Атиловци, Крумовци и Кубратовци*. Така на 12 август в дома на Димитър Ценович се събират само лица, които, или принадлежат, или симпатизират на Ботевата група. Неполучили широка подкрепа от страна на революционната емиграция и в същото време, водени от огромното си и искрено желание да пристъпят към реализиране на собствените си възгледи за българското освобождение, всички те нямали друг избор, освен да си създадат своя политическа формация, която да обедини под знамето на „всеобщото въстание“ съществуващата комитетска мрежа.

Второ – в комитетската кореспонденция от месеците август и септември 1875 г. единственото име, което се използва за Букурещкия комитет е името на БРК. Нито един от тогавашните комитетски дейци, включително и тези, които след Освобождението ще твърдят, че не е имало БРК, не използва, дори под формата на грешка, името на БРЦК. Спомените на някои от преките участници в събранието от 12 август също говорят недвусмислено, че през лятото на 1875 г. се създава нова революционна формация. Показателен пример в това отношение са мемоарните бележки на Иван Драсов, който изрично отбелязва, че на августовското събрание в дома на Димитър Ценович се „конституира“ нов комитет.¹²³ Самият Димитър Ценович също свързва създаването на комитета през август 1875 г. с „ерцеговското движение“, което подбудило духовете на младите емигранти от Румъния и ги подтикнало да направят нещо, „за да явят пред Европа, че и българският народ е узрял за свобода.“¹²⁴

Трето – напълно е възможно, посочените дотук два аргумента, че на събранието от 12 август 1875 г. се създава нова революционна организация, да не се приемат за достатъчно основателни от страна на противниците на тази теза. Затова, според мен лично, най-категоричното свидетелство за самостоятелното съществуване на БРК е неговата оригинална документация. Едва ли някой изследовател би отрекъл, че идентичността на всяка политическа организация се доказва с наличието на съответните програма, устав, протоколна и касова книга, символика (название, печат, официални бланки) и т. н. Създаденият на 12 август 1875 г. Български революционен

комитет притежава всички тези специфични „партийни“ атрибути. Някои от тях, като печатът и името на организацията, са уточнени още преди събранието. Други, като планът за всеобщо въстание в Българско, който играе ролята на своеобразна програма на БРК, са изготвени по време на самото събрание. Трети, като *Дневника* и касовата книга на комитета започват да се водят непосредствено след събранието. Всички пълномощни, разписки и окръжни писма на БРК се издават на специално отпечатани бланки, носещи цялата символика на новия комитет. На 28 август 1875 г. е решено БРК да си има самостоятелен архив, а Димитър Ценович пък е натоварен да подготви и проект за устав на организацията. Всичко това идва да покаже, че Българският революционен комитет – 1875 г. присъствува в политическия живот на възрожденските българи като напълно самостоятелна и различна от БРЦК революционна формация.

в. Комитетското ръководство

Според решенията на „народното“ събрание БРК се е състоял от петима души: Димитър Ценович, Драгой Шопов, д-р Христо Чобанов, Христо Ботев и Иван Драсов.¹²⁵ На 20 август под натиска на несъгласните с изолирането на Каравелов емигрантски комитети в състава на БРК допълнително били привлечени Иван Кавалджиев и Кириак Цанков.¹²⁶ В началото на месец септември, вероятно поради нарастналата кореспонденция на БРК, се наложило в помощ на Иван Драсов да бъде привлечен и Петър Енчев.¹²⁷ Така броят на членовете на БРК достигнал общо 8 души.

В някои мемоарни съчинения за членове на БРК се сочат още и Стефан Стамболов, Стоян Заимов, Тодор Пеев, Тома Пантелеев, Боню Райков, Панайот Волов, Панайот Хитов. Сигурни и автентични доказателства за това обаче липсват.

За съжаление в протокола на събранието от 12 август 1875 г. липсва яснота и относно евентуалното разпределяне на задълженията между членовете на така оформилото се централно комитетско ръководство. Единственото изключение се отнася до Драгой Шопов, за когото изрично се отбелязва, че е избран за касиер. За другите членове на БРК е

записано само, че: „Писар, председател и пр.[очие] ся петмината“.¹²⁸

Обикновено това необичайно дори и за възрожденските ни политици решение се обяснява с желанието да се преодолеят никому ненужните боричкания за лидерство сред революционната емиграция, като в работата на комитета се въведе принципът за колективното ръководство. Димитър Страшимиров, който впрочем е първият наш изследовател, обърнал специално внимание на това „многовластие“, откроява психологическите мотиви, довели до решаването под такава форма на въпроса за ръководството на БРК. „Когато една велика сила напусне сцената – пише той, нейното наследство обикновено страда от две неща: от амбицията на наследниците, както и от безсилието им. ... Ето защо, Ботева, който е действително най-голямата интелектуална сила в новата организация, не е и не се нарича в това събрание формено председател на комитета, защото за това пречи от една страна порасналият авторитет на Панайот Хитов, а от друга също и амбицията на Стамболова.“¹²⁹

Мнозина изследователи подкрепят мнението на Страшимиров, като акцентират върху демократичността на подобна форма на ръководство на комитетските дела.¹³⁰ Други автори пък отбелязват, че точно това решение е симптоматично за продължаващата криза в освободителното ни движение, тъй като то издава страха „от издигането и съсредоточаването на голяма власт в ръцете на едно лице“.¹³¹

Доколко практически изпълнимо е било обаче подобно решение? Нима наистина е възможно задълженията на „писар, председател и пр.“ да се изпълняват едновременно и от петимата членове на БРК?

В спомените на оцелелите след Освобождението дейци на БРК се съдържат множество податки, че всъщност още след събранието членовете на новоизбрания комитет си разпределили функциите. Така през 1900 г. в писмо до Стоян Заимов, Иван Драсов твърди, че събранието на 12 август избира централно ръководство в състав от 11 души: Димитър Ценович, Кириац Цанков, Андрей [sic!] Шопов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Драсов, д-р Хр.[исто] Чобанов, Тома Пантелеев, Боню Райков, Панайот Волон и Петър Енчев.¹³² Впоследствие така съставеният комитет се събрал на заседание в

дома на Димитър Ценович и определил Ценович за председател, Ботев за подпредседател, Драсов за деловодител и секретар, а Шопов за касиер.¹³³

През 1902 г. в подлистника на в. *Народни права* свои спомени за революционното дело публикува и Кириак Цанков, в които по повод на събитията от 1875 г. с незагълхнала все още пристрастност той отбелязва, че за председател на комитета „почти натрапено и насилствено“ бил избран Ботев, секретар станал Иван Драсов, касиер – Димитър [sic!] Шопов, а Иван Кавалджиев и Петър Енчев били членове. Прави впечатление обаче, че в тези си спомени Кириак Цанков не само, че не отбелязва своето лично участие в БРК, но и пропуска имената на други двама измежду сигурните членове на комитета – Димитър Ценович и д-р Христо Чобанов.¹³⁴

Сходно разпределение на длъжностите в БРК защитава и Никола Обретенов, който разказва, че за председател на комитета бил избран Христо Ботев, за секретар – Иван Драсов, за касиер – Драгой Шопов, а за членове – д-р Христо Чобанов, Панайот Волон, Стефан Стамболов, Стоян Заимов, Панайот Хитов.¹³⁵ Стоян Заимов също отстоява, че Христо Ботев е бил избран за председател на БРК, Драгой Шопов – за касиер, Иван Драсов и Петър Енчев – за секретари на комитета, а д-р Христо Чобанов и Иван Кавалджиев – за членове.¹³⁶

Информацията, съдържаща се в мемоарната литература, дава достатъчно основания на мнозина изследователи да приемат, че въпреки решенията от 12 август фактическото ръководно лице в комитета бил Христо Ботев, а след неговото заминаване в Русия – Иван Драсов.¹³⁷ Имаме ли сериозни основания за подобни твърдения?

Действително поборническите спомени трябва да се ползват много внимателно и критично, тъй като в някои от тях съществуват сериозни неточности. Комитетската документация обаче дава известни основания да се приеме, че освен касиерските функции на Драгой Шопов, ясно фиксирани са били задълженията и на други членове на БРК.

Със сигурност може да се твърди например, че Иван Драсов е бил определен за секретар на комитета. Той лично води цялата кореспонденция на БРК от *Протокола на народното събрание* чак до месец октомври 1875 г. При това върху адре-

сираните до БРК писма почти винаги с почерка на Иван Драсов е отбелязано кога е получено съответното писмо и дали е изготвен отговор. Че тъкмо Драсов е бил секретар на комитета личи и от протокола за заседанието на БРК на 5 септември, където изрично е отбелязано: „Писма, полици, разписки и други комитетски вещи ще държи засега Г-н И. Т. Драсов“.¹³⁸

На същото това заседание от 5 септември, БРК упълномощава Петър Енчев да помага на Иван Драсов, „когато има да се пише много“. Още на 28 август пък Димитър Ценович е натоварен да се грижи за архивата на комитета,¹³⁹ а на 5 септември му е възложено и да бъде „привременен наместник“ на Драгой Шопов, тъй като досегашният касиер „по независещи от него и нас причини оставя градът ни и заминава за Галац, следователно си дава и оставката“.¹⁴⁰

Вероятно Христо Чобанов не е изпълнявал специални функции, защото често е трябвало да отсъства от Букурещ и тъкмо по тази причина се налагало на два пъти да упълномощава Иван Драсов да го представлява в заседанията на БРК. Кириак Цанков, от своя страна, поема издаването на в. *Знаме*. За останалите членове на комитета липсват сигурни доказателства какви точно функции са изпълнявали, но от казаното дотук е очевидно, че решението на събранието от 12 август – всички заедно да изпълняват функциите на председател, писар и пр., чисто практически е било неизпълнимо и в този смисъл си остава само като едно добро пожелание.

Бележки

¹АБАН, ф. 22 к, а.е. 130, л. 3.

²БИА, ф. 89, II А 8631 – Писмо на Данаил Попов, Турну Мъгурели до Иван Драсов, Букурещ от 24 юли 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 171–173. Вж. и Симеонов, Цв. Данаил Попов. Живот и дело. С., 1987, с. 85–86.

³БИА, ф. 87, II А 8575 – Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Панайот Хитов, Белград от 28 юли 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 304–306.

⁴Писмо на Данаил Попов до Иван Драсов от 24 юли 1875 г. – ДСАВ, т. 1, с. 171.

⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 43, л. 1–2 – Писмо на Тодор Пеев, Браила от 1 август 1875 г.

⁶БИА, ф. 122, II В 150 – Писмо на Иван Семерджиев, Търново до Георги Обретенев, Русе от 2 август 1875 г.

⁷Писмо на Рафаил Атанасов до Панайот Хитов от 28 юли..., с. 305.

⁸БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 70–71 – Писмо на Николай Минков, Болград до Кириак Цанков, Букурещ от 30 юли 1875 г. Подчертаното е в текста.

⁹Михаил Паничерски става учител в букурешкото българско училище, където до края на юли 1875 г. преподава впрочем и Кириак Цанков – вж. Жечев, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 187.

¹⁰Повече подробности за събитията в Болград могат да се открият в едно писмо на Димитър Радионов до Михаил Паничерски, Букурещ от 5 август 1875 г. – БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 74–75.

¹¹Сведения за изпращането на такава телеграма могат да се извлекат от дневника на Болградския комитет – Бошнаков, Н. Необнародвани документи за дейността на Българския революционен комитет в град Болград – Бесарабия. Изв. МСЗБ, т. 2, 1978, с. 215.

¹²БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 74.

¹³Пак там, л. 72–73.

¹⁴Писмо на Д. Радионов до М. Паничерски от 5 август..., л. 74–75.

¹⁵ДСАВ, т. 1, с. 305.

¹⁶БИА, ф. 86, II А 9258 – Телеграма на Иван Сапунов, Белград до Христо Ботев, Букурещ от 9/21 август 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 249.

¹⁷ДСАВ, т. 1, с. 233.

¹⁸ДСИД, док. 239.

¹⁹Пак там.

²⁰БИА, ф. 122, II В 152; публ. Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 181. Както беше вече изяснено, Никола Обретенов публикува това свое писмо, датирайки го погрешно от 5 август, вместо от 2 август 1875 г., както е в оригинала.

²¹БИА, ф. 122, II В 152; публ. с неточности от Обретенов, Н. *Спомени*, с. 181.

²²Койчева, В. *Цит. съч.*, с. 29; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Цит. съч.*, с. 539 и др.

²³Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 89; Драганова, Т. *Търновски революционен комитет (1869–1875)*. ГМСБ, кн. 2, Вн., 1976, с. 74.

²⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 29.

²⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 35; писмото на Ловешкия комитет носи датата 18 август 1875 г. и е получено в Букурещ на 23 август 1875 г.

²⁶Пак там, л. 2.

²⁷Пак там.

²⁸Направеният в Русе препис на *Писмото* е получен от букурещката комисия на 6 август 1875 г. Това се подразбира от нанесената върху страничното поле на оригинала специална добавка.

²⁹Избирането на такъв централен комитет е станало в съответствие с изработените на 19 май 1875 г. *Постановления* – вж. Бурмов, Ал. *Към историята на революционното движение в България след смъртта на Левски*. Просвета, I, 1935/1936, кн. 5, с. 552–554.

³⁰БИА, ф. 297, а.е. 1, л. 68–73.

³¹Улуниян, А. *Нови документи за Л. Каравелов, В. Левски...*, с. 84.

³²Жечев, Н. *Спомени на Михаил Сарафов...*, с. 183.

³³Пак там, с. 183.

³⁴Според материалите на руското генерално консулство в Русе, на 5 август двамата „шуменци“ са още в Русе и очакват

окончателната си присъда от Цариград – вж. Улунян, А. *Нови документи...*, с. 84–85. Ако това сведение се съпостави с едно запазено писмо на Панайот Волов до Димитър Горов, изпратено от Букурещ на 9 август 1875 г., логично би било бягството на Волов и Енчев да е станало между 6-ти и 8 август – вж. ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 54, л. 4.

³⁵Подробностите около бягството на Волов и Енчев – вж. Минев, Д. *Петър Енчев – секретарят на последния революционен комитет преди Освобождението*. ИПр., 1947/1948, кн. 2, с. 244.

³⁶Жечев, Н. *Спомени на Михаил К. Сарафов...*, с. 183.

³⁷Табакова, Ел. *Малко известно писмо на Панайот Хитов до Димитър Горов. Отечествен фронт*, бр. 12939 от 18 юни 1988 г. Мих. Димитров твърди, че във връзка с това пътуване Хитов получава от сръбското външно министерство „50 дуката цесарски“ – „за пътни разноски да отида до Букурещ до българския комитет за познатата цел“, вж. Димитров, М. *Христо Ботев. Биография*. С., 1948, с. 129. Ако се вземе предвид, че още през месец юли Панайот Хитов започва преговори със сръбското правителство за евентуално прехвърляне на чета в България, то в подобна финансова подкрепа не би трябвало да се търси непременно проява на някакво сърбофилство от страна на войводата.

³⁸Табакова, Ел. *Малко известно писмо...*

³⁹АБАН, ф. 22 к, а.е. 121.

⁴⁰БИА, ф. 87, II А 9240 – *Телеграма (отговор) на Никола Балкански до П.Хитов от 8/20 август*; БИА, ф. 86, II А 9256 – *Телеграма от Иванчо Кръчмаря до Христо Ботев от 10/22 август 1875 г.*; БИА, ф. 80, II А 9181 – *Телеграма на Р. Атанасов до Д. Ценович от 11/23 август 1875 г.*; трите телеграми са публикувани в: ДСАВ, т. 1, с. 250 и с. 252–253, като датировката на първата е разчетена грешно, а другите две са дадени само по нов стил.

⁴¹Стойчев, Ив., В.Христу. *Спомени от Любица Д. Ценович*. ИБИД, кн. XXII–XXIV, 1948, с. 476.

⁴²Обретенев, Н. *Спомени...*, с. 184–185.

⁴³Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 133; Велики, К. *Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850–1878)*. С., 1982, с. 178 и др.

⁴⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 30.

⁴⁵Недялко Пандурски (1843–1874); роден в Трявна; издател, автор на учебници, илюстратор на книги, печата литографии. През 1870 г. той издава повестта *Войвода* на Любен Каравелов.

⁴⁶Сюпюр, Ел. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век*. С., 1982, с.181; БВИ, с. 496 и др.

⁴⁷БИА, II А 8520, л. 3; публ. в откъси или цялостно от различни автори – вж. напр. Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета*. С., 1974, с. 609; Митев, Й. *Едно писмо на Иван Драсов за преустройството на БРЦК в 1875 г. и подготовката на народно въстание в България*. ГМСБ, т. 14, 1988, с. 301–306; Каракостов, Ст. *Ботев в спомените на съвременниците си*, т. 1. С., 1977, с. 610–612.

⁴⁸Жечев, Н. *Спомени на Михаил К.Сарафов...*, с. 184.

⁴⁹БИА, II Д 996; публ. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК от 12 август 1875 година*. Читалище, год. XXVII, 1948/1949, кн. 3, с. 158.

⁵⁰ДСАВ, т. 1, с. 306.

⁵¹БИА, ф. 80, II А 7417, л. 2–3 – *Писмо на Ив. Драсов до Д. Ценович от 9 януари 1893 г.*

⁵²Державин, К. *Христо Ботев*. М., 1962, с. 279; Дойнов, Д. *Цит. съч.*, с. 30.

⁵³Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 130; Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 90.

⁵⁴Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 170.

⁵⁵Арнаулов, М. *Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834–1879*. С., 1972, с. 475; Бурмов, Ал. *Български революционен централен...*, с. 73.

⁵⁶Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 133.

⁵⁷Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 539 и с. 541.

⁵⁸Стоянов, З. *Христо Ботйов*. С., 1890, с. 150.

⁵⁹БИА, II А 8520, л. 4.

⁶⁰*Пак там*, л. 3.

⁶¹Заимов, Ст. *Христо Ботев, опит за...*, с. 235.

⁶²Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 90 и др.

⁶³Улунян, А. *Нови документи...*, с. 85; вж. бел. 33 на с. 84.

⁶⁴Обретенков, Н. *Спомени*, с. 172. В едно свое научно съобщение Георги Джумалиев отхвърля достоверността на обретенковото твърдение, като доказва, че от 18-те шуменски затворници само трима са били членове на Шуменския революционен комитет – вж. Джумалиев, Г. *Съдбата на Панайот Волов след „френската сватба“*. *Векове*, 1976, кн. 2, с. 36. Дори и да се приеме тезата на Г. жумалиев обаче за вярна, в качеството си на ръководители на Шуменския комитет П. Волов и П. Енчев са могли безпроблемно да се самоупълномощят за „крумови пратеници“.

⁶⁵ДСАВ, т. 1, с. 250.

⁶⁶БИА, ф. 80, II А 9181 – *Телеграма на Р. Атанасов, Галац до Д. Ценович, Букурещ от 11/23 август 1875 г.*; публ. ДСАВ, т. 1, с. 253.

⁶⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 58 – *Писмо на Тодор Пеев, Браила до Панайот Хитов, Букурещ от 12 август 1875 г.*

⁶⁸Пак там.

⁶⁹БИА, ф. 78, II Д 996а – *Дневник за заседанието на БРК от 13 август 1875 г.*; публ. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

⁷⁰БИА, II А 8576 – *Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Панайот Хитов, Белград от 15 август 1875 г.*; публ. ДСАВ, т. 1, с. 306–308.

⁷¹Пак там, с. 308.

⁷²БИА, ф. 78, II Д 996–996а – *Протокол на събранието от 12 август и Дневника на БРК за 13 август*; публ. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК от 12 август 1875 г. ...*, с. 162.

⁷³Членовете на Болградския комитет събрали дори средства в размер на 72,75 fr., които предоставили на своя пратеник Николай Минков като пътни разходи до Букурещ и обратно – вж. Бошнаков, Н. *Необнародвани документи...*, с. 217–218.

⁷⁴*Писмо на Николай Минков, Болград до Драгой Шопов, Букурещ от 19 август 1875 г.*; публ. Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 455. Вж. и *Дневника на БРК за 13 август 1875 г.* – Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

⁷⁵Под протокола на заседанието от 13 август стоят подписите само на Христо Ботев, Христо Чобанов, Димитър Це-

нович, Иван Драсов и Драгой Шопов – вж. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

⁷⁶Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Панайот Хитов, Белград от 15 август 1875 г.; ДСАВ, т. 1, с. 306.

⁷⁷Панайот Хитов, Димитър Ценович, Христо Ботев, Иван Драсов, Стефан Стамболов, Панайот Волов, Петър Енчев, Христо Чобанов, Драгой Шопов, Тома Пантелеев, Боне Райкович и Димитър Горов.

⁷⁸Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 90–91.

⁷⁹Бурмов, Ал. *Български революционен централен...*, с. 73; Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 90 и др.

⁸⁰Обретенов, Н. *Спомени*, с. 184.

⁸¹Каракостов, Ст. *Христо Ботев в спомените...*, с. 603.

⁸²Обретенов, Н. *Спомени*, с. 184–185.

⁸³Каракостов, Ст. *Христо Ботев в спомените...*, с. 603.

⁸⁴Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 90.

⁸⁵За първи път подобна „еретична“ мисъл изказва Стефан Великов, който анализирайки протокола от 12 август отбелязва, че въпреки твърденията на самия Обретенов, нямаме основания да го приемаме за участник в събранието – вж. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 166. Най-вероятно Никола Обретенов е един от пристигналите в Букурещ около 15–16 август пратеници на „братството отсреща“, за които Драгой Шопов съобщава на Иван Сапунов в телеграма от 16 август – БИА, ф. 82, II А 8324.

⁸⁶ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 29.

⁸⁷Обретенов, Н. *Спомени*, с. 172.

⁸⁸БИА, ф. 78, II Д 996а; публ. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

⁸⁹Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 91.

⁹⁰Жечев, Н. *Спомени на Михаил Сарафов...*, с. 184–185.

⁹¹Пак там.

⁹²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 3–4.

⁹³Пак там, л. 3.

⁹⁴БИА, II А 8517 – Писмо на Иван Драсов, Букурещ до Цеко войвода, Белград; публ. ДСАВ, т. 1, с. 235.

⁹⁵БИА, ф. 86, II А 9256; публ. ДСАВ, т. 1, с. 252.

⁹⁶Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 92.

- ⁹⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 30.
- ⁹⁸Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.
- ⁹⁹ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 4.
- ¹⁰⁰*Пак там.*
- ¹⁰¹*Пак там.*
- ¹⁰²БИА, ф. 86, II А 9209 – *Телеграма на Иван Сапунов, Белград до Христо Ботев, Букурещ от 9 август*; публ. ДСАВ, т. 1, с. 251.
- ¹⁰³БИА, ф. 82, II А 8861 – *Телеграма на Стефан Стамболов, Букурещ до Иван Сапунов, Белград от 9 август.*
- ¹⁰⁴БИА, ф. 86, II А 9188 – *Телеграма на Иван Сапунов, Белград до Христо Ботев, Букурещ от 10 август*; публ. ДСАВ, т. 1, с. 252.
- ¹⁰⁵БИА, ф. 82, II А 8322 – *Телеграма от [Панайот Хитов], Букурещ до Иван Сапунов, Белград от 11 август.*
- ¹⁰⁶Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158–160.
- ¹⁰⁷*Знаме*, бр. 24 от 3 август 1875 г.
- ¹⁰⁸*Знаме*, бр. 23 от 27 юли 1875 г.
- ¹⁰⁹*Знаме*, бр. 24 от 3 август 1875 г.
- ¹¹⁰Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 161.
- ¹¹¹Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.
- ¹¹²Величка Койчева например определя плана като „особен момент в развоя на нашата революционна мисъл“ и като „първият действен план за общо въстание в българските земи“ – вж. Койчева, В. *Старозагорското въстание...*, с. 29–30; Йоно Митев акцентира върху идейните заемки от Раковски – вж. Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 135; Стефан Аврамов отбелязва, че планът съчетава „сполучливо“ схващанията на Левски и Раковски – вж. Аврамов, Ст. *Старозагорското въстание през 1875 година*. С., 1965, с. 14; Крумка Шарова пък подчертава, че повечето въпроси в плана са разработени „много общо и бегло“ – вж. Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 94; Дойно Дойнов от своя страна разграничава ясно положителните елементи в плана от неговите слабости – вж. Дойнов, Д. *Гюргевският революционен...*, с. 37–38; *Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г.* – В: *Априлското въстание и Източната криза 1875–1878*. С., 1977, с. 33 и т. н.
- ¹¹³Великов, Ст. *Протокол на БРЦК...*, с. 158.

- ¹¹⁴Начов, Н. *Христо Ботйов*. С., 1918, с. 82–83; Минев, Д. *П. Енчев – секретарят на последния революционен комитет...*, с. 244; Державин, К. *Христо Ботев*. М., 1962, с. 278–283.
- ¹¹⁵Поглубко, К. *Очерки истории болгаро-российских революционных связей*. Кишинев, 1972, с. 209.
- ¹¹⁶Митев, Й. *История на Априлското...*, т. 1, с. 134–210; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Хр. Ботев...*, с. 541–557.
- ¹¹⁷Страшимиров, Д. *История на Априлското...*, т. 1, с. 168.
- ¹¹⁸Пак там, с. 169.
- ¹¹⁹Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 129–138; Арнаудов, М. *Любен Каравелов...*, с. 763–765; Державин Н. *Христо Ботев...*, с. 52.
- ¹²⁰Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 42–44 и др.
- ¹²¹БИА, ф. 5, а.е. 5, л. 95–100.
- ¹²²Займов, Ст. *Миналото. Етюди върху „Записките“...*, с. 65; Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография...*, с. 235.
- ¹²³БИА, II А 8520, л. 4.
- ¹²⁴БИА, ф. 80, II А 7373, л. 49.
- ¹²⁵Великов, Ст. *Протокол на БРЦК...*, с. 158.
- ¹²⁶Пак там, с. 164.
- ¹²⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 31 – *Протокол от заседанието на БРК на 5 септември 1875 г.*
- ¹²⁸Великов, Ст. *Протокол на БРЦК...*, с. 158.
- ¹²⁹Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 169.
- ¹³⁰Арнаудов, М. *Любен Каравелов...*, с. 763; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 542; Державин, К. *Христо Ботев...*, с. 280 и др.
- ¹³¹Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 32.
- ¹³²БИА, II А 8520, л. 4. Тези свидетелства на Иван Драсов безкритично се приемат от някои автори като Димо Минев, Никола Начов и др.
- ¹³³Пак там.
- ¹³⁴Цанков, К. *Спомени – подлистник на в. Народни права*, год. XII, бр. 1 от 12 януари 1902 г.; вж. и БИА, ф. 5, а. е. 5, л. 95–100.
- ¹³⁵Обрегенов, Н. *Спомени*, с. 185.
- ¹³⁶Займов, С. *Христо Ботев, опит за Биография...*, с. 234.

¹³⁷Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 32; Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 134 и 204; Костов, Д. *Иларион Драгостинов...*, с. 165 и др.

¹³⁸ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 31.

¹³⁹Великов, Ст. *Документи за дейността на БРЦ Комитет през 1875 г. Читалище*, т. XXVII, 1948/1949, кн. 9, с. 578.

¹⁴⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 31.

III. „ВРЕМЕТО И НАРОДЪТ НЕ ЧАКАТ“

1. Началните стъпки на БРК след събранието

Първите самостоятелни действия на Българския революционен комитет били предприети още на 12 август 1875 г. Непосредствено след като „извънредното“ събрание в Букурещ завършило, членовете на новоучредения комитет изготвили специално пълномощно, с което предоставили на Панайот Хитов ролята на „първ и главен деятел“ в народните дела¹ Най-вероятно, издаването на подобно пълномощно било продиктувано от настоятелните молби на Иван Сапунов от 9 и 10 август Хитов да тръгне за Белград веднага, тъй като точно по това време кабинетът на Данило Стефанович² изразил готовност да подпомогне евентуалното прехвърляне на въоръжени чети в Турско.³

Несъмнено идващата от сръбската столица информация за развоя на кризата в Херцеговина и Босна вдъхвала сериозни надежди, че избраната от събранието посока е правилна и тъкмо поради тази причина, без каквото и да било колебание, БРК упълномощава Панайот Хитов да работи за общите интереси с „всички приятелски на народа ни правителства и частни лица“.⁴ От друга страна обаче, пълният текст на пълномощното от 12 август показва, че петимата членове на БРК предоставили на войводата Хитов много по-голяма власт, включително правото „да прогласи“ предстоящото въстание в Българско еднолично, като „за тая цел му се позволяват всевъзможни начини, които той види за добри и успешни“.⁵

Нужно ли е било съсредоточаването на толкова неограничена власт в ръцете на един отделен деец, пък бил той и Панайот Хитов? Не противоречало ли подобно решение на възприетия от събранието на 12 август принцип за колективното ръководство на комитетските дела?

Струва ми се, че отговорът на тези въпроси трябва да се търси не толкова и само в обстоятелството, че П. Хитов действително се откроявал като най-авторитетната фигура сред всички участници в августовското събрание. Слагайки подписите си под пълномощното на войводата, с което той получавал неограничена свобода за действие, членовете на БРК признавали всъщност собствената си непопулярност сред тогавашната българска емиграция. Нещо повече. Стигнало се дори дотам, че за да се легитимират като законно избрани представители на БРК, Драсов и Ботев поискали от Панайот Хитов той да им изготви две препоръчителни писма. В едното войводата гарантирал, „чи е г. Драсув определен да се труди тука у Букурещ за сичку“,⁶ а във второто молел „сичките свои приятели и познайници“ да оказват на Христо Ботев „изискваната от него помощ за нашата народна цел“.⁷

Непосредствено преди да замине за Белград Панайот Хитов подписва лично и изготвените от Иван Драсов циркулярни писма до емигрантските комитети из Влашко, с които местните дейци били информирани за конкретните им ангажменти по изпълнение на част от взетите на събранието решения. За съжаление, в научно обръщение понастоящем са включени само черновата на това циркулярно писмо и два от оригиналните му преписа, адресирани съответно до „Господа родолюбците“ в Гюргево и Букурещ.⁸ Може само да се предполага, че от името на Панайот Хитов подобни писма са били изпратени до всичките 14 комитета, фигуриращи в протокола на събранието от 12 август.⁹ Но и само черновата на циркулярното писмо е достатъчна, за да се види, че както при препоръчителните писма за Христо Ботев и Иван Драсов, така и при циркулярните писма БРК фактически се „скрива“ зад името и авторитета на Панайот Хитов.

Как иначе да си обясним, че в циркулярното писмо – първият официален документ, покрай разпространението на който БРК влиза в пряк контакт с емигрантските комитети, няма отделена и една дума за неговото създаване? При това Панайот Хитов подписва писмото не от името на БРК, а „за народното събрание“.¹⁰

Впрочем самото съдържание на циркулярното писмо, в което се третира единствено финансовите задължения на емигрантските комитети, също навежда на извода, че при

първите си самостоятелни стъпки, БРК като че ли предпочита да остане в „сянка“, а във фокуса на събитията да се постави Панайот Хитов. Действително Христо Ботев и Иван Драсов, които са най-вероятните съставители на текста, изрично отбелязват, че събирането на определеното за всеки комитет количество пари се налага, „за да се улесни началото на всеобщото въстание в Българско“. Но много по-естествено би било, ако в подобно циркулярно писмо наред с общите призови, придружени при това и със заплахи, беше отделено специално място за разясняване на конкретните планове и намерения на БРК.¹¹

Всъщност целият този стремеж на БРК да „експлоатира“ през първите дни на своето съществуване името на Панайот Хитов съвсем не е бил случаен. Събранието от 12 август имало подчертано непредставителен характер и петимата членове на БРК много добре осъзнавали, че за да разчитат на какъвто и да било успех в своите бъдещи начинания, се нуждаят от авторитета на войводата Хитов. При създалите се в резултат на половингодишните ежби и крамоли конфронтационни взаимоотношения между революционната ни емиграция, друг изход за новия комитет просто нямало, още повече че преобладаващата част от дейците във Влашко отказвали да подкрепят групата около Ботев, Драсов и Стамболов.

2. Отношението на революционната емиграция към решенията от 12 август 1875 г.

Множество документални свидетелства показват, че в първите дни след събранието от 12 август 1875 г. дейността на БРК е била фактически бойкотирана от страна на най-влиятелните емигрантски комитети. Проблемите всъщност започват с неявяването на всички поканени за участие в събранието и продължават на 13 август, когато Димитър Зеновски и Николай Минков не подписват изготвения вече протокол.

Самите членове на БРК възприемат тези първи неуспехи като изолирани прояви, при това, съзнателно организирани от Кириак Цанков и Любен Каравелов. Затова на 14 август, като уведомяват Панайот Хитов за свършеното след неговото

заминаване, Ценович, Ботев, Драсов, Чобанов и Шопов изрично отбелязват: „Зеновски, сам за себе си одобрява сичко и вярваме, че като им разкаже, ще земат [членовете на комитета в Крайова – Бел. авт.] без друго участие. Също и другите представители се обещаха, че ще си внесат назначената им помощ. Надяваме се, че и болградските ще убедиме.“¹²

Едва ли обаче оптимизмът на петимата членове на БРК е бил основателен, тъй като дори сред подписалите протокола от 12 август съществували сериозни съмнения относно правилността на вече взетите решения.¹³ Показателен пример в това отношение са разсъжденията на представителя на Галац – Рафаил Атанасов, който в писмо до Панайот Хитов от 15 август 1875 г. аргументирано излага своите несъгласия с БРК по три основни пункта:

- ✓ – продължаващият конфликт между Ботев и Каравелов, който предварително обрича всяко комитетско начинание на неуспех;
- ✓ – неудачният избор на Ботев, Драсов, Чобанов, Ценович и Шопов за членове на новия революционен комитет;
- ✓ – неясният план за бъдещото всеобщо въстание в Българско.

По всеки един от споменатите пунктове Рафаил Атанасов дава подробни разяснения, които разкриват, че зад емоционалните му, а понякога и грубоватички изрази, не трябва да се търсят поредните интриги сред революционната ни емиграция. Напротив. Зад неговите изстрадани разсъждения могат да се открият дълго спотаявани и лично осмислени истини за нашето освободително движение, които старият комитетски деец се чувствава длъжен да изрече гласно, защото „това не е свадба, не е играчка, тука треба основа твърда.“¹⁴

С искрено възмущение Рафаил Атанасов не приема например избора на млади и неопитни хора за членове на БРК. При това ако се доверим на Рафаиловото свидетелство, на същото мнение са били и представителите на Болград, Крайова и Браила. „Дали е в състояние Ботев и Стамболов, и Чобанов, и Ценов[ич], даже и Шопов, за да отговорят на целта, или Драсов – пита Рафаил Атанасов? Моля ви, кажете ни, ако треба да се организирова чети в Романия, и са внесат пари, дали ще умеят или поне знаят макар, най-малката потребност на една чета, или имат познанство с некого от местността?

Когато аз разпитах, тези сичките и като им ги изясних, то получих последния отговор – че знаеме ли. Със “знаеме ли,, – заключава Рафаил Атанасов, не става друго нищо освен детински работи!“¹⁵ Точно заради това той предлага на Панайот Хитов едно свое твърде радикално решение: за ръководство на БРК „да се избират членови от търговци[те] без да се приеме кой от редакторите. За редактор други да се избере и да се премести комитета или в Браила, или Болград, или в Крайову“.¹⁶ Нещо повече. Рафаил Атанасов препоръчва на своя стар познайник Панайот Хитов да не се съобразява в бъдещата си дейност с предварителния план, а да се споразумей с „отсрещните“, и да не бърза да преминава при тях „дордето не се появят чети в Балкана“.¹⁷

Специално внимание в писмото си от 15 август 1875 г. Рафаил Атанасов отделя и на взаимоотношенията между членовете на новоизбрания комитет и подръжниците на Любен Каравелов и Кириак Цанков. Възмутен от продължаващите препирни и от намерението на БРК бъдещото въстание да се подготвя без Л. Каравелов и К. Цанков, Р. Атанасов поема върху себе си ролята на посредник и веднага след пристигането си в Букурещ се среща с опонентите на Христо Ботев, като постига дори и конкретен резултат. „Успях – както пише Рафаил Атанасов, та ги умирих малко и то като ги уделах добре, както треба, и най-после, решихме [Кириак] Цанков да издейства, да согласи от старите да состават един комитет, защото не щели с деца да работат веки.“¹⁸

Проведените обаче разговори не успокояват Рафаил Атанасов, нито пък „другите три[ма] депутати“. Ето защо представителите на Галац, Болград, Крайова и Браила се договарят да изчакат изричните указания на войводата Панайот Хитов, а самият Рафаил Атанасов с неприкрита горчивина добавя в писмото си: „Макар че аз ги советвах и ги молех и от двете страни с един мирен начин, макар че и от двете страни ми се обещаха, че ще гледат колкото е възможно да отбегват от раздори и припятствия на работата, но аз ги претеглих и едните и другите, че имат частни каприции, затова и съм уверен, че нищо нема да направят. Дано даде Бог противното!“¹⁹

Обективността изисква да се каже, че притесненията на Рафаил Атанасов не са били чужди и за останалите комитет-

ски пратеници. Липсата на желание за компромис от страна на Ботев, Стамболов и Драсов отблъсква всички измежду подписалите протокола от 12 август, които до „народното“ събрание не са принадлежали към Ботевата група. И най-добрата илюстрация за тези настроения сред революционната ни емиграция е писмото на Тодор Пеев до БРК от 17 август 1875 г.²⁰, където покрай общата информация за събраните вече от браилските младежи пари се изтъква:

„Тук трябва да ви напомня за да съобщите на всичките дейци и това обстоятелство: всичките ни тук сънародници желаят щото всичките ни народни дейци, в особеност сега, да бъдат в пълно съгласие и братска любов! Това за да се сполучи, наложително желание изявяват оттука, щото нито един от дейците ни да не търси сега удовлетворение или мщение за минали оскърбления от страна на кого да е.

Крайовчани, галачаните и болградците залитат даже и подалече, както имах случай да се известя от техните представители, с които пътувах заедно. Те искат да не почетат с пълно доверие вас, новоназначените ни дейци, като ви обвиняват за несъобразно със сегашните за народа ни обстоятелства поведение, което държели спрямо Каравелова и пр. [подч. авт.]. Това е доста вредително за целта ни и за това трябва да се отбягва от всяка причина, която би могла да му бъде за повод. Аз – продължава Тодор Пеев, се натоварвам от своя страна да напиша на нашите сънародници в Крайова, Галац и Болград и да ги вкарам, ако е възможно в законният път за народната ни цел. Моля Ви и Вие от своя страна не лишавайте от назидания и насърчения сънародниците ни.“²¹

Подобни настроения могат да се открият и в писмото на крайовчани до БРК от 17 август 1875 г. Уведомявайки БРК, че същия ден по пощата се изпращат определените им от събранието 50 австр. жълтици, настоятелството на българското читалище „Зора“ в Крайова изрично подчертава, че „желае да чуе братско споразумение помежду ви, защото напротив оскърбява се.“²² В същата посока, но още по-ясно и категорично от крайовчани, разсъждават и дейците на болградския комитет. След като получават циркулярното писмо на БРК от 12 август 1875 г., болградчани решават да не изпратят исканите им пари, въпреки че са разполагали вече с тях.

„Аз сам бях в Букурещ – пише на 19 август Николай Минков на Драгой Шопов, като представител от градът ни. Но като видях раздорите и несъгласията, които са се дигнали между Ботйова и Каравелова, които не мислят да се споразумеят помежду си и да почнат общата работа както трябва, ние не са решаваме да испратим означените пари. ... Ние сме готови да внесем толкова, колкото сте ни определили, но в много пъти повече, стига само да има хора, с кои[то] да можем да работим сериозно [подч. авт.]“²³

Редица документални податки показват косвено, че под една или друга форма нежелание за сътрудничество с БРК са изразили и комитетите в Турну Мъгурели, Плоещ, Бекет, Измаил. След неуспеха на „Заарското“ начинание, Данаил Попов припомня например на Кириак Цанков: „Ето Г-[оспо]да защо още от първо не щях да взема участие. Защото бях силно уверен, чи работата е глупешка, и чи гледаме един други да ся лъжеме.“²⁴

Революционните комитети в Плоещ, Бекет и Измаил пък не изпратили определените им от събранието суми, заради което върху протокола от 12 август било изрично отбелязано: „не внесоха на назначения ден, затова им се телеграфира“.²⁵ Особено показателен в това отношение е случаят със симпатизантите на революционното дело в Плоещ, които отказали да събират каквито и да било парични средства под предлог, че държат първо да чуят, „че са излезли 5000 [души] в Балкана“.²⁶ „Никой не дава нито бан за пет пари – оплаква се Райчо Гръблев. Онзи ден, братовчето ми Райчо ги попържа на жените им и ги прави и цигани и м.[ного] други, но те мълчат, само да не дадат пари.“²⁷

Едва ли обаче подобна реакция може да се обясни единствено с прословутото скъперничество на българските богаташи и търговци когато стане дума за народното дело, въпреки че след получаването на Райчовото писмо Иван Драсов отбелязва върху същия лист: „Тия г-да казали на пратеният ни човек, че са готови да дадат 2000 и повече минца, но когато се побуни България, а на пратеникът ни са дали като на просяк по 1 или 2 лири – всичко 5 1/2 лири турски. Браво българи!“²⁸

Всъщност в основата на цялото това нежелание за съвместна работа с БРК трябва да се търси категорично изразената

позиция на преобладаващата част от революционно настроената емиграция във Влашко в подготовката на бъдещото въстание да се включат всички комитетски дейци и най-вече Любен Каравелов и Кириак Цанков. И когато първоначалната еуфория от „успеха“ на народното събрание била поприглушена от реалността, особено като станало ясно, че надеждите за помощ от страна на Белград се оказват напразни, членовете на БРК постепенно осъзнали, че ако не променят твърдата си позиция спрямо Любен Каравелов и Кириак Цанков, ще изпаднат в пълна изолация. Изправени пред подобна алтернатива и притиснати от обстоятелствата (предприетите вече стъпки по изпълнение на изработения от събранието план; бързо променящата се обстановка в Босна и Херцеговина; краткото време за подготовка на въстанието и т. н.), петимата дейци на БРК предпочели да отстъпят и на 20 август в комитета били включени Иван Кавалджиев и Кириак Цанков.²⁹

Съвременната историопис за съжаление не е в състояние да възстанови всички детайли около вземането на това решение. Какви мисли са вълнували в този момент Христо Ботев например? Дали е възприемал избирането на Кириак Цанков за член на БРК като лично поражение? Имало ли е взаимна прошка или всичко е било само едно „театро“ за пред емигрантската публика, с ясното съзнание, че рано или късно противоречията отново ще надделеят?

Изследователите са единодушни, че привличането на Кириак Цанков и Иван Кавалджиев в редовете на БРК е един „необходим компромис“, който е трябвало да притъпи опозицията срещу новия комитет и да създаде предпоставки за евентуалното привличане към идеята за всеобщо въстание и на „старите“.³⁰ Като анализират обаче съдбата на комитетското дело през призмата на провалилия се само месец по-късно опит за вдигане на всеобщо въстание в Българско, мнозина автори възприемат приобщаването на Кириак Цанков и Иван Кавалджиев към БРК като една „твърде важна причина за кризата в БРЦК“.³¹ Нещо повече. В редица научни публикации Кавалджиев и Цанков са анатемосвани като „либерално-буржоазни елементи“, които целенасочено осъществявали „разложителна дейност“ в БРК и съвсем съзнателно прикривали истинските си намерения и политическите си цели.³² Иде-

ологическото пустословие в някои изследвания стига дори дотам, че на Кириак Цанков, а в негово лице и на т. нар. либерална буржоазия, се вмения последователното осъществяване на един добре обмислен сценарий за окончателно изместване на революционното ядро начело с Хр. Ботев от ръководните му позиции в българското националноосвободително движение. За целта „още на другия ден след включването му в БРЦК, Цанков пристъпил към организиране на паралелен комитет, наречен „Българско човеколюбиво настоятелство“³³, а след заминаването на Ботев за Одеса обсебил и неговия вестник *Знаме*, като постепенно го превърнал в „безцветен политически лист“, „в една вестникарска нула“³⁴.

Ако се абстрахираме от подобни обременени в идеологическо отношение трактовки на решението на БРК от 20 август, трябва все пак да признаем, че забулени с тайната на времето, всички тези събития едва ли ще бъдат някога детайлно и обективно изяснени. Въпреки това поне два аспекта на повдигнатите около името на Кириак Цанков проблеми заслужават специално внимание:

а. Как посреща емиграцията избора на Кириак Цанков в БРК?

Привличането на Иван Кавалджиев и Кириак Цанков в редовете на БРК осезаемо променя отношението на емигрантските дейци към Букурещкия комитет. Показателни за това са техните реакции спрямо *Обръщението* на БРК от 21 (23) август 1875 г.,³⁵ в което членовете на Букурещкия комитет отделят специално място, за да отбележат, че „маловажните неспоразумения между някои тук лица като например Ботйова, Цанкова и др., престават завинаги и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие“.³⁶

През първите 4–5 дни след получаването на *Обръщението*, под една или друга форма, всички влиятелни комитети във Влашко демонстрират задоволство от постигнатото помирение и заявяват желанието си да сътрудничат активно на БРК в подготовката на бъдещото въстание. Комитетът в Турну Мъгурели, например, изготвя на 23 август специално писмо до Драгой Шопов, в което „приветствува“ взетото на 20 август от БРК решение.³⁷ Ден по-късно, от името на гюргевици,

Димитър Горов информира БРК, че след получаването на *Обръщението*, „поканихме няколко родолюбци от по-богатите, които след като я прочетоха [Обръщението – Бел. авт.], одобриха мерките, що сте зели“ и в края на писмото добавя: „Много се зарадваха нашите патриоти, че сичките лични кавги са изчезнали помежду някои от работниците. Желят съгласие и искрена деятелност.“³⁸ Тодор Пеев от своя страна пък след като научава, че Кириак Цанков „вече не страни“, предлага на Драгой Шопов именно той да му помогне при съставянето на предвижданата от БРК *Прокламация* към мюсюлманското население в България.³⁹ На 26 август и крайовчани не пропускат да подчертаят пред Букурещкия комитет, че братското споразумение, което се е „възцарило“ между емиграцията, „чрезвычайно“ ги „възрадвало“,⁴⁰ а ако се съди по архива на комитета в Болград едва след получаването на *Обръщението*, местните дейци решили най-после да изпратят определените им от събранието на 12 август парични средства.⁴¹

Разбира се, преобладаващата част от революционната ни емиграция не си е правила илюзията, че постигнатото помирение е окончателно. Неслучайно в писмото на дейците от Турну Мъгурели до Любен Каравелов и Кириак Цанков от 23 август след одобрението на постигнатия вече компромис с Ботев се казва: „С настоящето си пак ви молим, ако би да имате някои лични докачки, оставете ги настрана, защото сега не им е времето; също и на външни слухове недейте дава никакво внимание, защото ми познаваме кой е и какъв е Каравелов. Но прегърнете се братски, действайте едногласно, съветувайте се за всичко и гледайте да турите един час по-скоро работата в действие...“⁴²

Подобни съвети към букурещките деятели отправят и Петър Мишайков, Димитър Горов, Димитър Зеновски.⁴³ Поважно е обаче да се подчертае, че независимо от съществуващите у някои дейци опасения за евентуално възобновяване на конфликта между Ботев и Цанков (Каравелов), тъкмо привличането на Кириак Цанков в БРК създава нужните предпоставки за премахване на недоверието към учредителите на новия комитет, а публично заявеното желание за помирение „в полза на народното предприятие“, видимо стимулира актив-

ността на всички симпатизанти на революционното дело във Влашко.

б. Работел ли е Кириак Цанков срещу БРК?

Документалната информация за поведението на Кириак Цанков след избирането му за член на БРК показва, че обвиненията срещу него за някаква си „разложителна дейност“, която той уж осъществявал сред симпатизантите на революционното дело, са си чиста проба фразеология. Впрочем подобни твърдения се наместват трайно в родната ни историопис съвсем неслучайно. В продължение на няколко десетилетия тъкмо те обслужват идеологическия шаблон за политическото интригантство на възрожденската буржоазия.⁴⁴

Действително в следосвобожденските спомени на Димитър Ценович може да се прочете например, че Иван Кавалджиев и Кириак Цанков са били „мекерета чорбаджийски“; „чирачета“ и „подлизурки“ на „старите гъркомани“, изпратени нарочно сред привържениците на БРК, за „да изследуват тайнствените приготовления на комитета и да им предават рапорти и средства, с които да удушат народното движение“.⁴⁵ Конкретни доказателства за това обаче липсват.

Единствените по-сериозни аргументи срещу Кириак Цанков се извеждат от активното му участие в „Българското човеколюбиво настоятелство“ (БЧН),⁴⁶ членовете на което по думите на Ботев искали „да ослабят действията на нашият комитет и под вид на това да събират пари и да ги употребят по свое усмотрение“.⁴⁷

Оригиналната документация на създаденото на 22 август 1875 г. в Букурещ БЧН показва недвусмислено, че Ботевите подозрения са били напразни, тъй като филантропическата деятелност на Кириак Цанков, Иван Кавалджиев, Драгой Шопов, д-р Георги Странски, както и на всички останали основатели на Настоятелството, е била изцяло подчинена на идеята да се набират помощи за „ранените пострадали в побунените провинции на Турската империя“ и за „бедни фамилии“.⁴⁸ Нещо повече. За кратко време БЧН успява да спечели широка популярност не само сред българската емиграция, но дори и сред румънските интелектуалци, офицери и държавни чиновници, с което допринася осезаемо за популяр-

ризиране на освободителните борби на южното славянство във Влашко и се вписва в дейността на сходни настоятелства, които през лятото на 1875 г. се създават и в други балкански и европейски държави.

Къде в една такава дейност има конспирация срещу БРК? Нима подобни настоятелства щяха да бъдат излишни и за самите българи, ако замисляното за през септември „всеобщо въстание в Българско“ беше действително избухнало? Да не забравяме, че месец по-рано, самият Ботев участва в създаването на т. нар. Славянска дружина в Букурещ, която по устав има за цел „да поддържа сближение, съгласие и дружба между сичките славяни, да приема вестници и книги от сичките славянски наречия и да дава различни забавления, беседи, пеня, декламации, народни представления и т. н.“⁴⁹ Нима с участието си в тази очевидно просветителска организация Христо Ботев също е „отслабвал“ революционните сили?

Още по-немотивирано е обвинението срещу Кириак Цанков, че след заминаването на Христо Ботев в Русия, той обсебил в. *Знаме* и по думите на Иван Клинчаров след тази намеса на „бездарната ръка на революционните нищожества“ комитетският орган се превърнал в „нещо анемично, без душа и без идея.“⁵⁰ Ако оставим настрана преценките за журналистическите умения на Ботев и Цанков – едно безспорно твърде субективно начинание, не можем да не признаем, че фактите биха опровергали твърденията за някакви задкулисни игри на Кириак Цанков по отношение на *Знаме*. Какво имам предвид?

От прословутото писмо на Ботев и Стамболов до Иван Драсов и Панайот Хитов от 7 юли 1875 г., когато за първи път Ботевата група заговарва за организиране на всеобщо въстание в Българско, до 20 август, когато БРК привлича в своите редове Кириак Цанков, излизат само 4 броя на в. *Знаме* – на 6, 13 и 27 юли и на 3 август. До заминаването на Христо Ботев за Одеса друг брой на в. *Знаме* така и не се появява, въпреки че след 12 август нормално би било тъкмо *Знаме* да се превърне в най-мощното средство за популяризиране на решенията на „народното събрание“. За сравнение през същия този период Кириак Цанков издава 7 броя от своя *Балканул*, в които водещите материали са посветени на разширяващата се балканска криза и на откриващите се възможности за разрешаване на българския политически въпрос.⁵¹

В отсъствието на Ботев Кириак Цанков успява да възстанови редовното отпечатване на в. *Знаме* и за три седмици издава три нови броя – съответно на 27 август, на 7 и 14 септември, като през същия този период продължава издаването и на в. *Балканул*, който пък излиза на 23 и 29 август, и на 6 и 17 септември. Така, за първи път от появата на в. *Знаме*, революционната емиграция във Влашко разполага с два вестника, списвани на български и на румънски език, и защитавачи по същество една и съща политическа линия – популяризиране на въстанието в Босна и Херцеговина; внушаване на необходимостта от самостоятелни и решителни действия от страна на българите; разясняване позициите на европейските велики сили по балканската криза.

Доколко материалите в последните три броя на в. „Знаме“ са били на нивото на Ботевото перо е въпрос на лични художествени предпочитания. По-важното в случая е, че като член на БРК Кириак Цанков прави максималното, на което е способен, за да осигури така необходимата за предстоящото въстание революционна пропаганда, синхронизирайки при това насоката на публикуваните в *Балканул* и *Знаме* материали, без това да се отрази съществено на общото звучене на в. *Знаме*. Още повече, че както показват най-новите изследвания, уводната статия и част от дописките в бр. 25 на *Знаме* от 27 август са писани всъщност от самия Христо Ботев.⁵²

При това положение повече от очевидно е, че оценката за ролята на Кириак Цанков и Иван Кавалджиев в БРК се прави не с оглед на техните конкретни дела, а по презумпция, повлияна при това от личната позиция на Христо Ботев, който и след 20 август запазва негативното си отношение към Любен Каравелов и неговите най-близки съмишленици. Впрочем документалните свидетелства за пътуването на Ботев в Русия показват, че при контактите си с местната българска емиграция редакторът на в. *Знаме* използва всяка възможност, за да наблегне върху „отстраняването“ на Любен Каравелов от комитетските дела и за да изрази резервите си към Кириак Цанков.⁵³

Явно личните обиди, които били взаимно нанесени в хода на няколкомесечната ожесточена словесна борба между двете групи, не можело да се преодолеят само с една декларация. Още повече, че привличането на Иван Кавалджиев и Кириак

Цанков към БРК се възприемало от някои емигранти и като частична победа на другата страна. В духа на човешката природа трудно бихме могли да си представим, че след като в името на общото дело доскорошните противници са били принудени да си подадат публично ръка, те веднага са загърбили всичките си различия. Как да си обясним иначе подозрителността спрямо Кириац Цанков и на останалите членове на Ботевата група? Че те не могли лесно да се примирят с решението от 20 август се вижда и от обстоятелството, че на 5 септември няколко Ботеви приятели в Букурещ обвинили Михаил Колони, Евлоги Георгиев, Любен Каравелов и Кириац Цанков в предателство, тъй като били изпратили в България свои „шпиони“, за да „поправят или да парализират делоти ни“. Самият Кириац Цанков пък бил набеден, че издавал „всичко що се върши с комитета ни на Каравелов и Старите“, поради което се наложило да се вземат и съответните „мерки“.⁵⁴

Какви точно са били тези „мерки“, трудно може да се каже. Едно обаче е симптоматично. В протоколите от заседанията на БРК през месец септември 1875 г. имената на Иван Кавалджиев и Кириац Цанков повече не се срещат. Дали двамата „компрометиран“ дейци са били отстранени от по-нататъшната подготовка на въстанието? Или когато станало пределно ясно, че инициативата на БРК ще претърпи фиаско, те сами са предпочели да се оттеглят от активно участие в комитетските дела? До разкриването на нови автентични свидетелства отговорите на тези въпроси вероятно ще продължат да зависят от личните предпочитания на всеки един изследовател. Но поне едно нещо може да се приеме за безспорно – привличането на Кириац Цанков и Иван Кавалджиев в БРК е стъпка, която разрушава стената между Ботевата група и многобройните привърженици на Каравелов сред българската революционна емиграция. Решението от 20 август 1875 г. създава фактически благоприятни възможности за ускоряване на подготовката на замисленото всеобщо въстание в Българско. Така, пък било то привидно и краткотрайно, личните амбиции и честолюбие на отделните дейци отстъпили пред общото желание да се използва изключителната политическа обстановка на Балканите за окончателното разрешаване на българския политически въпрос.

3. Организационната дейност на БРК

а. Заседанията на БРК

Непосредствено след като „народното събрание“ от 12 август 1875 г. завършило, „Българският революционен комитет“ пристъпил към практическо осъществяване на своята главна цел – подготовка на всеобщото въстание в Българско. Още на следващия ден – 13 август, петимата членове на БРК отново се събират в дома на Димитър Ценович и преценяват, че е добре да се срещат „всеки ден на 11 и на 5 часа, щото ако е нужно да стават и заседания“.⁵⁵ С това си решение БРК започва фактически своя самостоятелен организационен живот, продължил до окончателното разпускане на комитета през октомври 1875 г.

Запазените документални свидетелства показват, че всички заседания на БРК се провеждат в дома на Димитър Ценович. Така в протокола на заседанието от 5 септември изрично е отбелязано: „Днес, на 5 септември 1875 г., в домът на Д. Ценович в присъствието на долуподписаните се реши...“⁵⁶ Подобна информация се съдържа и в протокола за разширеното заседание на БРК от 28 август: „Събрахме се у Д.[имитър] Ценович и решихме следующото...“⁵⁷ В писмото пък на Иван Драсов до търновските дейци от 7 септември секретарят на БРК настоява кореспонденцията за него да се адресира до дома на Димитър Ценович, защото той по цял ден стои „у тях“⁵⁸ Година след Освобождението, Иван Драсов многократно потвърждава, че „всички заседания на Център.[алния] комитет“ са ставали в дома на Димитър Ценович.⁵⁹

През есента на 1876 г., една година след „заарските“ събития, самият Димитър Ценович изтъква пред ръководството на БЦБО, че заседанията на разпадналия се вече БРК „ставаха и се вършеха в моята къща“,⁶⁰ а в спомените на неговата дъщеря – Любича Ценович, се съдържат дори и любопитните подробности, че след заседанията на комитета, когато някои от членовете оставали до по-късно, тя им свирела на пиано или пък използвали модния по онова време магнитен способ, за да гадаят „дали ще се освободи България“.⁶¹

От включените в научно обръщение документални материали за БРК може да се приеме, че комитетът провежда най-малкото 10 редовни заседания, съответно на 13, 14, 15, 18, 20, 21, 22, 24 и 25 август и на 5 септември.⁶² На 28 август 1875 г. предвид необходимостта от коригиране на плана за бъдещото въстание БРК организира разширено заседание, което се е председателствувало лично от Панайот Хитов, а след неуспеха на „Заарските“ събития на 1 октомври в Букурещ е свикано и ново общо събрание.

От посочените заседания БРК се събира в пълния си състав само на 13, 15 и 20 август, като единствено Иван Драсов не пропуска нито едно заседание на комитета. Поради изпълнението на различни задачи било из влашките градове, в Белград или в Русия, всички останали членове на БРК пропускат между 2 до 6 заседания на комитета, като най-дълго отсъствуват Христо Ботев, Димитър Ценович и Христо Чобанов. За да не се затруднява работата на комитета обаче, още от самото начало БРК възприема практиката отсъстващият да упълномощава за свой заместник някой от членовете на комитета. Така на заседанието на БРК от 14 август Христо Чобанов е бил представляван от Иван Драсов. По подобен начин при отсъствията на Драгой Шопов същият е бил представляван от Димитър Ценович.

Би могло да се предположи, че прехвърлянето на пълномощията от един деец на друг е ставало съвсем официално. Неслучайно в протокола на БРК от 20 август изрично е отбелязано: „Г-н Ботйов понеже отсъствува, оставя (опълномощава) за свой наместник Г-да членовете на комитета.“⁶³ По същия начин в черновата на протокола от разширеното заседание на БРК от 28 август 1875 г. е обяснено, че поканеният за участие Васил Кулев „прати на свое място Т. Панделеева, комуто дал и писмена препоръка“.⁶⁴ На 5 септември пък Христо Чобанов предоставя следното писмено пълномощно на Иван Драсов:

„Упълномощно

Долоподписаният упълномощавам Господина Драсова да работи вместо мене през дните, в които отсъствам като комитетски член.

1875, 5/7 Чобанов⁶⁵

б. Кореспонденцията на БРК

Значителна част от организационната дейност на БРК е била насочена към осигуряването на постоянна и активна кореспондентска връзка с емигрантските и с вътрешните революционни комитети. Първоначално тази задача се е изпълнявала от секретаря на БРК Иван Драсов, а след 5 септември, когато деловодителската работа на комитета видимо нарастала, като негови помощници били привлечени Петър Енчев и Димитър Ценович. За целта на заседанието си от 5 септември БРК взема специално решение: „Писма, полици, расписки и други комитетски вещи ще държи засега Г-н И. Т. Драсов. Когато стане нужда да се отговаря или пише, както на частни комитети в Влашко, така и другаде или на частни лица, задължават са да пишат всички членове, но тогава когато има да се пише много, а когато е само малко работа, ще пишат Д. Ценович, Енчев и И. Т. Драсов.“⁶⁶

Запазената документация на БРК показва всъщност, че съставянето на протокола на „народното“ събрание от 12 август 1875 г. се слага фактически началото и на един нов комитетски архив, който включва „дневници“ от заседанията на БРК, касовата книга на комитета, окръжни писма, пълномощни, расписки и т. н. Обикновено изходящата документация е била изготвяна върху печатни бланки на комитета с изрично отбелязан в левия горен ъгъл изходящ номер и подпечатани отдолу с печата на БРК. По спомените на Любица Ценович печатът се съхранявал от Иван Драсов, който обаче не бил кой знай колко прилежен в неговото опазване, поради което нейният баща се видял принуден да му обърне специално внимание. В подкрепа на това си твърдение Любица привежда дори и един конкретен разказ за това как веднъж Драсов и Енчев стояли на пейка в близката до дома им градинка и изведнъж към тях се доближил стражар, който ги

повел към участъка. „Драсов – спомня си Любица, направи знак на мама, едва доловим, та не можа да разбере, но слезе долу в бюрото ни да каже за случката, а баща ми го нямаше там, а след малко дойде и му разправи, че Драсова и Енчева ги арестували и той тугакси отиде и ги освободи. В това време мама си спомни за знака, направен ѝ от Драсова, та проводи слугата Бранислава да види дали Драсов е хвърлил нещо под пейката, на която седят в градината и действително Бранислав намерил печата на тайния комитет, за което баща ми направи строго мъмрене на Драсова, как може да носи така небрежно тоя скъп и компроментирующ пред властта предмет.“⁶⁷

Изходящата документация на БРК Иван Драсов подготвял обикновено на чернова в личния си, номериран тефтер, след което изписвал текста на чисто върху комитетска бланка.⁶⁸ На входящата кореспонденция пък Драсов прилежно отбелязвал кога е получено съответното писмо и дали е отговорено, като според някои от неговите бележки на по-важните материали се е отговаряло едва след като всички членове на комитета са били запознавани с получената информация. Когато се касаело до текущи въпроси, той отговарял сам.

Нарастващият обем на получаваните и изпращаните материали принуждава членовете на Букурещкия комитет да помислят и за по-доброто съхраняване на така оформилата се „комитетска архива“. В тази именно връзка на 28 август със специално решение те възлагат на Димитър Ценович да се грижи за „безопасното пазене“ на всички документи, тъй като в противен случай те могат лесно да попаднат „на чужди и неприятелски ръце“.⁶⁹ Малко по-късно, по време на заседанието от 5 септември 1875 г. тази задача е прехвърлена на Боню Райкович от Слатина, тъй като Димитър Ценович трябвало да замести временно Драгой Шопов като касиер на комитета.⁷⁰

В кореспонденцията си с вътрешните комитети БРК използва тайнопис, псевдоними и шифър, като главният куриерски канал за страната преминавал през Гюргево и Русе, а оттам за Търново. В предназначенията за емигрантските комитети материали обаче конспиративните прийоми се използвали сравнително рядко, и то най-вече в откритите телеграми, където в завоалиран вид се говори за „търговци“, за цените на

различни видове „стоки“ и т. н. Предвид на някои превантивни мерки, които румънската полиция предприела в края на месец август 1875 г., за да ограничи политическата активност на българите, отделни дейци в Гюргево, Браила, Крайова започнали да използват псевдоними.

Показателен пример в това отношение е случаят с Тодор Пеев, който започва да подписва писмата си до БРК с „Михаил Обретенков“. За конкретните причини, накарали Тодор Пеев да използва псевдоним научаваме от едно писмо на Павел Икономов до БРК от 31 август 1875 г. „Защото влашките комисари – пише Павел Икономов на Иван Драсов, заченаха да позабикалят и подсмърчат около г-н Т. Пейова, заради туй считаме за неизбежна нужда да ви предизвестим, като ви помолим в същото време да надписвате писмата по народната ни работа с латински букви до мене, а [с] български до Т. П. и да ги туряте в друг плик, когото да надписвате „D-log Asmus & Behrmann, Braila“, та по този начин да не пропадне нищо.“⁷¹

Пред подобни проблеми се изправят и дейците в Гюргево, които препоръчват на БРК да махнат дори от печата на комитета „името на града“.⁷² Писмата пък на комитета в Плоещ са подписвани с инициала „Ч.“, от Крайова с „Познатите“ или със „З.“, а тези от Олтеница с „Л.“.

За динамиката на кореспонденските връзки на БРК може да се съди по две обобщени таблици, показващи количеството материали изпращани и получавани от Букурещкия и другите по-влиятелни революционни комитети за периода от събранието на 12 август до събранието от 1 октомври 1875 г.⁷³

Таблица 1

Динамика на кореспонденцията по комитети

Комитет	Изпратени телеграми	Получени телегр.	Изпратени писма	Получени писма	Получени окр. писма
Александрия			1		
Бекет		1			
Белград	7	5	1	5	

Болград		1	3	2	1
Браила	4	3	14	7	1 (23.08.)
Букурещ	10	30	22	58	
Галац	1		11		2 (12.08; 23.08.)
Гюргево	3		7	2	2
Зимнич			3	3	1 (12.08.)
Измаил					
Каракал	1				
Кладово	1	1	1		
Крайова	2	1	3	4	1 (21.08.)
Къмпина	3				
Ловеч			1		
Одеса			1		
Олтеница		2	2		
Питещ	1		1	1	1(12.08.)
Плоещ			2		1 (12.08.)
Русе		8	4		
Слатина	1	1	1		1 (12.08.)
Ст.Загора			1 (29.08.)		
Турну Мъгурели	4	1	5		
Турну Северин	2		3		
Търново			3	1	
Фундени	1		1	3	
Цариград		2			
Общо	41	44	95	93	11

Таблица 2

Кореспонденция на БРК по дати

Дата	Изпрат. телегр.	Получ. телегр.	Изпр. писма	Получ. писма	Пълномощни	Разписки
12.08.					1 (на Пан. Хитов)	
13.08.	1					
14.08.	2	1	1			
15.08.	2	3			2 (на Ценович и Дим. Зеновски)	
16.08.	2	2		7		
17.08.	1	4		2		1
18.08.		4	1	1		3
19.08.		3	1	2		2
20.08.			1	1		
21.08.	1		2	5	1 (на Хр. Ботев)	1
22.08.		3	4		1	
23.08.		1	1	3		
24.08.		1		2		
25.08.	1				1 (на Др. Шопов)	
26.08.	1			2		
27.08.		2		1		
28.08.		1	1			
29.08.			1	2		
30.08.						

31.08.			1	4		
1.09.		2				
2.09.				1		
3.09.					1	
4.09.		2		2		1
5.09.					1 (на Дим. Цено- вич)	
6.09.			1	2	2	
7.09.			2			
8.09.				3		
9.09.		1		1		
10.09.		1		1		
11.09.			2			
12.09.				1		
13.09.		1	1	1		
14.09.				2		
15.09.				3		
16.09.			1	2		
17.09.		1				
18.09.	1		1			
19.09.			1			
20.09.						

За какво говорят цифрите от двете таблици?

Първо – наличните данни показват, че само за един месец и половина в рамките на функциониращата комитетска мрежа се обмена значителна по количество кореспонденция. Разбира се, посочените в таблиците цифри не трябва да се абсолютизират, тъй като те отразяват най-вероятно само част от реалния обем на кореспонденцията между отделните комитети. Макар и частични, данните от таблиците илюстрират по един категоричен начин нарастналата активност на револю-

ционната ни емиграция и нейната съпричастност към идеята за подготовка на въоръжено въстание в Българско.

Второ – И най-беглият анализ на обменената между отделните комитети документация би открил освен водещата роля на БРК и мястото на някои от по-големите емигрантски центрове – Гюргево, Галац, Браила, Крайова, Турну Мъгурели. Интересно е да се отбележи обаче, че точно тези комитети са сред най-ревностните противници на разкола в българското освободително движение и именно те имат особено големи заслуги за преодоляване на бариерите между Ботевата група и сподвижниците на Любен Каравелов. Впрочем, тъкмо тези комитети изнасят и основната тежест по подготовката на така и неизбухналото през 1875 г. септемврийско въстание.

Трето – данните за кореспондентската връзка на вътрешните комитети с БРК, колкото и непълни да са те, потвърждават водещата роля в Българско на Търновския и на Русенския комитети.

Четвърто – входящата и изходяща кореспонденция на БРК показва един осезаем превес – 88 на 32 в полза на получаваната за сметка на изпращаната от Букурещкия комитет документация. Същевременно, кореспондентската дейност на БРК е най-наситена в периода 14–22 август, т. е. в първата фаза на подготовката на бъдещото въстание, когато всъщност, и съпротивата срещу БРК е най-голяма. През следващите няколко дни активността на Букурещкия комитет видимо намалява, за да замре точно в навечерието и непосредствено след определения за начало на бунта ден – 16 срещу 17 септември. Повече от очевидно е, че в решителния момент БРК фактически „абдикира“ от ръководството на започнатото от самия него дело.

в. Имал ли е БРК устав?

Преобладаващата част от изследователите, независимо дали признават или отхвърлят самостоятелното съществуване на БРК, не разискват въпроса за наличието или отсъствието на нов комитетски устав. Единствено Крумка Шарова се спира малко по-обстойно на този въпрос, като изтъква, че още при учредяването си, а и след това, БРК „не приел каквито и да били документи и решения от организационно естество“.⁷⁴

Главните причини за подобно подценяване на организационната дейност Крумка Шарова вижда в липсата на време и в ширещата се сред членовете на БРК нереалистична представа за пътищата, по които трябва да се подготви бъдещото възтание в Българско.

От протокола на разширеното заседание на БРК от 28 август 1875 г. се вижда обаче, че покрай уточняването на плана за действие, присъстващите тринадесет души отделят специално внимание и на чисто комитетските дела. „Като се видя – е отбелязано в протокола, че работите на комитетът могат да бъдат управлявани по-добре, когато той комитет има свой устав, то членовете му се задължиха да съчинят един устав и да го поднесат на одобрение на всеки частен комитет в Румъния.“⁷⁵

Най-вероятно задачата да се подготви проект за устав на БРК е възложена на Димитър Ценович, който още на 29 август изработва един вариант, състоящ се от 4 глави.⁷⁶ Каква е била по-нататъшната съдба обаче на този документ, трудно може да се установи. Би могло да се предположи, че текстът е бил предоставен на вниманието и на БРК, и на влиятелните емигрантски комитети, които според изрично направеното в края на проекта уточнение, са имали право „да си направи всеки своите бележки върху всяка една точка, тъй щото всеки има право да приложи и изводи от членовете начертани и като се удобри от вишегласието, ще се напечата и по един екземпляр ще се проводи на всеки частен комитет, по който ще се управлява у своя окръг и според обстоятелствата може и да се разшири, или съкрати от главното събрание.“⁷⁷

Очевидно дейците на БРК са желали да предоставят на първо време на емигрантските комитети едни по-обща правила, които да въведат известен порядък в организационните дела, а постепенно тези правила можело да се разширят и коригират, но това трябвало да стане само на „главното събрание“. Подобно предположение се подкрепя от обстоятелството, че на заседанието на БРК от 5 септември някои от основните принципи за кореспонденцията, архива и финансиите на комитета, които Димитър Ценович включил в своя проекто-устав, били официално възприети и започнали стриктно да се спазват.

От съдържателна гледна точка проекто-уставът на Димитър Ценович е кратък. Той е съставен от обща част (глава I), три глави, в които се изясняват правата и задълженията на председателя (гл. II), на касиера (гл. III) и на деловодителя (гл. IV), и заключителен текст. В общата част се подчертава, че уставът е „удобрен по вишегласието на всичките частни комитети у Ромъния“ и че ръководството на Централния комитет (БРК в Букурещ) се поверява на пет души („председател, подпредседател, касиерин и деловодител“⁷⁸). Уточнява се начинът на взимане на решения, включително ако се стигне до „балотация“, както и евентуалното упълномощаване на други лица да участвуват в заседанията на комитета.

В чисто организационен план проекто-уставът на Димитър Ценович акцентира върху централистичното начало в ръководството на комитетските дела, както и върху принципите на вишегласието и представителността. Върховен орган на новата организация се явява „главното събрание“, което се свиква от председателя, „когато намери за нужно да се решават важни предмети за съдбата на българския народ“. В „главното събрание“ участвуват пратеници на всички частни комитети, които избират петчленен Централен комитет със седалище в Букурещ. От своя страна членовете на ЦК определят помежду си председател, подпредседател, деловодител и касиер. Централният комитет заседава всеки ден, а решенията му се взимат само ако се одобрят от поне трима души. Проектно-уставът допуска и подаването на оставки, но при задължително запазване на „тайността, у противен случай ще се накаже строго, според устава на Българския Революционен комитет, даже и със смърт.“⁷⁹

При едно сравнение между проекто-устава на БРК и устава на БРЦК, приет от Общото събрание от 29 април до 4 май 1872 г., лесно би могло да се долови известна приемственост и влияние особено що се отнася до основните организационни принципи, които се налагат в революционната практика още от времето на Левски. Същевременно не може да не се подчертае, че уставът на Димитър Ценович страда от сериозни непълноти, тъй като редица аспекти от практическата дейност на Централния и частните комитети остават фактически нерегламентирани. Единственият пункт, по който проекто-уставът на Българския революционен комитет е по-изчерпате-

лен от устава на БРЦК, се отнася до длъжностните характеристики на председателя, деловодителя и касиера на ЦК, но едва ли направеното в тази посока трябва да се възприема като някакъв „принос“ на Ценович, тъй като, според мен лично, за подготовката на бъдещото въстание много по-голяма стойност биха имали въпросите, отнасящи се до конкретната дейност на частните комитети, апостолите и войводите; правилата за кореспонденция между отделните комитетски звена; наличието на общовалиден за всички военен „закон“ и т. н., и т. н.

Все в тази връзка би трябвало специално да се подчертае и още нещо. Проект-уставът на БРК съзнателно ограничава обхвата на комитетската организация до емигрантските комитети, и то само на територията на Румъния. Защо БРК поставя вътрешните комитети извън устава на организацията? Дали тази идея е хрумване само на Димитър Ценович или по-скоро става дума за една добре обмислена предварително и съгласувана с останалите членове на БРК рамка на комитетската организация?

Състоянието на документалния материал за събитията през лятото на 1875 г. не ми позволява да дам ясен и категоричен отговор на повдигнатите въпроси. В сферата на предположенията обаче би могло да се приеме, че формулировката на Димитър Ценович съвсем не е случайна. В редица свои писма, обръщения и други документи, свързани с подготовката на „всеобщото въстание“, БРК подчертава, че всичко, което се прави, става „съгласно с Цент[ралния] бълг[арски] револ[юционен] комитет в Българско“.⁸⁰

Без да навлизам в подробности, бих припомнил само, че на 19 май 1875 г. под ръководството на Иван Панов Семерджиев, завърнал се в Търново в качеството на заместник на Ст. Стамболов, са изработени известните *Постановления*, в които се предвиждало създаването на едно „Главно дружество“, чрез което трябва да се осъществяват всички връзки с българските революционери във Влашко.⁸¹ Редица изворови податки подсказват, че през пролетта и лятото на 1875 г. Търново действително се превръща в средоточие на комитетските дела във вътрешността на страната. Дали обаче ще наречем функциониращото там комитетско ядро – „Централен български революционен комитет в Българско“, е въз-

рос на бъдещи научни спорове. Затова ще се ограничи да отбележа само, че още на събранието от 12 август става повече от очевидно, че БРК в Букурещ е не само творение на емиграцията, но е и замислен като политическа организация, ориентирана преди всичко към емиграцията.

Неслучайно в новосформирания комитет не е избран нито един представител на вътрешните комитети. Преобладаващата част от изходящата документация на БРК (писма, телеграми, обръщения) е предназначена единствено за емигрантските комитети из Влашко, а *Прокламациите*, които са се разпространявали във вътрешността на страната, са се подписвали от името на „хилядите въстаници български в Балкана“. Изобщо, практическата дейност на Букурещкия комитет натрапчиво навежда на мисълта, че БРК се утвърждава като организационен и политически център само за емигрантските комитети, докато ръководството на вътрешните структури се осъществява от Търновския комитет. В подкрепа на една подобна трактовка говори обстоятелството, че писмото на „Асеновци“ до Русенския комитет от 3 септември 1875 г. носи печат, върху който е изписано „Български революционен централен комитет“. ⁸² Податки от подобно естество могат да се открият и в спомените на Христо Семерджиев, който дори твърди, че в Търново имало два комитета – един местен, начело с Иван х. Димитров, и един Централен – начело с неговия брат Иван Панов Семерджиев. ⁸³ Многобройните документални свидетелства навеждат на мисълта, че след фиаското на „Заарските“ събития и след създаването на Гюргевския комитет всички останали емигрантски комитети из Влашко продължавали упорито да функционират като една обособена в организационно отношение общност. Прочее този именно въпрос вероятно едва тепърва ще бъде обект на по-сериозни научни изследвания.

Бележки

- ¹ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 39; публ. ХБСС, т. 3, с. 259.
- ²Данило Стефанович е министър-председател на Сърбия от 22 януари 1875 г. до 19 август 1875 г.
- ³ДСАВ, т. 1, с. 251.
- ⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 39.
- ⁵Пак там.
- ⁶Пак там, а.е. 40 – Препоръчително писмо на Панайот Хитов за Иван Драсов.
- ⁷Стоянов, З. Христо Ботйов, с. 156.
- ⁸ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 5–8; ДСИД, док. 247, 518–519.
- ⁹Великов, Ст. Протокол на БЦРК..., с. 160.
- ¹⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 43, л. 5; вж. и ДСИД, док. 247, с. 519.
- ¹¹Авторите на писмото се опитват да разпалят патриотизма на емиграцията с призови като: „Днес е време да покажете родолюбие то си! Времето и народът не чака!“ или пък „Прибързайте да внесете лептата си на народния олтар!“. Същевременно те не пропускат да отбележат: „Вземете в сериозно внимание думите ни... В противен случай, ако окъснеете или откажете помощта си, ще сте забележени за голяма пречка на народноти ни движение.“ – цит. по ДСИД, док. 247, 518–519.
- ¹²ХБСС, т. 3, с. 226 – Писмо на БРК до Панайот Хитов, Белград от 14 август 1875 г.
- ¹³Специално внимание върху това обстоятелство обръща Бурмов, Ал. Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. В: Бурмов, Ал. Избрани произведения, т. 3. С., 1976, с. 133–134; вж. също Шарова, Кр. Българският революционен комитет..., с. 106–107 и др.
- ¹⁴ДСАВ, т. 1, с. 306.
- ¹⁵Пак там, с. 307.
- ¹⁶Пак там.
- ¹⁷Пак там, с. 308.
- ¹⁸Пак там, с. 307.
- ¹⁹Пак там, с. 308.

²⁰Дълго време в научно обръщение беше включена само първата част от това писмо, датирана при това погрешно от 13 или 14 август – вж. Пеев, Т. *Съчинения*, док. 19, 196–197. Публикуваната досега част от писмото е всъщност първата половина на Пеевата чернова, която се съхранява в АБАН, ф. 22 к, а. е. 65. Втората половина от черновата доскоро се възприемаше като откъс от съвсем друго писмо, тъй като е изписана върху самостоятелен лист, намиращ се в АБАН, ф. 22 к, а.е. 66. Оригиналът на изпратеното до БРК писмо обаче показва, че става дума за един цялостен текст – ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 49–50; под печат ДСИД, док. 290, където, за съжаление, е погрешно датиран от 27 август.

²¹АБАН, ф. 22 к, а. е. 66.

²²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 15–16; цит. по ДСИД, док. 258, 529–530.

²³*Писмо на Николай Минков, Болград до Драгой Шопов, Букурещ от 19 август 1875 г.*; публ. Стоянов, З. *Христо Ботйов*, с. 156.

²⁴БИА, ф. 5, а.е. 6, л. 25 – *Писмо на Данаил Попов до Кириак Цанков от 2 октомври 1875 г.*; публ. със съкращения Симеонов, Цв. *Писма и документи на Данаил Христов Попов от периода 1867–1909 г.* ИДА, 1983, кн. 45, 97–99.

²⁵Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 160.

²⁶ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 31–32 – *Писмо на Райчо п.Гръблев, Плоещ до БРК, Букурещ от 22 август*; цит. по ДСИД, док. 279, с. 556.

²⁷*Пак там.*

²⁸*Пак там.*

²⁹Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 164.

³⁰Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен централен...*, с. 134–135; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 559; Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 97; Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 51 и др.

³¹Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен централен...*, с. 135.

³²Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 560.

³³Бурмов, Ал. *Кризата в Българския...*, с. 135–136; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 560. Макар и в по-уме-

рен тон подобни оценки могат да се открият и в анализите на други автори като Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 157, 209; Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 51; Велики, К. *Румъния и българското...*, с. 181–183 и др.

³⁴Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 561.

³⁵Повечето автори датират *Обръщението* на БРК от 23 август, като считат, че Захари Стоянов погрешно е посочил датата 21 август 1875 г. Много по-вероятно е обаче отделни екземпляри от *Обръщението* да са изпратени на 21 август, а други на 23 август, откъдето се появява и разликата в изписаната върху тях дата.

³⁶Стойнов, З. *Христо Ботйов*, с. 152; вж. също *ОБТИ*, т. 1, док. 23, с. 86.

³⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 37.

³⁸*Пак там*, л. 38–39; цит. по ДСИД, док. 281, 558–559.

³⁹*Пак там*, л. 40–41; цит. по ДСИД, док. 282, 560–561.

⁴⁰*Пак там*, л. 46–47; цит. по ДСИД, док. 285, 565–567.

⁴¹Бошнаков, Н. *Необнародвани документи...*, с. 215.

⁴²БИА, ф. 5, а. е. 6, л. 3; публ. Симеонов, Цв. *Писма и документи на Данаил Попов...*, с. 97.

⁴³ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43; л. 35–36; л. 38–39; 46–47.

⁴⁴В научната литература от 50-те и 60-те години се спори дори дали „едрата“ или „средната“ буржоазия имат повече „заслуги“ за кризата в националнореволюционното движение през есента на 1875 г. – вж. Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен...*, с. 132; Гандев, Хр. *Априлското въстание 1876*. С., 1976, с. 95–97 и др.

⁴⁵БИА, ф. 80, П А 7373, л. 9.

⁴⁶БИА, П Д 1020 – *Устав на БЧН*.

⁴⁷ХБСС, с. 228 – *Писмо на Христо Ботев, Браила от 22 август 1875 г. до Иван Драсов, Букурещ*.

⁴⁸БИА, П Д 1020, л. 1–2.

⁴⁹Жечев, Н. *Христо Ботйов. Летопис за живота и дейността у. 1847/1848–1876*. С., 1997, с. 196; Жечев, Н. „Славянская дружина“ в Бухаресте (1875–1878), *Etudes historiques*, t. VI, 1973, p. 144.

⁵⁰Клинчаров, Ив. *Христо Ботйов. Биография*. С., 1910, с. 579.

⁵¹Вестник *Балканул* излиза съответно на 5, 12, 19 и 26 юли, и на 2, 9 и 16 август 1875 г.

⁵²*ХБСС*, т. 2, с. 139–141, 332–335; т. 3, с. 545–554.

⁵³Вж. писмата на Христо Ботев от 22 август 1875 г. до Иван Драсов и от 30 август 1875 г. до Михаил Греков – *ХБСС*, т. 3, с. 228–229.

⁵⁴Арnaudов, М. *Любен Каравелов...*, с. 764.

⁵⁵Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

⁵⁶ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 31.

⁵⁷*Пак там*, а.е. 33, л. 1; цит. по *ДСИД*, док. 293, 577–579.

⁵⁸БИА, ф. 122, II В 163 – *Писмо на Иван Драсов до Търновския комитет от 7 септември 1875 г.*; публ. *ДСАВ*, т. 1, с. 237–238.

⁵⁹БИА, ф. 80, II А 7417 – *Писмо на Иван Драсов до Димитър Ценович от 9 януари 1893*; БИА, II А 8520, л. 5 – *Писмо на Иван Драсов до Стоян Заимов от 6 септември 1900 г. и др.*

⁶⁰БИА, ф. 5, а.е. 7, л. 14.

⁶¹Стойчев, Ив., В. Христу. *Спомени от Любица Д. Ценович...*, с. 476.

⁶²С изключение на протокола от 5 септември 1875 г. всички останали протоколи са публикувани – Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162–164; Великов, Ст. *Документи за дейността на...*, с. 578; Митев, Пл. *Една неизвестна страница от „Дневника“ на БРК в Букурещ. Минало*, 1997, кн. 2, с. 59; ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 31.

⁶³Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 164.

⁶⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 33, л. 1.

⁶⁵*Пак там*, а. е. 42.

⁶⁶*Пак там*, а. е. 31.

⁶⁷Стойчев, Ив., В. Христу. *Спомени от Любица Д. Ценович...*, с. 484.

⁶⁸Всички запазени в ДА, Варна чернови на Иван Драсов са изписани върху един и същи формат листи, върху които личи съществуващата някога последователна номерация.

⁶⁹Великов, Ст. *Документи за...*, с. 578.

⁷⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а.е. 31.

⁷¹*Пак там*, а.е. 43, л. 76–77; цит. по *ДСИД*, док. 300, 589–590.

⁷²Пак там, а. е. 43, л. 38–39; цит по ДСИД, док. 281, с. 558–559.

⁷³Данните в таблиците отразяват количеството само на запазената и включена в научно обръщение комитетска кореспонденция. При един по-сериозен опит за реконструкция на реалния обем на разменените между отделните комитети материали цифрите вероятно ще бъдат много по-големи.

⁷⁴Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 115.

⁷⁵Великов, Ст. *Документи за дейността на БРЦ Комитет...*, с. 578. Публикацията на Стефан Великов е направена по съхранявания в БИА, НБКМ препис на този протокол – БИА, II В 8366. Втори препис на същия документ се пази и във фонда на Пандели Кисимов – БИА, ф. 179; а. е. 17, л. 14–15. Във фонда на Иван Драсов пък, съхраняван в ДА, Варна се пази част от черновата на този протокол, чийто текст обаче видимо се различава от познатия досега вариант на протокола – ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 33, л. 1. За съжаление тъкмо частта, в която се говори за устава на БРК не е запазена, затова единствената податка за това решение на БРК остава преписът на протокола.

⁷⁶Проекто-уставът е писан лично от Димитър Ценович и понастоящем се съхранява в неговия фонд – БИА, ф. 80, II А 7340; публ. Великов, Ст. *Документи за дейността на...*, с. 579–581.

⁷⁷Великов, Ст. *Документи за ...*, с. 581.

⁷⁸Вероятно петият участник в Централния комитет е трябвало да бъде само „член“ на ръководството.

⁷⁹Великов, Ст. *Документи за...*, с. 580.

⁸⁰„Обръщение“ на БРК от 21/23 август 1875 г. – БИА, ф. 99, II А 9177; публ. ОБТИ, т. 1, 86–87.

⁸¹Бурмов, Ал. *Към историята на...*, с. 553.

⁸²БИА, ф. 122, II В 158.

⁸³БИА, ф. 297, а. е. 1, л. 68.

IV. БЪЛГАРСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ И ПОДГОТОВКАТА НА ВСЕОБЩОТО ВЪСТАНИЕ

1. Революционните райони и техните апостоли

а. Няколко предварителни историографски бележки

В предварително изработения от събранието на 12 август план за бъдещото въстание специално внимание се отделя на идеята вътре в страната да бъдат изпратени „няколко лица Апостоли, които ще минат тайно или явно“, „за да приготвят бунта.“¹ Колко и кои са били тези апостоли? Какви са били техните конкретни пълномощия? Кога и как преминават в своите райони?

Мемоарната и научна литература не дава еднозначен отговор на тези въпроси. В биографията си за Христо Ботев, Захари Стоянов отбелязва например, че като апостоли в Българско заминават съответно Стефан Стамболов – в района на Стара Загора, Никола Обретенов за Шумен и Панайот Волов в Троян.² В ранните спомени на Никола Обретенов се твърди пък, че освен него за апостоли били определени Стефан Стамболов, Иларион Драгостинов, Георги Икономов, Стоил войвода, Георги Обретенов и Георги Апостолов, а главните пунктове на въстанието били Стара Загора; с. Червена вода, Русенско; Троян; Оряховица, Търновско.³ Години по-късно, Обретенов свежда районите само до Стара Загора – начело със Стамболов, Троян начело с Панайот Волов и района на Шумен, Варна и Разград, за който отговарял той самият.⁴

В писмото си до Стоян Заимов от 6 септември 1900 г. Иван Драсов си спомня, че „лицата, определени с тяхно съгласие да влязат като апостоли в България бяха Стефан Стамболов, Иларион Драгостинов, [Георги] Икономов и Волов, Тома Христов, Н.[икола] Славков“, а „революционните окръзи“, в

които апостолите трябвало да действуват били „Сливен, Пловдив, Търново, Враца, Стара Загора и др.“⁵

Първият професионален историк, който се опитва да даде по-обстоятелствен отговор на въпроса за революционните райони през лятото на 1875 г. и техните апостоли е Димитър Страшимиров. По повод решенията на „извънредното“ събрание от 12 август той отбелязва следното: „Несъмнено, едно от най-важните дела на това събрание е признаването на революционни[те] райони. Цялата страна се разделя на административни единици, наречени революционни окръзи, и на всякой окръг се изпраща по един апостол от вънка. Тази система – добавя Д. Страшимиров, е нова и по своите преимущества тика революционната организация една стъпка напред.“⁶

Като анализира историята на комитетското дело, Димитър Страшимиров приема, че корените на идеята за райониране на територията на страната трябва да се потърсят в „последните времена от дейността на Левски“, когато Апостола пристъпва към изграждането на т. нар. окръжни центрове. Що се отнася до броя на апостолите и районите, които БРК утвърждава, то Д. Страшимиров счита, че „окръзите“ са три – Търново, Ловеч и Стара Загора, които според него съответствали на Източна, Западна и Южна България. Избора на Търново, Ловеч и Стара Загора за центрове на бъдещите въстанически райони Страшимиров свързва с обстоятелството, че Шумен и Русе все още не били „достатъчно узрели за самостоятелни окръзи“, Ловеч пък бил „старата революционна столица на Левски“, а Стара Загора се явявал „най-надеждният и най-важен център в Южна България“.⁷ Апостолите в трите района били съответно за Стара Загора – Стефан Стамболов, за Ловеч – Панайот Волов,⁸ за Шумен и Русе – Никола Обретенов, подпомаган от Иларион Драгостинов.

Дълго време в научната литература посветена на „Заарските“ събития, постановките на Д. Страшимиров за революционните райони се възприемат като меродавни от всички изследователи.⁹ В годините след Втората световна война обаче Александър Бурмов започва да говори за пет района и за седем апостола – Стара Загора, начело със Стефан Стамболов; Ловеч, начело със Станчо Драгнев;¹⁰ Търновско,

начело с Панайот Волов и Михаил Сарафов; Сливенско – с Таньо Стоянов и Сава Танасов, и района на Русе, Шумен, Варна и Разград – с Никола Обретенов.¹¹ Направените от Александър Бурмов корекции в броя на районите и имената на апостолите постепенно се възприемат и от други специалисти, и понастоящем може да се счита, че те са вече трайно наложени в историческата ни книжнина.¹²

От историографска гледна точка направените от Димитър Страшимиров и Александър Бурмов наблюдения, изводи и оценки за въстаническите райони (окръзи) имат безспорно приносен характер за изследванията върху т. нар комитетска епоха и едва ли някой би оспорил подобно твърдение. Обективният прочит обаче на изворовия материал за БРК налага, според мен, поне две важни уточнения:

Първо – идеята за разделяне територията на страната на революционни райони (окръзи) отбелязва действително един нов етап в развитието на българското националнореволуционно движение. Но да се търси в избора на конкретните райони от страна на БРК някаква специална тактическа мотивация, е малко пресилено. Изобщо понятията „район“, „околност“ или „окружие“, които се използват в документацията на Букурещкия комитет, не би трябвало според мен да се възприемат в смисъла, в който Гюргевският комитет например реализира идеята за разпределяне територията на страната на революционни окръзи. Неслучайно в протокола от 12 август задачите на апостолите са формулирани много общо, а за „околности“ или „окружия“ въобще и не се говори. Нещо повече. В общия план на въстанието, изработен от участниците в събранието, съществува известна неяснота по отношение на пълномощниците на БРК. Така например веднъж в протокола се отбелязва, че в страната ще се изпратят „4–5 лица, които да дадат знак за всеобщо въстание“, а след това се говори за „неколко лица Апостоли, които ще минат тайно или явно в Българско, за да приготвят бунта“, на които БРК предоставя и по сто и петдесет австрийски жълтици.¹³ От споменатия текст така и не се разбира дали „апостолите“ и другите „4–5 лица“ ще бъдат едни и същи хора и дали техните конкретни действия ще се съгласуват по някакъв начин.

Мъглявостта в правомощията и задълженията на апосто-лите, както и отсъствието на ясна мотивация при определя-нето на т. нар. околности – „околия“, дават основание да се приеме, че дейците на БРК достигат до идеята за разпреде-ляне територията на страната на революционни райони твър-де интуитивно, поради което и самата идея остава лишена от по-сериозна геостратегическа и тактическа обосновка. Впро-чем това именно остава белега на незавършеност и върху общия военен план на замисленото от БРК всеобщо въстание. Единственият по-логичен аргумент за избора на един или друг район, в който трябва да се изпрати апостол, е бил най-вероятно реалното състояние на комитетските дела в съ-ответните региони. И ако съпоставим селищата, за чиито околности се определят апостоли, лесно бихме установили, че става дума или за градове, за които БРК има сигурна информация, че съществуват активни местни комитети, или пък за селища, в които БРК може да изпрати свои доверени лица, познаващи добре дадения регион.

Второ – запазените в личния архивен фонд на Димитър Ценович страници от касовата книга на БРК подкрепят теза-та, че броят на определените за вътрешността на страната апостоли е бил седем: за Русе, Шумен, Варна и Разград – Никола Обретенов; за околността на Стара Загора – Стефан Стамболов; за околността на Сливен – Таньо Стоянов и Сава Танасов; за Търновско – Панайот Волон и Михаил Сарафов; за Ловеч – Станчо Драгнев.¹⁴ Анализът на цялата включена в научно обръщение комитетска документация обаче позво-лява да се направят редица уточнения както за броя на „мисионерите“,¹⁵ така и за техните райони, и времето на прех-върлянето им в страната.

б. Кога и как са определени апостоли-те за вътрешността на страната?

Според протокола на народното събрание от 12 август 1875 г., апостоли-те, които трябвало да преминат в Българско, били определени още по време на самото събрание.¹⁶ За съ-жаление, повече подробности около това решение на събра-нието липсват, но наличните свидетелства дават основание да се предположи, че евентуалните апостоли, които единствено

вземат лично участие в „извънредното“ комитетско събрание, избрани още на 12 август, са били Панайот Волов и Стефан Стамболов. Апостолът за Търновско – Михаил Сарафов, е определен най-вероятно на заседанието на БРК от 13 август, косвени податки за което има в *Дневника на БРК*.¹⁷

Никола Обретенов пристига в румънската столица около 15–16 август 1875 г.¹⁸ и по всичко изглежда, веднага е бил натоварен за „мисионерин“ в Русе, Шумен, Варна и Разград.¹⁹ Вероятно точно по това време БРК се спира и на Таньо Стоянов като евентуален „мисионер“ в околността на Сливен, тъй като на 16 август Стефан Стамболов телеграфира на Тодор Пеев в Браила да изпрати Таньо Стоянов в Букурещ.²⁰ На следващия ден – 17 август, когато Таньо Стоянов пристига в Букурещ, БРК избира за апостол „в Сливенско окружие“ и Сава Танасов.²¹

Разбира се, в последователността на изброените дотук решения на БРК би могло да се нанесат известни корекции, тъй като в самите записи в касовата книга на Букурещкия комитет, както и в запазените от това време квитанции и разписки, съществува разминаване в датите с по един-два дена. Според касовата книга например Никола Обретенов, Стефан Стамболов, Таньо Стоянов, Михаил Сарафов и Сава Танасов получават определените им от комитета пари на 17 август, а Панайот Волов – на 19 август.²² Според квитанциите пък, които апостолите оставят на комитетския касиер, Н. Обретенов си получава парите на 17 август,²³ Таньо Стоянов, Михаил Сарафов и Сава Танасов – на 18 август,²⁴ а Стефан Стамболов и Панайот Волов – на 19 август.²⁵ Независимо от тези разминавания обаче, очевидно е, че изборът на апостоли не става нито на събранието от 12 август, нито с еднократно решение на БРК.

в. Никола Обретенов

От изброените апостоли първи за Българско се отправя Никола Обретенов, който, придружаван от търновчанина Иван х. Димитров, тръгва от Букурещ за Гюргево още на 18 август и на 19 или 20 август е вече в Русе.²⁶ Потвърждение за датата на прехвърлянето на Никола Обретенов в Русе може да се намери в писмото на гюргевските дейци до БРК от 21

август, в което Иван Драсов е специално уведомен, че „лицата минаха и заминаха“.²⁷

г. Таньо Стоянов

Вероятно на 19 август румънската столица напуска и Таньо Стоянов,²⁸ но неговото пътуване се оказва цяла одисея, след която според наличните документи той въобще и не преминава в Българско, въпреки че Иваница Данчев разказва в спомените си, че след провала на „Заарските“ събития той среща Таньо във Варна.²⁹ Първоначалното намерение на Таньо било да влезе в страната през Бургас. Затова на 19 август, той се отправя към Браила и същата вечер участва дори в заседанието на местния РК.³⁰

На следващия ден – 20 август, Таньо Стоянов заминава за Галац, откъдето е трябвало да се качи на подходящ кораб за Бургас.³¹ Рафаил Атанасов обаче преценява, че подобно пътуване крие сериозни опасности, тъй като „в Бургас ще го познаят и кучетата“ и на 25 август решава да върне Таньо Стоянов в Букурещ, като предлага на БРК прехвърлянето му да се извърши „тайно“.³² От бележката на Иван Драсов върху писмото на Рафаил Атанасов се вижда, че Таньо пристига в Букурещ на 26 август, след което бил веднага изпратен „за мястото му“.³³ Но само три дни по-късно Таньо Стоянов е пак в румънската столица, където подписва разписка за получените още докато е бил в Галац пет турски лири.³⁴

В началото на септември 1875 г. младият сливенски войвода се намира вече в Турну Мъгурели, където на 5 септември пристига и Панайот Хитов.³⁵ Двамата се срещат и очевидно тази среща силно впечатлява Хитов, защото в следосвобожденските си спомени той ѝ отделя специално внимание, като подчертава дори, че за първи път срещнал „млад човек с пълно разсъждение“.³⁶

Позовавайки се на спомените на Иваница Данчев, биографите на Таньо Стоянов отнасят обикновено срещата с Панайот Хитов едва след фиаското на опита за организиране на Септемврийското въстание, т. е. след евентуалното прехвърляне на Таньо Стоянов в края на месец август в района на Варненско, където той уж изчаквал Данчев да се върне от Цариград. Като разбрали, че въстание няма да има, Таньо и

другите намиращи се във Варна апостоли се разбрали да се прехвърлят през Тутракан в Олтеница, откъдето пък Т. Стоянов заминал за Турну Мъгурели и там „в края на септември 1875 г. той се срещнал с именития си съгражданин“.³⁷ Всички налични документални материали категорично опровергават подобна последователност на събитията, тъй като според писмото на РК в Турну Мъгурели до БРК от 9 септември 1875 г. Таньо Сливналията продължавал да бъде в града и да „чака заповед от П.[анайот] Х.[итов]“.³⁸ Такава заповед обаче не идва, а само седем дена по-късно и самият опит за въстание изцяло се проваля. При това положение, повече от очевидно е, че в качеството си на изпратен от БРК апостол „в околността на Сливен“ Таньо Стоянов въобще не успява да се прехвърли в предварително определения му район.

д. Сава Танасов

През сложни перипетии преминава и другият сливенски апостол – Сава Танасов. От оскъдната информация за него може да се приеме, че той е упълномощен за „мисионер в Сливенско окружие“³⁹ на 17 август, а на следващия ден – 18 август, получава от Драгой Шопов „пет минца, осем и половина наполеона д’ора и шест франка“, срещу което подписва собственоръчно и съответната квитанция.⁴⁰ Следващите стъпки на Сава Танасов са обвити с неизвестност, поради което нито един автор, занимаващ се със Старозагорското въстание, не дава точна информация за неговата конкретна дейност. Няколко косвени податки от кореспонденцията на БРК обаче могат да се използват за лансиране на една работна хипотеза, според която Сава Танасов тръгва от Букурещ за Гюргево и Русе на 19 или най-късно на 20 август. При това напълно възможно е, пътуването до Русе да е осъществено заедно с Михаил Сарафов, Никола Обретенков и Иван х. Димитров, които се прехвърлят от Гюргево в Русе точно по същото време. Впрочем тъкмо в писмата на последните двама до БРК се съдържа и информацията относно „човека, който отиваше за Сливен“. Според тази информация след като пратеникът на БРК пристигнал в Русе и отишъл да си извади необходимото му тезкере, турските власти го задържали. „Няма нищо хванато в него и можи да го пуснат – обяснява

на 21 август Никола Обретенов, но само това, че може да го задържат няколко дена, опасно е много за пътуване. Насякъде вардат строго.“⁴¹ Вземайки предвид от този инцидент, Обретенов изрично препоръчва на букурещките деятели: „който ще минава, да внимава добре, да ни зема нищо със себе си.“⁴²

Сведенията на Никола Обретенов за „човекът, който отиваше за Сливен“, се потвърждават и от Иван х. Димитров. В писмото си до БРК от 23 август той информира накратко Драсов, че „Сливенчето бяха го уловили и запирали“, но вече бил освободен и „си отиде за мястото ви.“⁴³ Все във връзка с арестуването на комитетския пратеник в Русе би трябвало да се анализира и едно писмо до Тома Хитров, за автор на което Стоян Заимов посочва доста необосновано Георги Бенковски.⁴⁴

Писмото е изготвено на 22 август 1875 г. от самия потърпевш апостол и в него много подробно се разказва как той е тръгнал от Букурещ. В Гюргево си извадил нов паспорт и безпроблемно преминал в Русе, но след като отишъл да се настани в хана, разбрал, че според изискванията на турските власти трябвало да си намери гарант, който да му потвърди тезкерето в конака. Тогава именно бинбашията го задържал за 28 часа в тъмницата, където го разпитвали и най-накрая, срещу две жълтици, го освободили.⁴⁵

Никъде в споменатите три документа – писмата на Никола Обретенов и Иван х. Димитров, и това до Тома Хитров, няма преки данни дали „Сливенчето“ или „човекът, който отиваше за Сливен“ е бил действително Сава Танасов. Но тъй като до към 20–22 август други официални пратеници на БРК за района на Сливенско освен Таньо Стоянов и Сава Танасов не са били определяни, логично би било да се приеме, че задържаният за 28 часа в русенската тъмница може да бъде единствено Сава Танасов. Това от своя страна пък означава, че на 22 август Сава Танасов е освободен от ареста и едва тогава се отправя към Сливен, за да се включи в подготовката на въстанието в своето окружие.⁴⁶

е. Стефан Стамболов

Докато Сава Танасов е задържан от русенските власти, към Българско тръгва още един от апостолите на БРК – Стефан Стамболов. Както беше вече посочено, би могло да се приеме, че Стефан Стамболов е избран за апостол от самото събрание още на 12 август. Според наличните документални податки обаче той не заминава веднага за определеното му място, тъй като през първите дни след създаването на БРК е принуден да се включи активно в утвърждаването на новата комитетска организация. Неразбирането и сериозните пречки, които Букурещкият комитет среща от страна на емигрантските комитети при набиране на определените им от събранието парични средства, принуждава членовете на БРК да прибегнат до услугите на Стефан Стамболов и на заседанието си от 15 август те го упълномощават да замине за Гюргево и Зимнич.⁴⁷

Вероятно, Стамболов тръгва от Букурещ за Гюргево на 16 август с вечерния влак, тъй като същият ден, около 11,30 ч., той лично подава от Букурещ телеграмата до Тодор Пеев, с която БРК настоятелно моли Таньо Стоянов да тръгне веднага за столицата.⁴⁸ Как са протекли срещите на Стефан Стамболов в Гюргево и Зимнич, е трудно да се каже, но едно е сигурно. След неговото отбиване в Гюргево, местните дейци изпращат определената им сума от 587,50 fr. още на 17 август, а на 18 август и комитетът в Зимнич уведомява БРК, че ще изпрати събраната парична помощ.⁴⁹

На 19 август 1875 г. Стефан Стамболов е отново в румънската столица, което се вижда от разписката, с която той удостоверява, че е получил от касиера на БРК сумата от 538, 20 fr.⁵⁰ Вероятно два дена по-късно, около 21–22 август, Стамболов тръгва окончателно от Букурещ, но се насочва към Браила, Галац и оттам с кораб заминава за Цариград, а на 29 август е вече в Стара Загора.

ж. Апостолите в Ловешко и Троянско

Някои от съвременниците на заарските събития, а след тях и редица известни специалисти като Димитър Страшимиров твърдят, че апостол в Троян и Ловеч е бил Панайот Волков.⁵¹

По-късно мнозина изследователи приемат, че Панайот Волов е отговарял за Търновско, а апостол на Ловешко-Троянския район е бил Станчо Драгнев.⁵² В регионалните проучвания за Ловешко и Троянско пък подготовката на местните комитети за въстанието през септември 1875 г. се свързва с имената на Тома Хитров и Петър Факиров.⁵³

Какво показва оригиналната комитетска документация?

Записите от касовата книга на БРК показват, че на 19 август в качеството си на „мисионерин в Търновско“ Панайот Волов получава от Драгой Шопов 352,50 fr.,⁵⁴ а пет дни по-късно – на 24 август, БРК предоставя на Станчо Драгнев 113, 10 fr. „за Лович“.⁵⁵

Според *Дневника* на БРК пък по време на заседанието на комитета от 24 август 1875 г. „по призованието на Ловчане и Троенчене да отиде Т. С. Хитров заедно с другарят си Петра...⁵⁶ за предводител – са реши да отиде, и са определиха 50 петдесет лири тур.[ски], които ще му са навакшат от Галац. ... С тях заедно отиде до Галац и Касиеринът ни Шопов...“⁵⁷

Анализът на *Дневника* и касовата книга на БРК навежда към два съществени извода:

Първо – очевидно е, че според официалната комитетска архива Панайот Волов е определен за апостол не в района на Ловеч–Троян, а в Търновско.

Второ – под влияние на ловешките дейци Букурещкият комитет решава да изпрати като апостоли в Ловешко-Троянския район Тома Хитров и Петър Факиров.⁵⁸ Румънската столица двамата напускат вероятно на 25 август 1875 г. заедно с Драгой Шопов.⁵⁹ През Браила и Галац, а оттам с кораб Хитров и Факиров достигат до Цариград. В столичния град по разказа на самия Тома Хитров двамата апостоли се срещат с ловчалията Васил Каракановски, лекар на руската легация, който им помогнал да тръгнат през Пловдив и Карлово, откъдето се насочили към Троянския манастир и Троян.⁶⁰ Според проучванията на д-р Параскев Стоянов Тома Хитров и Петър Факиров пристигат в Троян на 6 септември. Веднага се свързват с местните комитетски дейци и пристъпват към подготовка на въстанието в определения им от БРК район, като малко по-късно към тях се присъединява и Панайот Волов.⁶¹

Документацията на БРК недвусмислено потвърждава, че Тома Хитров и Петър Факиров са били избрани за апостоли в Ловешко-Троянския район. Но при това положение логично възникват няколко въпроса. Ако Хитров и Факиров действително отговарят за Ловешко и Троянско, защо на 24 август БРК предоставя 113, 10 fr. „за Лович“ и на Станчо Драгнев? Каква е била ролята на този деец и как въобще попада той в Букурещ?

Отговорите на въпросите, отнасящи се до Станчо Драгнев (Станьо, Стоян, Станко), би трябвало да се търсят в две посоки. Първата е свързана с възможността БРК да е взел на 24 август 1875 г. решение за разделяне на Ловешко и Троянско на два самостоятелни района: Ловешки – с апостол Станчо Драгнев и Троянски – с апостоли Тома Хитров и Петър Факиров.⁶² Една подобна интерпретация на известните факти около апостолската мисия на Станчо Драгнев в Ловешко звучи напълно логично. Затова през последните петдесетина години никой от изследователите не я е и подлагал под съмнение. Конкретните документални податки обаче настойчиво ме подтикват да очертая и една втора възможна посока за изясняване на всички въпроси свързани с името на Станчо Драгнев.

Сред включените в научно обръщение материали за подготовката на „всеобщото въстание“ в Ловчанско липсват сведения за каквато и да било апостолска дейност на Станчо Драгнев. Защо, ако той е бил апостол в района на „Лович“, нито един поборник след Освобождението не си спомня това, въпреки че всички ловчалии разказват с уважение за преживените от него страдания по време на Априлското въстание?

Името на Станчо Драгнев не се среща и измежду известните по онова време букурещки хъшове. По каква логика тогава БРК му поверява ръководството на цял един район?

Всички неясноти около Станчо Драгнев биха отпаднали, ако се откажем от непотвърдената с конкретни доказателства теза, че той действително е бил избран от БРК за апостол, и възприемем много по-достоверно звучащата хипотеза, че Станчо Драгнев попада в румънската столица едва на 23 август 1875 г. в качеството си на куриер на Ловешкия комитет,

по когото ловчалии изпращат писмото си до букурещките дейци от 18 август 1875 г.⁶³

Според оскъдните източници, с които разполага българската историопис за Станчо Драгнев, той и неговият брат Томи Драгнев са сред активните членове на Ловешкия комитет още от времето на Васил Левски.⁶⁴ През 1874–1875 г., когато комитетското дело в Ловеч се съживява, Станчо Драгнев отново се включва в борбата и покрай търговските си пътувания из страната, започва да подпомага революционния комитет с пренасяне на оръжие и писма.⁶⁵

След като били запознати от Търновския комитет с намеренията на Ботевата група да организира ново общо събрание в Букурещ, ловчалии изготвят на 18 август 1875 г. обширно писмо, в което излагат своите виждания относно бъдещите насоки за работа. Използвайки възможностите на Станчо Драгнев да пътува легално до Влашко и обратно, ловешките дейци изпращат писмото по него. През Русе и Гюргево, той тръгва за румънската столица, където пристига на 23 август. В подкрепа на една подобна хипотеза говори бележката върху самото писмо на ловчалии, поставена грижливо от секретаря на БРК Иван Драсов: „Получено на 23 август 1875 [г.]. Разгледано. Отговор с човека, който го донесе.“⁶⁶

По това време други дейци на Ловешкия комитет в Букурещ освен Станчо Драгнев няма, което означава, че той е единственият възможен приносител на писмото от 18 август. Че пратеникът на ловешкия комитет е бил тъкмо той, личи и от кореспонденцията на Иван х. Димитров с Иван Драсов. На 29 август 1875 г. председателят на Търновския комитет запознава подробно Драсов с обстановката в страната и между другото отбелязва: „Станьо трябва да се е срещнал с Вази и да Ви е разправил за работата.“⁶⁷

Вероятно тъкмо Станчо Драгнев е изразил пред членовете на БРК и желанието на своите съграждани за апостоли в Ловешко и Троянско да бъдат изпратени Тома Хитров и Петър Факиров, поради което в *Дневника* на БРК изрично се обяснява, че заминаването на двамата другари става „по призованието на Ловчане и Троенчане“.⁶⁸ Отново поради факта, че Станчо Драгнев е бил само куриер на Ловешкия комитет, а не апостол, Драгой Шопов не записва срещу неговото име

в касовата книга на БРК: „за дадени на мисионерина... в околността на...“ (както е направено за другите „мисионери“), а само – „за дадени Ст. Драгнев за Лович“.⁶⁹ ✓

Що се отнася до самите пари, които Станчо Драгнев получава от Драгой Шопов на 24 август, то сумата от 113, 50 fr. се равнява по тогавашния курс точно на 50 турски лири, колкото БРК определя за Тома Хитров и неговия другар. Най-вероятно 50-те турски лири, дадени на Станчо Драгнев са всъщност парите, предназначени за Хитров и Факиров. В подкрепа на една такава възможност говори обстоятелството, че вътрешните комитети са изпитвали въпиюща нужда от пари, а Хитров и Факиров щели да пътуват до Троянско през Браила-Галац-Цариград и Пловдив, което означавало по-сериозно забавяне. При наличието на възможност Станчо Драгнев да се върне в Ловеч през Гюргево и Русе по-бързо от тях, при това напълно легално, очевидно БРК е предпочел да предостави 50-те лири на Ст. Драгнев, а Хитров и Факиров трябвало да тръгнат заедно с Драгой Шопов за Браила и Галац, където можели да се намерят някакви допълнителни средства. И действително от едно писмо на Рафаил Атанасов до БРК се вижда, че на 15 септември той е изпратил в Букурещ „записките на Хитров и Факиров от лири 53 – педесет и три“, ⁷⁰ ergo, въпреки че в касовата книга на БРК имената на Тома Хитров и Петър Факиров не се срещат, в крайна сметка те са успели да получат необходимата им за пътуването през Цариград сума от комитета в Галац. ✓

От всичко казано дотук логично следва, че Станчо Драгнев не е бил определян за апостол на БРК в Ловешко, тъй като единствените официални пратеници на Букурещкия комитет за този район са били Тома Хитров и Петър Факиров. Веднага обаче възникват два нови въпроса. Защо и как в Троянско се оказва и Панайот Волов? Та нали БРК го определя за „мисионер в Търновско“?

3. Апостолите в Търновско

Както беше вече отбелязано, в качеството си на „мисионерин“ за Търновско Панайот Волов получава на 19 август 1875 г. от Драгой Шопов 352, 50 fr. Два дена преди това, пари в размер на 117, 50 fr. получава и още един „ми-

сионерин в Търновско“ – Михаил Сарафов.⁷¹ Кога точно Панайот Волов тръгва от Букурещ, засега е трудно да се установи, но от спомените на Михаил Сарафов става ясно, че той самият заминава за Гюргево на 19 август заедно с други апостоли, между които са били Панайот Волов, Петър Енчев и Сава Танасов.⁷²

„В града – разказва Михаил Сарафов, останахме кратко време. Бай Димитър [Горов] бързо ни снабди с билети на чужди имена. Мисля, че му съдействува Иванчо Соларя [Стоянов], в къщата на когото ходихме. Същия ден преминах в Русе, гдето предадох билета си със забележка, че ще го потърся на другия ден, когато се върна за Гюргево. Друга среща с полицията турска нямах. До Търново трябва да съм пътувал без пътно тескере, каквито бяха тогава задължителни. Но между Русе–Търново сновяха брички и файтони, стопаните на които умееха да прекарват пътници без тескерета. Мисля, че и аз пътувах с един от тях – Панайот „Края“.“⁷³

Според спомените си Михаил Сарафов пристига в Търново на 21 август 1875 г. За съжаление липсват сигурни доказателства, че през целия път с него е бил и Панайот Волов. Разбира се, напълно възможно е подробностите около прехвърлянето на Сарафов да се поизбледнели с времето, поради което той е пропуснал да отбележи придвижването и на Панайот Волов от Гюргево към вътрешността на страната. Струва ми се обаче, че в случая трябва да се отчете нещо друго.

Несериозно е да се мисли, че Панайот Волов действително е имал намерение да премине за Търново през Гюргево и Русе, тъй като подобен опит би означавал поемането на ненужно голям риск. Едва ли Волов би минал, макар и за кратко през Русе, откъдето само две седмици преди това той и Петър Енчев „избягват“ след нашумялото следствие около т. нар. френска сватба. Неслучайно на 21 август, когато турските власти в Русе задържат за проверка сливенския апостол Сава Танасов, Никола Обретенов отправя съвет специално към Панайот Волов да не бърза да минава сам, а да изчака четата на Филип Тотю.⁷⁴

Вероятно приносителят на обретеновото писмо е разказал на гюргевските дейци подробностите около арестуването на Сава Танасов и е отправил предупреждение за съществува-

щите опасности при едно легално пътуване на подозрителни лица от Гюргево до Русе. Междувременно раздвижването на шпионите по границата направило впечатление и на самите комитетски функционери в Гюргево.⁷⁵ При така създалата се ситуация най-логичното решение от страна на Панайот Волов било да се вслуша в съветите на Никола Обретенов и да отложи преминаването си, като се прехвърли в Българско от друго място.

Доказателства за забавянето на Панайот Волов във Влашко могат да се открият в кореспонденцията с БРК на Никола Обретенов и Иван х. Димитров, които на няколко пъти питат обезпокоено Иван Драсов какво става с другите апостоли. На 29 август например, Иван х. Димитров, в чийто Търновски район би трябвало да бъде и Панайот Волов, споделя разтревожено пред Иван Драсов, че „от пратените йоще нито от никого нямам известие“.⁷⁶ Няколко дни по-късно, на 2 септември 1875 г., Никола Обретенов също поставя пред Иван Драсов въпроса къде се бавят другите и защо още не са пристигнали.⁷⁷

От документите на БРК е видно, че самият Иван Драсов не е знаел къде точно се намира в този момент Панайот Волов и откъде той ще се опита да мине през Дунав. Затова на 31 август секретарят на Букурещкия комитет обяснява уклончиво на Обретенов: „Нам се струва, че Волов ще отиде за Ловеч.“⁷⁸ Седмица по-късно обаче Иван Драсов е принуден да признае вече пред Обретенов: „За предводители, брате, недейте иска за сега от нас, защото всичките са готват да преминат с чети и понеже сичките са компрометирани, не се решават да минат сами с паспорт.“⁷⁹

И така от двамата търновски апостоли само Михаил Сарафов достига до предназначения му от БРК място и успява да се включи, според възможностите си, в подготовката на „всеобщото въстание“. Първоначално и Панайот Волов се подготвя да замине за Търново, но поради засилените мерки за сигурност от страна на турските власти, той се прехвърля от Влашко в Българско най-вероятно през Зимнич или Турну Мъгурели едва в началото на септември и веднага се насочва към Ловеч и Троян. В Ловеч Волов отсяда в хана на баба Стайковица, а след това при Тодор Кирков и Илия Луканов.⁸⁰

Няколко дни по-късно куриерите на Ловешкия комитет отвеждат Панайот Волов в Троянския манастир, където той се среща с Тома Хитров и Петър Факиров.⁸¹ Тук именно тримата апостоли дочакват търновския пратеник Христо Книговезеца и от него научават за решението въстанието да се отложи за следващата пролет.⁸²

В спомените на самия Христо Иванов – Големия [Книговезеца] последните събития са разказани малко по-различно, но дори и в този си вид, те също категорично потвърждават, че Панайот Волов се прехвърля в Българско едва в началото на септември 1875 г., след което въобще и не достига до определения му от БРК район – Търновско. Като проследява подготовката на въстанието през септември 1875 г., Христо Иванов отбелязва например, че бил изпратен да обиколи Ловешко и Троянско, където попаднал на трима апостоли. „Единият намерих – пише Христо Иванов, в едно място затворен, а другите – в шумата. Още ми казаха, че и Панайот [Хитов] щял да излезе с трима-четирма души – да го посрещнем и да му кажем [г]де ще пре[д]вожда, но като го търсихме по проходите, нигде не е минал. Оставихме да нагледоват – ако би се явил, да го посрещнат и настанят. Казах и на апостолите да не бързат до [г]дето се споразумейме с комитетите и да видим какво ще решим.“⁸³

След срещата си с тримата апостоли Христо Книговезеца се завръща в Търново и излага личното си мнение, че въстанието трябва да се отложи. Местните дейци обаче го укоряват в страхливост и обиден, той временно се отдръпва от комитетските дела. Поради тази именно причина, вместо него, при апостолите в Троянско заминал Христо Караминков [Буни-то].⁸⁴

Ако се абстрахираме от конкретните детайли в спомените на Христо Иванов, които се отнасят до подготовката и провала на самото въстание, разказът му убедително подкрепя тезата, че Волов пристига в Троянско към началото на месец септември, тъй като решението на БРК Панайот Хитов да тръгне за Троянския манастир, придружаван само от 3–4 души, е взето от Букурещкия комитет по време на разширеното заседание от 28 август 1875 г., т. е. една седмица след като

другият апостол за Търновско – Михаил Сарафов, преминава успешно от Гюргево в Русе.⁸⁵

Едно писмо на Иван х. Димитров до Никола Обретенов от 3 септември 1875 г. уточнява, че търновският пратеник до Троян – Христо Иванов, е тръгнал за да посрещне „войводата“, или на 3 септември вечерта, или на 4 септември сутринта.⁸⁶ Това на практика означава, че Христо Иванов действително е могъл да се види в Ловеч с пристигналия току-що Панайот Волов, а впоследствие да се срещне и с Тома Хитров и Петър Факиров, които на 6 септември 1875 г. би трябвало да са се намирали вече в Троянския манастир.

и. Дядо Никола, Иван Николов, Сава Младенов, Спас Дюлгерев, Велко Левски

Внимателният прочит на запазената документация на БРК показва, че освен изброените дотук лица и други верни сподвижници на Букурещкия комитет са получили назначение „апостоли“ за един или друг район във вътрешността на страната. От едно *Свидетелство*, изготвено на 26 август 1875 г. в Браила, се вижда например, че по препоръка на няколко от местните народни дейци, Никола Генчев Вираноглу и Иван Николов полагат тържествена писмена клетва „в името на народа и вярата ни.“⁸⁷ Задължението на двамата апостоли се свеждало до това, да си „отидат в Отечеството, чрез способът, който тяхна милост намерат за най-безопасен и полезен“ и на 8 септември „в деня на малка Богородица, да дигнат колкото повече могат от 150 момци, отлични юнаци, с които, по техното уверение, могат още отсега на пръв позив да разполагат наздраво, и да прогласят въстание в своя окръг [подч. авт.]“⁸⁸

Свидетелството на Никола Генчев и Иван Николов, известен още и като Сетерлията, е било одобрено от разширеното заседание на БРК на 28 август 1875 г., след което двамата апостоли за района на Хаинето се отправят към Българско. Подробностите около тяхното пътуване все още не могат да се уточнят, но от кореспонденцията на Тодор Пеев е видно, че браилският комитет им предоставя 30 турски лири,⁸⁹ с които те успешно достигат до предназначения им място и

на 2 септември вземат дори участие в свиканото от Ст. Стамболов регионално събрание в Стара Загора.⁹⁰

По предложение на Букурещкия комитет в началото на месец септември браилчани изпращат като апостол в района на Шипченско и Христо Патрев [Шипкалията]. Податки за избора на този апостол могат да се открият отново в писмата на Тодор Пеев, който споделя пред Христо Македонски, че по настояване на БРК трябвало да извика Христо Шипкалийчето от мушията на Костаки Попович. „Той – отбелязва Тодор Пеев, доде заедно с други тримина юнаци, способни повече, отколкото трябва. За преминуването им отсреща имаме средства през Калараш и Силистра.“⁹¹ На 11 септември Тодор Пеев уведомява и Иван Драсов, че всичко около подготовката на Христо Патрев е приключило и „в понеделник“, т. е. на 15 септември, той ще тръгне за Шипка и Балкана и „там ще подигне най-малкото до стотина души“, които по-късно трябва да се съединят с Панайот Хитов.⁹²

В същото това писмо на Тодор Пеев до Иван Драсов от 11 септември 1875 г. се открива информация за намерението на браилчани да изпратят специални лица и в Тетевенско, Орханйско и Етрополско, за да дигнат и оттам 100–200 юнаци, които те познават. „Видяха ми се обаче ония хора слабички – признава Тодор Пеев, и аз не могах да се реша да ги пратя. Ще гледам дано намеря по-способни.“⁹³ За съжаление времето за изпълнение на това намерение се оказва твърде недостатъчно.

Специален „мисионер“ за района на Тетевенско изпращат и дейците от Турну Мъгурели. Още на 23 август Петър Мишайков споделя в писмо до Драгой Шопов, че в техния град е пристигнал Сава Младенов Ръжанов [Раженков] от Тетевен, който обаче няма да има време да отиде в Букурещ.⁹⁴ Три дена по-късно Мишайков уведомява БРК, че Сава Младенов е натоварен „да извести за предстоящото въстание“ в Тетевен и околните села, като за определения му район той ще премине през Оряхово.⁹⁵

Най-вероятно изборът на Сава Младенов за апостол е бил не само съгласуван, но и одобрен от БРК и това личи ясно от писмото на Иван Драсов до Никола Обретенов от 31 август 1875 г., в което секретарят на Букурещкия комитет изрично

отбелязва: „Прати се човек и за Тетевенско, Орханийско и околността.“⁹⁶

Апостоли са били изпратени и за района на Оряховско. В края на август Стоян Заимов препоръчва на БРК оряховските учители Спас Дюлгеров и Велко Левски, които според него, ако бъдат добре инструктирани, ще се справят с възложените им задачи, тъй като познават „местата, гдето са били учители“.⁹⁷ В началото на месец септември Спас Дюлгеров и Велко Левски са вече в Букурещ, където на 6 септември получават необходимите пълномощия и две турски лири.⁹⁸

И така апостолите на БРК за подготовка на „всеобщото въстание в Българско“ са били 14 души, а предварително определените им райони за действие са били поне девет. Средната възраст на избранниците на Букурещкия комитет е била около 28 години. Повечето от тях са имали класно и гимназиално образование. Трима са учили в чужбина, шестима от тях са били учители, а един – фотограф. С малки изключения апостолите от лятото на 1875 г. са имали и организационно-политически опит – активно участие в революционни комитети, апостолски мисии и четнически акции. Някои от тях били преминавали вече и през турските затвори, а един бил дори и заточван.

В общи линии Букурещкият комитет назначава съответните апостоли, съобразявайки се с това доколко те познават добре дадения регион и местните дейци. Повечето от „мисионерите“ обаче пристигат в районите си едва в началото на септември 1875 г., което неминуемо се отразява неблагоприятно върху самата подготовка за въстание. Трима от апостолите преминават в страната през Гюргево–Русе, трима – от Галац през Цариград, двама – през Калараш–Силистра, един – през Турну Мъгурели–Никопол, един въобще не успява да се прехвърли и остава, за да изчака нови указания от войводата Панайот Хитов, а за другите четирима липсват сигурни податки, откъде точно влизат в пределите на Османската империя.

Според наличните отчетни документи – разписки и записи в касовата книга на БРК във връзка с изпращането на 14-те апостоли са изразходени общо около 3921,10 fr., което се равнява на 61,39% от приходите на Букурещкия комитет.⁹⁹ И

за да бъде по-пълна общата представа за апостолите от август и септември 1875 г., струва си да се припомни, че не всички комитетски дейци одобряват избора на съответните лица за „мисионери“. Рафаил Атанасов например, който е сред доброжелателните критици на БРК, често обвинява Букурещкия комитет, че се доверява на млади и непроверени хора. Така в писмото си до Христо Ботев от 21 август той се възмущава, че в Българско се изпращат хора, които „за покой и баща си ще предадат“. Затова Рафаил Атанасов съветва Ботев да гледат колкото е възможно да отстраняват такива хора или „да не им се дават такива длъжности, които не са за тях. По-добре е да се пази сичко от тях, защото младия човек, като му повериш нещо важно, той от радост ще се похвали и ще повреди всякоя наша работа.“¹⁰⁰

Подобни мисли Р. Атанасов споделя и пред Панайот Хитов, на когото заявява дори: „Ами такива деца ли треба да се пращат? Отсрещните като ги видат, нали ще кажат какви хора са ни пратили, на които не ще имат никой уверения; при това още ще помислят, че каквито са те, такъв ще е и комитетът им... Затова – заключава Рафаил Атанасов, хора по-практични треба да се отреждат за такива важни работи.“¹⁰¹

2. Мисията в Белград

Според решенията на народното събрание от 12 август 1875 г. началото на всеобщото въстание се поставяло в зависимост от това, дали правителството в Белград ще разреши на Панайот Хитов да сформира „една голяма чета от 500–1000–2000 и повече юнаци“, която „ще са упъти за в Българско през Сръбските граници“.¹⁰²

Ако се опитаме обективно и безпристрастно да преценим защо БРК обвързва плана на бъдещото въстание с политиката на Сърбия, би трябвало да признаем, че надеждите за евентуална сръбска помощ съвсем не били лишени от основания. Действително отделни наши изследователи обясняват тази ориентация с „двуличното поведение на Панайот Хитов“, който през лятото на 1875 г. „действувал по директивите и съобразно с интересите на сръбското правителство“, което от своя страна пък „се стремяло да използва българ-

ското движение изключително за своите цели.¹⁰³ Множество свидетелства разкриват обаче, че още през юли и август консервативният кабинет на Данило Стефанович дал да се разбере, че не само симпатизира на бунтовниците в Босна и Херцеговина, но и че осъзнава своите морални задължения към все още подвластните на Високата порта славянски народи. Тъкмо в отговор на обществените настроения и очаквания за по-активна намеса на Княжеството в започващата балканска криза, Данило Стефанович не възразил да се създаде Комитет за оказване помощ на въстанилите херцеговци и за набиране на доброволци. В навечерието на изборите за Скупщина темата за помощта, която Сърбия трябвало да окаже на своите поробени братя, започнала активно да се експлоатира и от опозиционните сръбски политици.¹⁰⁴

При нарастващата патриотична екзалтация в сръбското общество, както и с оглед на демонстрираната от политическия елит на Княжеството позиция спрямо размириците в християнските провинции на Османската империя, в желанието на БРК да потърси материалната подкрепа на кабинета в Белград и да координира с него хода на бъдещото въстание в Българско нямало нищо неестествено. Да не забравяме, че войводата Панайот Хитов осъществява контакт със сръбското правителство още през месец юли, а на 9 август, т. е. три дни преди „народното събрание“, неговият близък сподвижник Иван Сапунов го информира за готовността на Белград да разреши сформирането на чети на своята територия.¹⁰⁵ Наистина, Иван Сапунов настоятелно кани Панайот Хитов да се завърне в Белград, тъй като се опасява, че ако той се позабави във Влашко, могат да възникнат непредвидени обстоятелства,¹⁰⁶ свързани вероятно със започналата на 4 август министерска криза в Сърбия. Независимо от това обаче координирането на бъдещото българско въстание с действията на Княжеството се налагало не заради личните прищявки на един или друг деец, нито пък поради някакви си сложни агентурни игри сред българската емиграция от страна на Белград.

Необходимостта от съгласуване на въоръжените действия срещу Високата Porta със сръбското правителство се определяла от самата политическа обстановка на Балканите. Ето защо събранието от 12 август 1875 г. одобрило идеята за

започване на официални преговори с правителството в Белград, като за целта още същия ден БРК издал на П. Хитов и пълномощно, позволяващо му „да работи с всички приятелски на народа ни правителства“.¹⁰⁷

На 13 август сутринта Панайот Хитов тръгва от Букурещ за Белград. По пътя се отбива в Турну Северин, където се среща със своя близък сподвижник Илия Йованович и на 14 август продължава към сръбската столица.¹⁰⁸ Преди да тръгне от Турну Северин обаче, войводата изпраща телеграма до БРК, с която „призовава Г-да Д.[имитър] Ценовича, [Димитър] Зеновски, [Тома] Панталеева да отидат в Белград“,¹⁰⁹ за да могат и те да участвуват в предстоящите преговори със сръбското правителство.

В изпълнение на Хитовото указание БРК телеграфира на Тома Пантелеев и Димитър Зеновски да се приготвят, като същевременно решава да предостави на всеки пратеник по 10 наполеона за пътни разноски, „но с това условие, че ако приемат и троицата да харчат от себе си, тия пари ще са върнат в комитетската каса и комитета ще им е благодарен“.¹¹⁰ За улеснение на пратениците си, БРК им изготвя и пълномощни писма, в които изрично се отбелязва, че „по желанието на Г-на П. Хитова“ съответното лице „се назначава да отиде и го придружи дето е нужно и да действа в полза на народът...“¹¹¹

На 15 август 1875 г. със заминаващия в 15,04 ч. часа влак за Питещ, снабден с пълномощното на БРК, Димитър Ценович тръгва от Букурещ. В Питещ той пристига вечерта и веднага се среща с „двама разпалени патриоти“ – Николай Костович и Пандели Кисимов, които го уверяват, че са готови „да си принесат лептата за отечеството си“.¹¹² Срещите и разговорите в Питещ затвърждават убеждението на Димитър Ценович, че решението за подготовка на всеобщото въстание се подкрепя от всички патриотично настроени български емигранти, дори там, където няма изградени революционни комитети, поради което в специално написаното в Питещ писмо до БРК той предлага Николай Костович и Пандели Кисимов да бъдат привлечени към започнатото дело.¹¹³ В същото това писмо, като информира останалите членове на Букурещкия комитет, че на следващия ден ще продължи за

Турну Северин, Димитър Ценович настоятелно моли да му телеграфира дали другите двама пратеници – Димитър Зеновски и Тома Пантелеев са приели да се включат в мисията.

На 16 август Димитър Ценович действително тръгва за Турну Северин, като на гарата в Слатина го очаквал Тома Пантелеев, но не за да тръгне заедно с него, а за да изпрати в Белград на свое място Васил П. Кулев, тъй като той самият бил възпрепятстван.¹¹⁴ В Крайова пък пратениците за Белград били посрещнати от Янко Ванков, който им казал, че „Зеновски не е щял да дойде, нито другий някой от крайовците“.¹¹⁵ Така на 16 август вечерта в Турну Северин пристигат само Ценович и Кулев.

Запазените документални свидетелства показват, че въпреки демонстрациите в писмата на Димитър Ценович до БРК оптимизъм от крайния успех на предстоящите в сръбската столица преговори, настъпилите промени в състава на българското пратеничество поохладели първоначалния ентузиазъм и на букурещките деятели, и на самия Ценович. Още повече, че според обяснението на Янко Ванков нежеланието на Димитър Зеновски да се присъедини към Ценович било породено не от никакви си лични съображения, а от неодобрителното отношение на Крайовския комитет към продължаващите крамоли с Любен Каравелов, т. е. касаело се за сериозни и принципишни причини. Наистина за подмяната на Тома Пантелеев с Васил Кулев и за нежеланието на Димитър Зеновски да тръгне за Белград БРК бил навременно уведомен. Още на 15 август 1875 г. например влиятелните крайовски братя Данаилови предложили на букурещките дейци да изпратят в Белград „другого“, защото Зеновски „не ще“.¹¹⁶ По същия начин и Тома Пантелеев предупредил БРК, че с Ценович ще замине не лично той, а Васил Кулев. Очевидно е обаче, че възникналите още при първите стъпки на комитетската делегация затруднения накарвали Димитър Ценович да погледне вече по-сдържано на своята мисия и да посъветва останалите членове на БРК да не избързват много, а „да пречекаме догде не видим как[ъв] ред ще турим на работата у Белград“.¹¹⁷

Междувременно докато Димитър Ценович се придвижвал към Турну Северин, Панайот Хитов, който веднага след зав-

ръщането си в Белград влязъл в контакт с официалните сръбски власти, също се сблъскал с неочаквани и сериозни пречки. На 16 август в писмо до Иван Драсов, войводата уведомява БРК, че „работата тука е поразвалена“, поради което настоятелно помолил комитета да не предприема нищо, „дорде ви не пиша на чисто“.¹¹⁸

Съпоставянето на информацията от кореспонденцията между Панайот Хитов и БРК с политическите събития в Княжеството дава основание да се предположи, че очакванията на Хитов за ускорено договаряне на евентуалната сръбска помощ били неочаквано попарени от двуседмичната министерска криза в Белград. Всеки момент се очаквало победителите в изборите за Скупщината – либералите на Стефчо Михайлович, да получат от Милан мандат за сформирание на ново правителство, но дотогава никой сръбски политик не желал да се обвързва с каквито и да било конкретни ангажменти спрямо едно българско въстание. Тъкмо по тази причина Панайот Хитов настоява пред Драсов, да се изчака още 5–6 дена, когато всичко около позициите на новия белградски кабинет можело да бъде вече ясно, а дотогава вниманието на БРК според войводата трябвало да се насочи към събирането на пари, защото ако преговорите в Белград не потръгнат, той ще се завърне в Букурещ, за да захване да работи „съвсем под друго направление“.¹¹⁹

Вероятно в пряка връзка с очакваните министерски промени в сръбската столица се намира и предложението на Панайот Хитов до БРК – „ако е възможно, нека не дохожда г. Ценов[ич], ами нека дойде други. Нека дойде г. Драгой Шопов и йоще един. Аз мисля и съм казал за Димитра Табака из Крайова, Димитър Табак Зеновски. Ако ли са тръгнали някои – уточнява обаче Хитов, тогава нека.“¹²⁰

По времето, когато БРК получава новите указания на Панайот Хитов, Димитър Ценович и Васил Кулев били вече пристигнали в Белград. Така, за добро или за зло, идеята на войводата, Ценович да бъде заменен от Драгой Шопов, останала неосъществена.

Пратениците на БРК са посрещнати в сръбската столица от Иван Сапунов и Панайот Хитов на 17 август.¹²¹ На следващия ден – 18 август, Иван Сапунов уведомява с телеграма

букурещките дейци, че „търговците пристигнаха“, като отново напомня да не се предприема нищо „до втора заповед“.¹²²

Същия ден обаче телеграма до БРК с точно обратното указание изпраща и Димитър Ценович, който не само препоръчва да се дадат необходимите средства на апостолите, след което те да бъдат изпратени „да си продават стоката“, но и неоправдано оптимистично подхранва у членовете на БРК илюзията, че „добро е напред“.¹²³ Така след получаването на телеграмата на Димитър Ценович от 18 август 1875 г. и въпреки предупрежденията на Панайот Хитов Букурещкият комитет започва да изпраща определените вече апостоли за техните райони, с което предприема фактически следващата съдбовна стъпка към практическото реализиране на плана за подготовка на всеобщото въстание вътре в страната. Самият Панайот Хитов не одобрил действията на Димитър Ценович, но за съжаление запазените документални свидетелства не позволяват максимално обективно и точно да се пресъздадат всички събития от по-нататъшния престой на българското пратеничество в сръбската столица.

В едно писмо до Димитър Страшимиров от 19 декември 1904 г. Панайот Хитов разказва например как той, Димитър Ценович и Васил Кулев отишли при сръбския княз, „но тъй като Ценович не стоеше добре пред сръбското правителство не го приеха. През вечерта – продължава Хитов, когато бяхме в хотела, дойде телеграма от Стамболов, че ще заминат за България. Аз казах на другарите си да телеграфираме да не минават, дорде аз не ида в Букурещ и се разпоредим как ще минем. Но Ценович и Кулев не се съгласиха с мене и телеграфираха на Стамболова да вървят. И те минаха, но аз се разсърдих за това преждевременно минаване. Върнах се в Букурещ дето се и срещнах с Рафаил Танасов от Галац и Калчо Пасков от Лясковец, с които и отидохме да се явим повторно пред княз Милан. После явяването ни, върнах се в Букурещ да взема пари и мина [в България].“¹²⁴ Малко покъсно П. Хитов уточнява, че при повторното представяне пред Милан сръбският княз решил да им отпусне „5000 пушки, които пратиха в Кладово“, а той се завърнал в Букурещ, за да вземе пари от комитета, след което имал вече намерение да се прехвърли в Българско.¹²⁵

Димитър Страшимиров приема спомените на Панайот Хитов за напълно достоверни и затова почти дословно той ги воспроизвежда в своята *История на Априлското въстание*,¹²⁶ като добавя обаче и едно обяснение относно твърдението на войводата, че Димитър Ценович не стоял добре пред сръбското правителство. Подозирайки Хитов в просръбска ориентация, Димитър Страшимиров отбелязва, че Сърбия отстоявала всъщност позицията, „ако има въстаници, нека да дойдат в Сърбия; ако има да действуват, ще действуват чрез Сърбия; а ако е за бой с Турция, ще се бият, когато и Сърбия се бие“.¹²⁷ За разлика от Панайот Хитов Димитър Ценович не приел подобно предложение, а това според Страшимиров „на придворния език на воеводата“ значело, че Ценович не стои добре пред сърбите.

Предложеното от Д. Страшимиров тълкувание на разказа на Хитов звучи логично, но то едва ли би дало задоволителен отговор на въпроса защо в крайна сметка Сърбия се съгласява да предостави 2000 пушки на българските въстаници, без при това да поиска каквито и да било конкретни ангажименти от страна на БРК. Очевидно Димитър Страшимиров се предоверява на спомените на самия Ценович, който през същата 1904 г., отговаряйки на въпросите на Страшимиров, разказва следното:

„При стигнуването в Белград, имах честта да бъда приет от тогавашният регент [sic!]¹²⁸ Г-н Блазнавац и Йован Христич и още един от министрите. Но по предложение[то] както на Блазнавац, [така] и [на] Христича, забелязувах, че под булото на дружба, в техните политически възгледи се крият някакви шовинизми и гледаха на нас като на народ, който не е подготвен за свободата, която претендува. В кратце размених въпроси разбрах, че нашите поборници [трябва] да воюват заедно с техните войски..., а най-паче забелязах в разговора с Христича, че този дипломат искаше да ни заплете със своята йезуитска неоткровеност и да печели чрез нашата неопитност и ако би можел даже да компрометира всички наши революционни движения които повреждали в интересите [на Сърбия] за придобиване на Босна и Ерцеговина.

След възвръщанието ни в Букурещ, рапортирах на Комитета и бях на мнение, че под никакъв начин нашите хъшове да [не] се ангажират в борбата на сърби с турците.¹²⁹

Едно сравнение на сведенията от приведенния цитат с данните от ранните спомени на Димитър Ценович, писани вероятно още през 1876 г., показва, че три десетилетия след Освобождението Ценович преиначава редица факти отнасящи се до българското пратеничество в Белград. Така според по-автентичния разказ на Димитър Ценович комитетската делегация през август 1875 г. въобще не била приета от „Христич“, тъй като хората от кръга на Добродетелната дружина подтикнали намиращия се във Виена владика Панарет „тутакси да слезе в Белград и да се препречи помежду Министра и помежду Митрополита сръбски, да не приближават представителите на българската емиграция.“¹³⁰ По-късно тази своя постъпка „старите“ обяснявали с това, „чи тъй им се заповядало от Русия“, но още тогава Ценович ги подозирал, че „или са искали да парализуват“ делото, или „са искали да ислужат по [ня]коя турска кавалерия за отличие и да са препоручат на Англия да им отстъпят кредити на [за] платна и памуци.“¹³¹

Конкретни доказателства в подкрепа на свидетелствата на Димитър Ценович поне засега липсват. Но две косвени податки подсказват, че в неговата версия за провала на пратеничеството в Белград има известен резон. В едно писмо на Димитър Ценович и Васил Кулев от 19 август се вижда например, че тъкмо белградският митрополит Михайло е бил упълномощен да защитава комитетската кауза,¹³² т. е. напълно възможно е, ако противниците на БРК са искали да злепоставят българските революционери, то те действително да са действували чрез Панарет Рашев, който не само, че се е познавал добре с Михайло, но и наистина през лятото на 1875 г. е бил във Виена.¹³³ В черновата пък на протокола от разширеното заседание на БРК на 28 август 1875 г. съществува съвсем ясен намек, че „старите“ в Букурещ са били открити противници на започналата подготовка за въстание и „както си е позволил г-н Колони да каже пред Панайота, че ако знаехме, кой буни народът, би ги сам обадил още и на румънското правителство...“¹³⁴

Разбира се, споменатите данни не могат да се приемат като сигурно доказателство, че зад провала на българската мисия трябва непременно да търсим намесата на „старите“, но повече от очевидно е, че нови изследвания върху тази хипотеза са крайно наложителни.

Допълнителни щрихи към случилото се с българската мисия в Белград могат да се извлекат и от някои други запазени документи на БРК, сред които специално внимание заслужава писмото на Димитър Ценович и Васил Кулев до херцеговските въстаници. Това писмо е изготвено в Белград на 19 август от името на БРК и е адресирано лично до Мичо Любобратич. От съдържателна гледна точка писмото разкрива решителността на българските революционери да започнат въоръжени действия срещу „общия враг“, но отделни пасажии от него подсказват, че вероятно още при първите официални срещи в Белград на комитетските ни пратеници е било дадено да се разбере, че сръбският кабинет не желае да се ангажира с евентуално въстание на юг от Дунав. Показателни в това отношение са съветите, които Димитър Ценович и Васил Кулев отправят към херцеговските войводи: „не разрешавайте да ви измами дипломацията“; „не слагайте оръжие“; „не вярвайте на онези, които под маската на приятели ви предлагат помирение“ и т. н. „Ние – уверяват Ценович и Кулев, сме решени до последния да измрем или да се освободим“, защото „южните славяни заслужават нов живот в общността на Европа“.¹³⁵

За отношението на сръбското правителство към българските пратеници, както и за крайните резултати от посещението в Белград може да се съди и по информацията, която Ценович, Кулев и Хитов предоставят на БРК след завръщането си във Влашко. Ето как Васил Кулев описва пред членовете на БРК престоя си в сръбската столица: „като стигнахме в Белград и се явихме пред министрите, тий ни отговориха, че се съставя сега ново министерство и след като се състави, ще ни явят; още ни казаха, че от суха страна на границата си не остават да минат българските юнаци. И тези думи бяха доста за нас да познаем доколко е доброжелателна за нас сестра Сърбия, но между тези незгодни за нас отговори от сръбските министри, ний не отстъпихме да не идем по два

и по три пъти на вратата им и на тези ни отивания казаха ни, че "българите да заченат отвътре и тогава ний, като видим огъня, няма да ви откажем помощта си.", Ний при това, като чухме и тези отговори, решихме да си отидем отгдето сме дошли. И пред тръгването ни вечер[т]а доде един да ни каже от министерска страна, че ще ни се даде оръжие по желанието ни, което да приемнем по някои дунавски сръбски граници, но това като беше вече на тръгване, още и бях сам в квартирата си (защото г-н Ценович нея вечер беше заминал за Земун), отговорих на човека така: това го кажи на г-на Панайота и той да си разпореда граници и места. Той ми обади, че му е казал, и аз благодарих на министрите и нему и го изпроводих.¹³⁶

Разказът на Васил Кулев звучи убедително и според включения понастоящем в научно обръщение изворов материал можем напълно да му се доверим. Очевидно моментът на пристигане на българското пратеничество в Белград не се оказал достатъчно подходящ.¹³⁷ Кабинетът на Данило Стефанович, с който Панайот Хитов влиза в контакт още преди събранието от 12 август 1875 г., не можел да води никакви преговори, тъй като всеки момент трябвало да бъде заменен с нов. Новоизбраната Скупщина щяла да започне работа в Крагуевац едва на 28 август, а самият княз Милан, въпреки силното изкушение да се увековечи в народната памет като „освободител“ и „обединител“ на южните славяни, бил принуден да се съобразява с категоричната позиция на Великите сили за въздържане на Сърбия от каквато и да било намеса в християнските провинции на Османската империя.¹³⁸

На 19 август, т. е. два дни след пристигането на комитетските пратеници в Белград, се сформира либерално правителство начело със Стефчо Михайлович, като за външен министър княз Милан назначава Йован Ристич (Христич). Тези промени били посрещнати с истинска народна радост и както пише в *Источно време*, живеещите в сръбската столица черногоорци направили дори серенада на княза, за да изразят задоволството си от включването на Ристич в кабинета на Стефчо Михайлович.¹³⁹ За българските пратеници обаче тъкмо Йован Ристич се оказва поредната пречка за успеха на тяхната мисия, тъй като той лично не желал открито да

компрометиращо Княжеството в очите на западноевропейските сили. Затова и при последвалите на 20 и 21 август 1875 г. срещи на комитетската делегация в сръбското министерство на външните работи, предварително обещаната на Панайот Хитов помощ била отказана.

Вероятно, както отбелязва Васил Кулев, веднага след този отказ Димитър Ценович напуснал Белград, като първо се отбил в Земун при роднините на съпругата си Екатерина, а впоследствие продължил към Букурещ, където пристигнал на 24 август 1875 г.¹⁴⁰ На следващия ден – 25 август, на специално проведеното заседание на БРК, Ценович разказва впечатлението си от срещите си в Белград и под влияние на чутото, в дневника на комитета веднага е отбелязано: „Сръбското правителство освен дето [не] ни дава пари, но и ни забранява строго да минем през граница[та] му, с една дума и тоя път ся показва лицемерно и с подло намерение към Нас! Бог и Народ нека ги съди!“¹⁴¹ Върху пълномощното на Димитър Ценович пък секретарят на БРК Иван Драсов емоционално добавил: „Г-н Ценович ходи в Белград. Сръбското правителство им отказало и границата, и помощта. С една дума и тоя път ни подло излъгаха, а на това главната причина е новоизбраното сега министерство, особено Ристич.“¹⁴²

Няколко часа по-късно в Букурещ се появява и самият Панайот Хитов.¹⁴³ Ако съдим по писмото на Васил Кулев до БРК от 26 август, веднага след пристигането си в румънската столица, войводата е трябвало да запознае членовете на БРК с последното предложение на сръбския кабинет, което Димитър Ценович не е могъл да знае поради по-ранното си тръгване за Земун, а именно, „че ще ни се даде оръжие по желанието ни, което да приемнем по някои дунавски сръбски граници“.¹⁴⁴

Очевидно направените от П. Хитов уточнения върху сръбската позиция способствуват за уталожване на негативните реакции от сутрешното заседание на БРК и по предложение на Панайот Хитов за 28 август в Букурещ се свиква разширено заседание на комитета.

Междувременно третият участник в белградската мисия – Васил Кулев, който се завръща направо в Слатина, изготвя обширно писмо до БРК, в което разказва подробно как са

протекли разговорите със сръбските министри и упълномощава Тома Пантелеев да го представи на букурещките дейци. Според бележката на Иван Драсов писмото на Васил Кулев било получено на 27 август и с неговото съдържание са били запознати всички участници в заседанието на 28 август. Вероятно това е направено съвсем неслучайно, тъй като споделянето от В. Кулев било изцяло в подкрепа на вече казаното от П. Хитов.

Самото разширено заседание от 28 август 1875 г., на което присъствували общо 13 души, било председателствано от Панайот Хитов. Запазената чернова на протокола показва, че участвувалите в заседанието дейци са обсъдили резултатите от посещението на комитетската делегация в Белград, след което, съобразявайки се с постигнатото, са набелязали конкретни решения свързани с по-нататъшната подготовка на всеобщото въстание в Българско. При едно сравнение на протоколите от заседанията на БРК на 25 и 28 август, лесно може да се установи, че пристрастният и обвинителен тон на първата реакция бил смекчен и заменен с по-трезва преценка на обстановката в Княжеството. Дали това се дължи само на Хитов, за когото мнозина изследователи твърдят, че е бил сръбски агент,¹⁴⁵ или по време на дискусиите обективността взела превес, трудно е да се прецени. Едно е сигурно. Тъкмо личните впечатления на П. Хитов и В. Кулев подтикнали участниците в заседанието от 28 август да приемат, че отказът на Сърбия „да ни даде обещаната помощ и да позволи да мине през границите ѝ П. Хитова“, се дължи на три основни причини:

- сформирането на „ново министерство“;
- предстоящото свикване на Скупщината;
- сръбското правителство не желало да се компрометира „пред великите сили“.¹⁴⁶

Дискусиите относно ролята на Сърбия в бъдещото българско въстание по време на разширеното заседание от 28 август се оказват всъщност със съдбовно значение за по-нататъшната дейност на Букурещкия комитет. Предварителните очаквания за широка сръбска подкрепа се оказали безпочвени, а за кратките срокове, в които БРК искал да подготви въстанието, разчитайки на тази помощ, това можело да има много фа-

тални последици за вече започнатото дело. Постигнатият обаче от мисията в Белград, макар и частичен успех – решението на новия сръбски кабинет да предостави оръжие за българските въстаници на някое от Дунавските си пристанища, подхранил у повечето от членовете на БРК нови надежди за възможна промяна в отношението на Сърбия към българското освободително движение.

За възстановеното доверие към Сърбия може да се съди по една много показателна добавка към черновата на протокола от 28 август: „А защото при всичките отказвания на сръбското правителство се надяваме, че като избухне у нас въстанието, [Сърбия] ще ни отвори границите си и ни даде оръжие, изираща се Хр.[исто] Македонски с още едно лице в Белград да стои и бъде готов, та щом му се позволи да събере момци и мине в Българско.“¹⁴⁷

Все в тази посока трябва да се разглеждат и даваните след 28 август указания на апостолите във вътрешността на страната. Въпреки ясната и категорична позиция на сръбския кабинет, че Белград не може и няма да помогне на българските въстаници по никакъв друг начин освен с оръжие, БРК продължавал съзнателно да поддържа у комитетските дейци илюзията, че Сърбия изцяло подкрепя подготвяното въстание. Нещо повече, когато по-трезвомислещите вътрешни функционери започнали да изразяват безпокойство от неяснотата около действията на Букурещкия комитет, Иван Драсов успокоявал всички с твърдението, че Сърбия е вече готова и изцяло ни подкрепя.

На 29 август например председателят на Търновския комитет Иван х. Димитров пита Иван Драсов какво е направил Хитов и добавя: „Явете ни също и Сърбия ще ли да ся залови за бой с Турция и кога. Това сичко ни кажете да знаими...“¹⁴⁸ В отговора си до вътрешните дейци от 31 август Иван Драсов заявява: „Знайте още, че догдето не захванете вий отвътре бунта, ние от тука не можем и не ни позволяват да въоръжаваме и пращаме чети, но като избухне бунтът в Българско, то както оттука, тъй и от Сърбия ще ви дойде голяма помощ.“¹⁴⁹ На 6 септември пък в писмо до Иван Драсов Никола Обретенков направо обвинява БРК, че заблуждава народа. „От Русия, Сърбия, Черна гора и Влашко – пише Обретенков, щяло

да има помощ, като офицери, доктори и други припаси, и т. н. Това дали да го вярваме или е само голо насърчаване? Ако е последното, то защо не кажете истината, та да не излагаме толкова невинни души в опасност, за което ще има вечно да ни кълнат техните потомци. Тук се иска, брате Драсов, искреност, а не шарлатанство.“¹⁵⁰ Отговорът на Драсов от 7 септември е пак същият – „Сърбия и Черна гора скоро ще обявят бой на Турция, но чакат да избухне бунтът в Българско, зарад това ние не трябва вече да отлагаме нито минута, но час по-скоро да захващате, защото от бавението следствията са лоши.“¹⁵¹

Трудно е да се намери ясен отговор на въпроса защо Ив. Драсов поддържа толкова упорито илюзията за сигурната сръбска помощ. Политическо късогледство ли е това или хланашка безотговорност? Необосновано лидерско самочувствие или съзнателно манипулиране на комитетските дейци? Според Крумка Шарова става дума за характерната Драсова черта желаното да надделява „над преценката за възможното“.¹⁵² Струва ми се обаче, че при подобни оценки трябва да се вземе предвид и още нещо.

По време на разговорите си в Белград тримата комитетски пратеници получават уверенията на сръбските министри, че ако бунтът започне, „тогава ний, като видим огъня, няма да ви откажем помощта си.“¹⁵³ Безспорно една такава постановка оставяла открита възможността за евентуални общи действия срещу Високата Порта на българи и сърби. Още повече, че точно по това време между Йован Ристич и председателя на Черногорския сенат Божидар Петрович започва да се обменя секретна кореспонденция, имаща за цел да се преодолеят съществуващите разногласия около бъдещото военно сътрудничество на двете страни. Малко по-късно въпреки декларацията на сръбското правителство, че Белград няма да допусне въоръжени чети да преминават през неговата територия, новата Скупщина гласува отпускането на големи кредити за усилена военна подготовка срещу Турция и за подпомагане на вече въстаналите християнски провинции.¹⁵⁴

Самият Панайот Хитов продължавал логично да разсъждава, че бунтът в Българско ще даде добър повод на Белград да се намеси открито в Балканската криза. Затова, по думите

на един от дейците в Турну Мъгурели, в началото на месец септември Хитов „още храни надежди от Сърбия и ни уверява, че без друго ще да позволи Сърбия [преминаването на български чети през нейна територия] само, ако се захване работата отвътре. Наистина, че много са ни лъгали, нека бъдем излъгани и този последен път.“¹⁵⁵

От чисто историографска гледна точка подобни свидетелства затвърждават ширещата се в мемоарната и научна литература представа за Панайот Хитов като „сърбофил“, „сръбски агент“, човек изпратен от сръбското правителство, за да „осуети подготвяното от БРК въстание“ и т. н., и т. н. Ако се абстрахираме обаче от наслоените през последните 100–120 години преднамерени трактовки на проблема за отношенията между Панайот Хитов и сръбското правителство, не можем да не признаем, че философията, която той изповядва, не е лишена от логика – или бунт, който ще се организира с помощта на Сърбия, или въстание, което по предварителна договорка ще бъде последвано от сръбско-турска война. Впрочем половин година по-късно, в стремежа си да привлекат вниманието на Великите сили към българския национален въпрос, гюргевските апостоли ще приложат на дело тъкмо тази тактика, но разчитайки този път на намеса от страна и на Русия.

Прав или не, войводата Хитов убедено вярва в своята позиция и открито я защитава. При това като него разсъждават и други от членовете на БРК, включително и Драсов. Но постепенно опитният Хитов осъзнава, че Сърбия няма готовност за война с Турция, поради което така набързо подготвеният български бунт ще остане напълно изолиран, а следователно и обречен. Затова още в началото на месец септември войводата не изключва възможността замисленото от БРК въстание да се отложи за следващата година. Нещо повече. Ако се вярва на записките на секретаря на Букурещкия комитет, той дори замочва и да лансира тук и там из влашките градове тази си идея, макар че в крайна сметка прави всичко възможно да изпълни поетите на 28 август пред БРК ангажменти.¹⁵⁶ Все още необръгналият обаче на дипломатическите тънкости Иван Драсов продължава искрено да вярва, че обявяването на бунта в Българско ще бъде последвано от сръбска

намеса. Вероятно тъкмо затова той се и опитва да внуши на вътрешните дейци, че помощ ще има, но първо трябва да се вдигне въстанието.

Обективността изисква да се отбележи, че под една или друга форма Драсовите разсъждения били споделяни от мнозина. Така например отчетът на Васил Кулев за белградската мисия завършва с призива: „Ний трябва, както и да е, да почнем едно движение, за да можем отворим за помощ път, с който да можем да поддържаме делото. Според мене мнението ми е това, та и вий разсъждавайте.“¹⁵⁷ Никола Обретенов на няколко пъти също изразява категоричното си становище, че ако работата „са забави йоще две недели“, ще се провали.¹⁵⁸ Рафаил Атанасов пък предлага на БРК да бърза, защото „сичките дейци са на мнение, колкото е възможно по-скоро да се зафаща и секи вика, сега е времето. Аз мисля – добавя той, че окъсняхме, но добър е господ!“¹⁵⁹ Малцина като Тодор Пеев осъзнават, че за толкова кратко време въстанието няма да може да се подготви добре, но дори и той амбицирано възкликва пред Драсов: „Ако не свършим нищо, срам голям за нас и за народът ни!“¹⁶⁰

Едва ли е необходимо да се привеждат още свидетелства за това, че всъщност през август и началото на септември 1875 г. комитетските дейци взаимно си подхранват илюзиите, че моментът е изключително благоприятен, че народът е готов за бунт, че Сърбия не ще им откаже помощ и т. н. В този именно смисъл, опитвайки се да проследим значението на „сръбската връзка“ в събитията около реализирането на плана на БРК за всеобщо въстание в Българско, лично аз не бих приел тезата за „сръбските агенти“, за „егоистичната политика на Белград“, или пък за „самонадеяността“ на Драсов. Бих се изкушил по-скоро да приема, че става дума за онова нашенско си, колективно „пиянство“ на духа, което в конкретния случай има трагични последици и за започнатото дело, и за самия Букурещки комитет.

3. Промените в плана за въстание

Съдбата на комитетското пратеничество в Сърбия, както и конкретните резултати, които то постигнало там, оказали видимо въздействие върху тактическия план на БРК за подготовка на всеобщото въстание в Българско. Според решението на „народното събрание“ от 12 август 1875 г. въстанието трябвало да започне така: „Г-н Панайот Хитйов щом стигне в Белград и ся увери положително, че не ще му препятствуват сърбите, ще организира една голема чета от 500–1000–2000 и повече юнаци Българи и ще са упъти за в Българско през Сръбските граници, но преди това, той са задължава да ни телеграфира, щото в това също време да изпратиме 4–5 лица, които да дадат знак за всеобщо въстание. Също и ние от Влашко да организираме 1–2–3 или повече чети от неопределено число юнаци и изпратиме в Българско. Ако ли в противен случай Сърбите откажат и поискат да му препятствуват, то той (Панайот) са задължава да ся върне по-скоро тук, за да можем гореказаните чети да организираме още по-добре, с които ще мине той.“¹⁶¹

Внимателният прочит на всички запазени комитетски книжа показва, че така описаният план за бъдещите въоръжени действия в Българско имал само предварителен характер. В следващите две-три седмици изработеният от събранието вариант претърпял осезаеми корекции, които довели по същество до промяна на общия замисъл и на основните акценти в подготовката на „всеобщото въстание“ в страната. Кои са тези промени и как се стига до тях?

Най-рано за необходимостта от коригиране на вече изготвения план заговорва Рафаил Атанасов. В писмото си до Панайот Хитов от 15 август той препоръчва на войводата да не се доверява много на Ботев и Стамболов, тъй като „с такива луди хора нищо не става и нищо тайно не може да се върши“.¹⁶² Затова Атанасов предлага на войводата, ако реши да преминава в Българско, то най-напред да се споразумей с „отсреща добре и дордето не се появят чети в Балкана“, да не бърза. Същевременно старият Панайотов приятел отбеляз-

ва, че „отсрещното мнение“ е Хитов да мине тайно и тогава да дигне народа, „защото другояче е съмнително“.¹⁶³

Ден по-късно, още преди да е получил писмото на Рафаил Атанасов, самият Панайот Хитов пише от Белград на Иван Драсов и покрай информацията за възникналите при преговорите със сръбското правителство пречки отбелязва: „Затова аз ви телеграфирах, ето и ви пиша да не предприемате нищо, дорде ви не пиша на чисто и недейте харчи пари напразно, защото ако се развали [работата] оттука, тогава ний, българите, трябва да вземем съвсем други мерки и съвсем точни направления да дадем на работата. (подч. – авт.)... Аз щом видях тука, че не ще бъде нищо – продължава Хитов, ще дойда у Букурещ и ще зафана да работя съвсем под друго направление на работата..., аз ще дойда при вас и ще наредим работата съвсем под други ред.“ (подч. – авт.)¹⁶⁴

Всъщност с писмото и телеграмата си от 16 август Панайот Хитов изпълнил съвсем съвестно вмененото му от комитетското събрание задължение в случай, че „Сърбите откажат и поискат да му препятствуват“, веднага да уведоми БРК. За по-сигурно, по указание на Хитов, на 18 август Иван Сапунов отново телеграфира до Букурещ, като предупреждава Иван Драсов да не изпраща още определените за вътрешността на страната апостоли.¹⁶⁵ Но под влияние на Димитър Ценович БРК не се съобразява с Хитовите съвети и същия ден първите апостоли се отправят към Гюргево. Все пак информацията на Панайот Хитов за възникналите в Белград затруднения не можела дълго да се подценява. Затова в изготвеното на 21 август обръщение на БРК към емигрантските комитети напълно логично се появяват два нови нюанса в разбиранията за бъдещото въстание.

Първият нюанс се отнася до начина, по който се предвижда да избухне революцията. Според решенията на събранието от 12 август началото на въстанието трябвало да се даде с навлизането на Хитовата чета през сръбските граници, т. е. основната тежест се падала на емигрантските чети. В *Обръщението от 21/23 август* обаче членовете на БРК изрично подчертават, че революцията трябва да се подготви и „избухне отвътре“.¹⁶⁶

Вторият нюанс е свързан с ролята на емигрантските чети. Разяснявайки какво трябва да се направи за по-добрата под-

готовка на предстоящата революция, авторите на *Обръщението от 21 август* въобще не споменават името на Сърбия.

✓ Нещо повече. Те дори и не загатват за възможността Хитов да премине с чета през сръбските граници. В *Обръщението* се говори само за „няколко чети“, които трябвало да „подкрепят силите на отсрещните ни братя“, но тези чети щели да се сформират „оттука“, т. е. от Влашко. И въпреки че от тях, „ако и да се не очаква много“, БРК призовава емигрантските комитети да окажат спешна материална помощ за набирането на доброволците и за тяхното военно оборудване.¹⁶⁷

Така с *Обръщението* си от 21/23 август Букурещкият комитет нанася и първите съществени корекции в изработения от общото събрание план на бъдещото всеобщо въстание. Направените от БРК уточнения изместват всъщност акцента в подготовката на народния бунт от емиграцията към вътрешните дейци. Нespoменаването на Сърбия пък означава на практика постепенна преориентация четите да се сформират само на румънска територия. Симптоматични за тази промяна са и текстовете на писмото на БРК до Филип Тотю и пълномощното на Христо Ботев.¹⁶⁸ И в двата документа се говори за подготовка на революцията отвътре за „една огромна и добре организирана чета“, която трябвало да се командва от самия Филип Тотю, но за Сърбия или пък за евентуалното преминаване на Хитов през сръбската граница, не се прави дори и намек.

✓ Точно по това време БРК възприема и идеята за организиране на широкомащабни диверсионни акции на територията на Османската империя, включително и осъществяването на замисъла на Браилския комитет за подпалване на турската столица.¹⁶⁹ Във връзка с този именно проект у членовете на БРК изкрystalлизират и някои нови външнополитически насоки на започнатото дело. Както разказва след Освобождението Иван Драсов предложението на браилчани било одобрено, защото тогавашните дейци повярвали, че „такъв пожар ще отвлече до известна степен турското внимание и сили, та въстаниците ще могат да се продържат до известно време на позициите си, докато Европа поеме върху си българската кауза“.¹⁷⁰

По същество наличието на една такава идея означава, че в хода на въстанието БРК е обмислял и създаването на свободна българска територия, но за съжаление преки документални податки, по които този тактически замисъл би могъл да се осветли по-цялостно, липсват.¹⁷¹ Отделни свидетелства само сочат, че през втората половина на месец август БРК започва все по-сериозно да търси сигурни и ефикасни средства за привличане вниманието на Великите сили към българския политически въпрос. Показателна в това отношение е мотивацията, с която на 23 август 1875 г. БРК възлага на Тодор Пеев да изработи т. нар. Турска прокламация. По думите на Драгой Шопов прокламацията „тряба да е и в политическа точка зряла, добре скроена, щото всичките (келяви) сили при прочитанието ѝ да мислят, че ние знаем що искаме и че въстанието ни е с цел, а не както се иска на някой да ни мислят за незрели.“¹⁷²

Все във връзка с подобряване на предварителния план на БРК специално внимание заслужава и обстоятелството, че в хода на самата подготовка изпратените из Българско комитетски апостоли също осъзнават значението на външнополитическата пропаганда за крайния успех на въстанието и затова предлагат на БРК да се определи по един човек за всяка държава, „който да пише по вестниците им и да им расправи, че българския народ е обран от оръжие и че е станал с голи ръце против варварското насилие на турското правителство.“¹⁷³

Повече от очевидно е, че споменатите дотук нови акценти и идейни замисли променят контурите на изработената на 12 август комитетска тактика, като напълно завършен вид планът придобива едва в началото на месец септември. Най-общо погледнато, всички изменения и уточнения, които членовете на БРК са принудени да направят, идват по линия на едновременното въздействие на три основни фактора: отношението на емиграцията към предстоящото въстание; конкретните предложения за хода на бойните действия от страна на вътрешните комитети; резултатите от мисията в Белград. Разбира се, ролята и значението на споменатите фактори са различни, но характерно и при трите е, че инициативата за съответните промени не идва от БРК. Напротив. Букурещкият комитет е принуден да реагира *post factum*, което свежда

неговата роля само до регистриране на вече предрешени или направени неща.

Показателен пример в това отношение е стремежът на БРК да прехвърли изцяло инициативата и отговорността по подготовката на предстоящото въстание върху вътрешните дейци. Всъщност до тази промяна се стига не защото членовете на Букурещкия комитет осъзнават значението на целенасочената предварителна подготовка на революцията вътре в страната. Подтикът идва от поведението на самата емиграция, която под различни форми заявява, че няма да подкрепи начинанията на БРК, докато не види, че бунтът в Българско е вече факт. Така на 22 август Райчо п. Гръблев от Пловеш уведомява БРК, че не може да събере определените за града пари, защото родолюбивите му сънародници отговаряли: „да чуем, че са излезли 5000 в Балкана и ние ще помогнем.“¹⁷⁴ По подобен начин оправдава незаинтересоваността към комитетските дела на своите съграждани и Димитър Горов, който обяснява на Иван Драсов, че не може предварително да каже колко точно „юнака“ ще тръгнат от Гюргево, тъй като „успехите на отсрещните братя ще определят числото им“.¹⁷⁵ Димитър Зеновски пък откровено заявява на БРК да не разчита на местния комитет, защото „в Крайова е българщината почти заспала“.¹⁷⁶ На 7 септември дори Иван Драсов е принуден да признае пред Никола Обретенов, че БРК не може да изпълни предварително поетия ангажимент да осигури пари за Търново и Русе, „защото богатите ни тук хора чакат да видят нещо в Българско, че тогава ще дадат сичкият си имот“.¹⁷⁷

Неприятно изненадани от „здравия разум“ на емиграцията и в същото време решени на всяка цена да осъществят собственото си „предприятие“, членовете на Букурещкия комитет нямали друг изход освен да поискат от вътрешните дейци да побързат с обявяването на въстанието, надявайки се, че това от само себе си ще подтикне колебливите влашки българи да преодолеят страховете и съмненията си. Така в началото на септември 1875 г. в плана на БРК окончателно се налага новата тактическа концепция – първо трябва да се вдигне бунтът в Българско и едва тогава емиграцията във Влашко ще изпрати своите чети.

Важна роля при уточняването на окончателния вариант на плана за всеобщото въстание се пада и на Търновския комитет. Документалните свидетелства показват, че именно търновските дейци изготвят конкретния план на бъдещите бунтовни действия на територията на цялата страна. И това съвсем не било случайно, тъй като от пролетта на 1875 г. тъкмо Търновският комитет поел да изпълнява функциите на Централно ръководство за вътрешността на страната. Нещо повече. Запазените комитетски книжа недвусмислено потвърждават, че търновци са осъществявали и общата координация в подготовката на предстоящото септемврийско въстание, като никой друг вътрешен комитет не оспорвал тази тяхна функция. В подкрепа на едно такова твърдение би било достатъчно да се припомни, че търновци определят датата на въстанието; с тях кореспондират всички останали райони и апостоли; те поддържат пряк куриерски канал през Русе и Гюргево с Букурещ; чрез тях БРК информира вътрешните дейци за всичко, което се върши от емиграцията и т. н.

Анализът на наличния изворов материал дава основание да се предположи, че веднага след завръщането на Иван х. Димитров от Букурещ, Търновският комитет организира нелегалната връзка с Русе, Троян, Стара Загора, Сливен, Шипка и другите по-големи комитетски средища и същевременно набелязва най-важните тактически задачи, които трябвало да се решават на територията на всички съседни райони. За съжаление липсват автентични документи, отразяващи точно тази насока от дейността на Търновския комитет, а пък сведенията на местните мемоаристи имат твърде противоречив характер.¹⁷⁸ Все пак някои косвени податки дават кураж на Димитър Страшимиров да твърди, че планът на търновци предвиждал въстаниците от Южна и Северна България да се насочат към Стара планина, след което да се спрат турските сили от юг и да се заемат градовете в Северна България. При необходимост освободената територия трябвало да се защитава от изток и от юг, а в краен случай трябвало да се отстъпи към сръбската граница.¹⁷⁹

Към така очертаните насоки други специалисти доуточняват, че главните опорни пунктове на въстаниците трябвало да се разположат в Габрово и Габровския балкан, в Троянския манастир и в Котленските планини. Свободната въстаническа

зона пък трябвало да обхване района от Троянския манастир до Котленския балкан.¹⁸⁰

Обективният прочит на оскъдните оригинални документи от лятото на 1875 г. показва обаче, че най-важният елемент, върху който търновци изработват целия си тактически план, е свързан с предварителното „споразумение“ на въстаниците с емигрантските чети. Както разказва Никола Обретенов, Търновският и Русенският комитет разчитали, че от Влашко ще преминат две големи чети – една, начело с Панайот Хитов и друга, командвана от Филип Тотю. Хитов трябвало да мине в Българско през Никопол, откъдето щял да се насочи към Троян, за да се съедини с местните въстаници, а Филип Тотю трябвало да премине между селата Рахово и Бабово, Русенско, оттам да да тръгне към Ново село, да се съедини с червеноводската чета и заедно да се насочат към Горна Оряховица и Балкана.¹⁸¹

Наличието на подобен замисъл се подкрепя от писмото на Иван х. Димитров до Никола Обретенов от 29 август, в което търновци информират Русенския комитет, че „въстанието ще остане за подир неделя“¹⁸² и че „вашите хора трябва да се сберат с четата и тъй трябва да стане споразумението ви с отсрещната чета.“¹⁸³ Четири дни по-късно Никола Обретенов съобщава на букурещките дейци, че въстанието е насрочено за 8 септември и им предлага да насочат единият войвода, „който може да предвожда 100, 200 души“, да премине Дунав при селата Мартен или Рахово, Русенско, след което да тръгне за Червена вода, където „ще бъде приет там с отворени гърди от братята селяни“.¹⁸⁴

В очакване на решителния час Иван х. Димитров изпраща на 3 септември ново писмо до русенци, в което уточнява, че специален комитетски човек заминава за Троян, за да посрещне Панайот Хитов, след което местните дейци ще пристъпят към вдигане на бунта из околните села. Самият град щял да бъде оставен „за по-подир“.¹⁸⁵

В общи линии очертаният до тук замисъл на търновци се запазва и през следващите дни, включително и след отлагането на бунта за 16 срещу 17 септември. Показателни в това отношение са последните указания на Иван х. Димитров до Никола Обретенов: „Всичко е вече готово и за в сряда [17

септември], без друго бунта е вече вдигнат. Вашите като потеглят оттам, да следват пътя си през двете Ряховци или отдето им по-добре доди. На всеки начин за в петък [19 септември] да гледат да стигнат. Тука имаме 600 души войска, но тя ще се ограничи тук да пази. Огъня в Русе дайте добре. Четата ви като преминава да разкъса рухчушкия телеграф.“¹⁸⁶

Наличието на подобен план се подкрепя и от писмото на Тома Кърджиев до Обретенов от 15 септември, в което червеноводският учител се опитва да убеди русенци да не следват стриктно предложенията на търновци, защото те крият твърде много рискове за насочващите се към Балкана чети.¹⁸⁷ В контекста на същия общ замисъл би могло да се разглежда и едно малко спорно писмо на Асеновци до Кубратовци, в което се отбелязва, че Червеноводската чета „като се съедини с Тотювата... да държи направление към Горна Оряховица и да се присъедини към Търновската и Габровската, та да може да се завземе Балкана изведнъж, както от тукашните, тъй и от отвъд балканските чети.“¹⁸⁸ По същото време Шуменската чета щяла да тръгне към Сливен, като „заварди боазите заедно с[ъс] Сливенската чета“, а предварително определени лица трябвало да подпалят градовете и да повредят ж.п. линията Русе–Варна. Предвиждало се още разрушаване на големия мост Шейтанджик, прекъсване на „телеграфа между Търново, Разград и Силистра“, избиване на отявлените туркофили и предатели сред местното население, обявяване на „Балканската република“.¹⁸⁹

Трудно е да се прецени дали търновци действително са имали намерение да осъществят всички изброени елементи в своя план, но по всичко личи, че БРК е бил добре запознат с него¹⁹⁰ и в края на август – началото на септември изцяло обвързва евентуалните емигрантски действия със замислите на Търновския комитет, но с едно немаловажно уточнение – Хитов да не преминава с чета, а само с „няколко юнаци“.¹⁹¹ До тази съществена корекция в предварителните намерения на БРК се стига непосредствено след завръщането на комитетското пратеничество от Белград.

Както беше вече изяснено, тъкмо резултатите от водените в сръбската столица преговори подтикват букурещките деятели да свикат на 28 август 1875 г. разширено заседание на БРК с участието на представители на по-големите емигрант-

ски комитети. След като присъстващите са били подробно запознати с позициите на Белград по отношение на подготвяния български бунт, членовете на комитета решават да изоставят идеята за преминаване на голяма чета през Сърбия и възлагат на Панайот Хитов „да мине с няколко от 5 [до] 10 добре въоръжени момци, през дето види за добре и отиде вътре в народът и работи с другите тамо юнаци да подигне въстание в Българско“.¹⁹² За всеки случай БРК предвижда да изпрати Христо Македонски в Сърбия и ако случайно Белград промени политиката си, той трябвало веднага да организира своя чета, с която да премине през сръбската граница.

Запазената комитетска документация дава основание да се приеме, че до провала на опита за организиране на всеобщо въстание в Българско, Христо Македонски не заминава за Сърбия. Всъщност след разширеното заседание от 28 август интересите на БРК в Белград се представлявали от Иван Сапунов, към когото се присъединява и старият хитов съмишленик Калчо Пасков от Лясковец. Що се отнася до самия Панайот Хитов, то според новия замисъл на БРК, той трябвало да се прехвърли в района на Турну Мъгурели – Никопол, откъдето щял да се насочи към Троянския манастир. Там войводата щял да бъде посрещнат от местните дейци и с тяхна помощ в съответствие с плана на търновци, трябвало да се пристъпи към организиране на голяма чета.

Години след Освобождението Панайот Хитов разяснява пред Димитър Страшимиров новия план така: „Щях да ми на... сам и отида на Троянския манастир, където имаше по него време [8 септември] сбор. На манастира бях пратил предварително Тома фотографа... да извести на познайниците, че ще отида; но както ви казах и по-рано плана ми се развали. Но ето какъв ми беше плана: Да отида до манастира, като на сбор щеше да има много хора. Като популярен на него време, сигурен бях, че щом ги покания ще тръгнат с мене доста. Аз си предположих, че мога да подигна около 400–500 души и след като дам и направя една гюрултия в Балкана, да дръпна полека хората си в Сърбия“, където по думите на Хитов правителството било вече отпуснало 5000 пушки. И тъй като Белград не давал да се пренесе оръжието през границата, за да не се компрометира, войводата си намислил, че „като за-

веда много хора ще настоя и те (Сърбия) ще дадат пушките... и тогава по сухо да навлезе в България с много хора и да направим много нещо.“¹⁹³

Ако се доверим на разказа на войводата, би трябвало да признаем, че неговият план нямал нищо общо с онова, което и БРК, и Търновският комитет готвели и очаквали от Панайот Хитов. Дали 30 години след „Заарските“ събития П. Хитов не смесва в спомените си събитията от 1867 г. с тези от 1875 г.?!

Трудно е да се даде еднозначен отговор на този въпрос, но някои податки за дейността на БРК и на търновци свидетелствуват, че след прехвърлянето си във вътрешността на страната Панайот Хитов не е трябвало само да дигне „гюрултия“, а да пристъпи към обявяване на всеобщото въстание. Показателни за това са указанията на Иван Драсов до Асеновци и Кубратовци от 31 август, в които изрично се отбелязва, че Панайот „ще отиде за Троянския балкан“. „Заради това – настоява Драсов, нека един от Търново отиде по-скоро в Ловеч и оттам да отиде други в Троян при познатите си, за да посрещнат Панайота. На Панайотовото място в Сърбия се определи други много достоен и влиятелен човек. И щом захванете вий, той, с още няколко войводи и множество юнаци... ще минат тогава.“¹⁹⁴

Това указание е получено в Русе на 1 септември и още същия ден вечерта Никола Обретенов изпраща брат си Георги в Търново. На 3 септември Асеновци информират Русенския комитет, че са приели указанията на БРК и „дочера или сутра ще тръгне челяк“ да посрещне войводата в Троян, като при това положение въстанието може да се вдигне на 8 срещу 9 септември.¹⁹⁵ От спомените пък на Христо Иванов (Големия) се вижда, че Търновският комитет натоварва него с посрещането на Хитов и той действително тръгва към Троян. Среща се с пристигналите вече апостоли Панайот Волов, Тома Хитров и Петър Факиров, но опитите да открият войводата се оказват безуспешни.¹⁹⁶

Какво прави по същото това време самият Панайот Хитов? Според едно писмо на Иван Драсов, войводата напуска Букурещ на 29 август.¹⁹⁷ На 4 септември е в Крайова, където получава 100 турски лири, определени му от БРК, за да премине в Българско.¹⁹⁸ На 5 септември войводата пристига в

Турну Мъгурели и с помощта на местния комитет започва да подготвя прехвърлянето си на отсрещния бряг, но всички усилия се оказват напразни. На 9 септември Петър Мишайков уведомява БРК, че „по причина на кираджиите не можахме да проводим стоката“, затова Хитов тръгва за Каракал, а на 10 септември щял да бъде в Крайова.¹⁹⁹ От допълнително изпратеното писмо на дейците от Турну Мъгурели до БРК се разбира, че „хората, които се бяха наели да го преминат, по неизвестни нам причини не дойдоха на определеното време, което ни накара да нямаме поверение на тях. Поради това много строго се пази – освен удвоената стража, има 40 коняника, 1 вампор и няколко сандала, снабдени с 1 топ “Круп,, които цяла нощ обикалят, а от друга страна и времето не помагаше, защото още от вечерта изгряваше месечината и траеше до заранта. Като имахме предвид тези опасности – заключава авторът на писмото, и като знаехме, че работата ще се захване и без него, решихме с г-на Т.[ома] П.[антелеев] да не преминува и остана да намериме някое по-сгодно време и по-добри средства.“²⁰⁰

Така опитът на Панайот Хитов да премине преди определения за въстанието ден – 8 срещу 9 септември, се проваля. През следващите два дни той наистина напуска Турну Мъгурели и на 11 септември е вече в Кладово, откъдето пише на Иван Сапунов и съпругата си Екатерина. И двете писма са показателни за това, че войводата все още не се е отказал напълно от намерението си да се действа решително. В писмото до Иван Сапунов например той дава подробни инструкции как да се приготви оръжието и изрично отбелязва: „Иване, аз мисля, че подир 2 или 3 дни ще чуем, че е станало нещо у нас, затова ти поръчам да приготвиш всичко. Ако у противен случай не стане нищо у България засега, то тогава пак ще вземем пушките, колкото имаме и ще ги пренесем тука у Кладово, па сетне дето дойде на сгода...“²⁰¹ В писмото си пък до Екатерина, Хитов споделя, че вероятно няма да има време да дойде в Белград, защото може да му се наложи да се върне пак във Влашко.²⁰²

За това какво точно прави Панайот Хитов от 11 септември до началото на „Заарските“ събития липсват сигурни свидетелства. От едно циркулярно писмо на БРК до всички емиг-

рантски комитети се вижда, че в крайна сметка Панайот Хитов успява да организира пренасянето на двете хиляди пушки, заедно с патроните в Кладово. След това той информира БРК, че има готовност да премине с чета в Българско, и настоява Букурещкият комитет да поиска от влашките комитети да подготвят своите „момци“, за което дава и подробни указания.²⁰³ Но това циркулярно писмо е разпространено едва на 18 септември, а междуременно опитът за бунт в Българско се проваля.

Разбира се, по това време емигрантските комитети все още не са знаели за събитията в страната и затова, ако съдим по писмото на Слатинския комитет, около 20–22 септември те отговарят на БРК, че с радост ще изпълнят дадените им указания.²⁰⁴ Самият Панайот Хитов също е обнадежден и затова, придружаван от Иван Сапунов, на 21 септември пристига от Белград в Кладово,²⁰⁵ но като видял, че няма нищо готово и като научил за плачевните резултати от усилията на апостолите да вдигнат народа на всеобщо въстание, той преценява, че преминаването в Българско е напълно безсмислено и окончателно се отказва от първоначалните си намерения.²⁰⁶

Малко по-късно, когато всички емигрантски дейци разбират за фиаското на „Заарското приключение“, мнозина започват да засипват Панайот Хитов с хули, че той именно е главният виновник за провала на бунта. Постепенно тези обвинения прерастват в целенасочена кампания за дискредитирането на Панайот Хитов, в която през месец октомври активно се включва и Иван Драсов, но подобни атаки срещу „дългомустакатите ни войводи“, както подигравателно започнали да наричат Хитов и Тотю, са лишени от сериозни основания. В цялата тази, до болка позната ни, нашенска черта да омаскаряваме лидерите си, би трябвало да потърсим от една страна опит да се отклони вниманието от истинските виновници за провала на септемврийското начинание, а от друга страна – неприкрит стремеж да се неутрализира силното влияние на Панайот Хитов сред българската революционна емиграция.²⁰⁷

4. Пътуването на Христо Ботев до Одеса

Всички тези събития, непосредствено свързани с последната и най-решителна фаза от дейността на БРК, протекли без участието на един от главните инициатори за създаването на Букурещкия комитет и централна фигура в него – Христо Ботев. На 22 август, малко преди българското пратеничество да се завърне от Белград, Ботев тръгва за Одеса, откъдето според решенията на „народното“ събрание той трябвало да повика Филип Тотю. Повечето биографи на Христо Ботев разглеждат обстойно това пътуване и едва ли е необходимо известните вече факти да се преразказват подробно. Затова ще си позволя да се огранича в изясняването само на няколко от по-спорните въпроси.

Първият се отнася до това кога точно Христо Ботев тръгва за Одеса. Някои автори, като Михаил Димитров, Николае Чакир, Акоп Улунян, Йордан Ванчев, смятат, че Христо Ботев заминава за Одеса още на 20 август.²⁰⁸ Други изследователи приемат, че редакторът на в. *Знаме* напуска Букурещ на 21 август. Подобно становище се защитава от Захари Стоянов, Евгений Волков, Никола Начов, Константин Державин, Николай Жечев и други.²⁰⁹ В протокола от заседанието на БРК на 22 август обаче изрично се казва: „На Г-на Ботйова, който днес (подч. – авт.) тръгна за Русия, ся даде пълномощно до тамошните родол.[юбиви] българи...“²¹⁰ Според мен, това недвусмислено подсказва, че Ботев тръгва от Букурещ не на 20 или 21 август, а едва на 22 август 1875 г. В подкрепа на едно подобно твърдение говори и обстоятелството, че под писмото на БРК до Филип Тотю, изготвено на 21 август, подписът на Ботев стои редом до подписите на Драгой Шопов, Иван Драсов, Димитър Ценович и д-р Христо Чобанов.²¹¹ Това на практика означава, че Христо Ботев не е могъл да напусне Букурещ още същия ден, защото според разписанието на тогавашния румънски ж. п. транспорт, единственият влак за Браила и Галац е тръгвал сутринта в 10,00 ч., т. е. един час преди заседанието на БРК или най-малкото по времето когато то се е провеждало, ако допуснем, че часът на редовните заседания на БРК не се е спазвал стриктно.²¹²

Тръгвайки от Букурещ на 22 август в 10,00 часа, Христо Ботев пристига в Браила около 18,30 ч., след което се отбива при Тодор Пеев, среща се с по-изявените местни дейци и няколко часа по-късно продължава с нощния влак за Яш.²¹³ Логично обаче възниква въпросът защо Ботев предпочита по-дългия път за Одеса през Яш и Кишенев вместо да тръгне за Русия с кораб от Браила или Галац.

Задавайки си този въпрос, румънският историк Николае Чакир търси евентуалния отговор в две възможни посоки: или Христо Ботев е желал да мине нарочно през Кишинев, за да се срещне там със свои приятели, или пък, по конспиративни съображения, той е напуснал пределите на Румъния с чужд паспорт, което означавало, че не може да замине с кораб, тъй като бил добре познат на митническите служби в Браила и Галац.²¹⁴

Дълго време в научната литература се даваше предпочитание на втората възможност, защото още през 1948 г. Михаил Димитров обнародва данни от архива на сръбското МВНР, според които Ботев поискал от сръбското консулство в Букурещ „паспорт за Одеса“.²¹⁵ По-новите публикации върху политическата активност на българите от Южна Русия обаче дават основание да се приеме, че Ботев тръгва за Одеса през Яш не толкова заради чуждия си паспорт, колкото за да се отбие и в Кишинев, където активно функционираło революционно настроеното Кишиневско българско общество.²¹⁶

На 23 август Христо Ботев пристига в Кишинев и остава в града два дни. Тук той се среща с председателя на Българското общество Иван Иванов, който впрочем бил и член на създадената към Петербургския славянски комитет комисия за подпомагане на въстаниците в Босна и Херцеговина.²¹⁷ По време на разговорите си с Иван Иванов Христо Ботев успява да го ангажира с подпомагане на желаещите да се включат в предстоящото въстание български офицери. След това Ботев се среща и с капитан Райчо Николов, с току-що произведените в офицерски чин П. Шиваров, А. Кожухаров, Д. Филов и с юнкерите Д. Николаев, С. Кисов, А. Гуджев. Всички те с радост се съгласили да събират помощи за готвения от БРК бунт и според Иван Забунов, именно тогава се обособява и ядрото на новата революционна група в Кишинев – Българската дружина.²¹⁸

На 26 и 27 август Ботев е вече в Одеса, където се среща с Филип Тотю и започва преговори с Одеското настоятелство за намиращите се под негово попечителство пушки. В литературата съществуват доста различни сведения за броя на тези пушки, като най-често се говори за 12 000 пушки²¹⁹ но секретарят на БРК Иван Драсов твърди пред Николай Минков, че целта на Ботев била да вземе само 3000 пушки.²²⁰ Независимо от точната бройка на исканите от Българското настоятелство пушки, първите разговори в Одеса вероятно са били обнадеждаващи, защото в писмото си до Михаил Греков от 30 август Христо Ботев убедено отбелязва, че ще вземе пушките от Одеса.²²¹

На 28 август Ботев пристига в Николаев и се среща с Тодор Минков, а на 2 септември заедно с него отново е в Одеса, за да продължи там преговорите по евентуалната помощ за готвеното от БРК въстание.²²² По-късно, придружаван вече от Филип Тотю, Христо Ботев пътува пак до Кишинев, където се водят нови разговори с българските офицери,²²³ след което се връщат с войводата в Одеса и оттам тръгват с кораб за Галац. Според сведенията на руския консул в Галац двамата „български предводители“ пристигат в града на 17 септември 1875 г. На 18 септември Христо Ботев е в Браила, а на следващия ден заминава за Букурещ.²²⁴

Мнозина изследователи считат, че преди да се завърне във Влашко, Христо Ботев успява да посети и Цариград, където се среща с руския посланик Николай Игнатиев и с българския екзарх Антим. Въсъщност, твърденията, за подобно пътуване до турската столица се базират на показанията на Стоян Зимов пред турския съд от юни 1876 г. и на следосвобожденските спомени на Иваница Данчев и Марко Балабанов. Информацията за евентуалния ботев престой в Цариград и в трите споменати източника обаче е несигурна и противоречива,²²⁵ а описаният по-горе маршрут на Ботев в Русия, както и конкретните факти от неговия престой там, показват категорично, че в действителност той не е имал физическата възможност да осъществи едно такова пътуване до Цариград.

5. Последните дни на БРК

И така Христо Ботев се завръща в Букурещ на 19 септември 1875 г. Точно същия ден членовете на БРК получават известие от Русе, че бунтът е вече вдигнат.²²⁶ За съжаление сведенията, с които разполага съвременната българска историопис за понататъшната дейност на Христо Ботев, както и за конкретните действия на самия Букурещки комитет са крайно оскъдни.

От едно писмо на БРК до русенци, изготвено на 19 септември, се разбира, че още щом членовете на Букурещкия комитет научили за началото на въстанието в Българско, били съставени специални съобщения до европейските вестници. Веднага било телеграфирано и на българските офицери в Русия, „които с клетва се обещаха да дойдат щом избухне бунтът“. Едновременно с това БРК заявявал своето намерение до пет-шест дни да изпрати „добре въоръжените отсамшни чети на помощ“, уверявайки Русенския комитет, че „Панайот войвода с две хиляди пушки и юнаци“ е вече готов, а Филип Тотю ще премине с 500 души до няколко дни. Предвиждало се и отпечатването на нови прокламации, които трябвало да се пренесат във вътрешността на страната от емигрантските чети.²²⁷

Вероятно всички тези стъпки БРК обмисля на спешно свикано заседание, в което със сигурност са участвували Иван Драсов, Христо Ботев, Димитър Ценович, Филип Тотю. Разбира се, на извънредното заседание може да са присъствували и други комитетски дейци, но поне засега сигурни податки за това кой точно участвува в него липсват.

Ако се съди по една забележка в писмото на БРК до русенци, че исканият от тях далекоглед не е бил закупен, „защото сега е сред нощ“, заседанието от 19 септември е продължило до късно. От косвените документални свидетелства, с които разполагаме за момента, е видно, че в хода на това „среднощно“ заседание БРК обсъжда създалата се ситуация и след продължителни дискусии взема няколко важни и конкретни решения, свързани с популяризирането и разрастването на започналия вече бунт. Освен споменатите вече съобщения до европейските вестници и до българските офицери в

Русия, членовете на БРК изготвили циркулярно писмо до комитетите във Влашко и набелязали план за бъдещите си действия.

За съжаление, екземпляри от това циркулярно писмо все още не са открити, но по последвалите реакции на дейците от Олтеница, Слатина и Браила би могло да се предположи, че БРК уведомява всички за началото на „всеобщото въстание“ и настоятелно поставя пред емигрантските комитети три основни задачи:

- да се изпрати по един представител в Букурещ, „за да се размисли върху сегашните работи“;

- да се съберат колкото се може повече парични помощи, които да се изпратят веднага в Букурещ;

- доброволците за четите да се снабдят с всичко необходимо и да бъдат в готовност за тръгване.²²⁸

През следващите дни БРК прави опит да осигури и закупуването на допълнителни пушки, като за целта изпраща свой представител в Гюргево, но до споразумение по замисляната сделка вероятно не се стигнало.²²⁹ По същото време се подготвя и пътуване на Филип Тотю и капитан Райчо Николов в Сърбия. На 20 септември с помощта на сръбския дипломатически агент в Букурещ – М. А. Петрониевич, Филип Тотю получава сръбски паспорт на името на неготинския търговец Петко Цветкович.²³⁰ На 25 септември 1875 г. Филип Тотю и кап. Райчо Николов вземат в Кладово и препоръчително писмо от Васа Живанович до белградския митрополит „да ги приеме и да им помогне за достигане на тяхната цел.“²³¹ Подробностите около това пътуване обаче са обвити с неизвестност. Налице са и някои противоречиви свидетелства, като например протоколът за извършената финансова ревизия на касовата книга на БРК. В този документ, съставен на 13 октомври и впоследствие одобрен от представители на комитетите в Питещ, Слатина, Турну Мъгурели и Гюргево, непосредствено след записа за предоставените на 13 септември 15 fr. за пътни разноски на Петър Енчев, са отбелязани 181,60 fr., които са били дадени „на Райча и Филипа до Кладова“.²³² Дали според този запис трябва да се разбира, че и парите на Филип Тотю и Райчо Николов са предоставени на 13 септември, което би внесло сериозно объркване в хронологията на

Тотювото пристигане във Влашко, или пък, което според мен е по-приемливо, датата, на която БРК дава сумата за Кладово не е била изрично отбелязана? Очевидно въпросителните около пътуването на Филип Тотю и кап. Райчо Николов в Сърбия не са малко. Още повече, че липсват преки податки за техния престой в Белград. Може само да се предполага, че в сръбската столица двамата пратеници на БРК се срещат с Панайот Хитов и вероятно с представители на сръбското правителство, но какви точно са били резултатите от тези срещи, трудно може да се прецени.

Непосредствено след 19 септември БРК полага видими усилия и за практическо осъществяване на идеята за прехвърляне на въоръжени чети в българските земи. Освен конкретните инструкции на Панайот Хитов за екипировката на въстаниците, които са изпратени до всички комитети във Влашко, БРК изработва и план за завладяването на някой от пасажерските кораби, плаващи по Дунав. Според замисъла на букурещките дейци, предварително подготвените четници трябвало да се качат на групи от по 10–20 души от различни пристанища и „като пристигнат на уреченото място, да принудат силom капитанина, за да ги извади на един край ненаселен, чи от тамо да тръгнат за към Балкана“.²³³ Новият план на БРК обаче не бил посрещнат еднозначно от всички симпатизанти на революционното дело. Старият комитетски деец Данаил Попов например твърди, че в Турну Мъгурели възприели предложенията на БРК като „детински идеи, които един човек с[ъс] здраво мислене не ги одобрява“. Подобен кроеж – отбелязва Данаил Попов, щял „да принесе повече вреда, а никак полза“, и затова той си позволя да отправи съвет към комитета в Александрия да го отхвърли категорично.²³⁴ Сходна била реакцията и на българите в Крайова, които споделили пред Иван Сапунов, че „работниците в Букурещ не са друго нищо освен едни голи фантазии.“²³⁵

Действително, осем месеца по-късно – през май 1876 г., планът на Букурещкия комитет бил успешно реализиран от Христо Ботев, но повече от очевидно е, че в началото на октомври 1875 г. БРК нито имал сили и време да приведе в действие един подобен проект, нито пък емигрантските комитети погледнали към него с необходимата отговорност и доверие. Впрочем реакцията на Данаил Попов и на комитетите

в Турну Мъгурели и Крайова е симптоматична и за постепенно формиращото се у революционната емиграция във Влашко негативно отношение към БРК. През последните дни на месец септември това се изразява само в критика на отделни решения на комитета, но много скоро, когато истината за „Заарските“ събития излиза наяве, несъгласието прераства в пълно отрицание на свършеното от Букурещкия комитет. Тогава именно Данаил Попов няма да се задоволи да определя идеите на БРК като „детински“, а направо ще ги нарече един „загъртък“.²³⁶

За затрудненията, пред които БРК се изправя неочаквано, може да се съди и по обстоятелството, че усилията за набиране на нови парични средства се оказали напълно безрезултатни. По същото време преобладаващата част от съмишлениците на БРК във Влашко не знаели какво и как да предприемат. Показателно за объркаността и несигурността сред комитетските дейци в този решителен момент е писмото на Атанас Чернев до Кириак Цанков от 22 септември 1875 г., в което изрично се отбелязва: „Тук хората са отчаяха, та и аз нямам вече кораж да отида при някого да му говоря; щом му продумам нещо, той ми затваря устата с това, че нищо не сме работиле, и че нямало нищо. Впрочем, ако обичате или ако нямате време, отговорете ни и с писмо, та да знаем що да работим. И от Галац ме питат няколко души, които са се приготвили, накъде да отидат, но аз не смея да им отговоря нищо.“²³⁷

Подобна е била ситуацията не само в Олтеница и Галац. От едно писмо на Васил Кулев до членовете на БРК се вижда, че и в Слатина българската емиграция останала безучастна към призивите от 19 септември. Според Васил Кулев, когато се видяло, че работата ще се забави, слатинци помислили, че поради приближаващата зима всичко ще се отложи за пролетта, и затова казали на събраните вече момци да отидат към Турну Северин и да си потърсят там някаква работа. Когато получили известието, че въстанието в България е започнало, комитетът събрал „трима-четирма родолюбци“ и ги запознал с исканията на БРК. След като обсъдили нововъзникналото положение обаче, присъстващите на това импровизирано заседание решили да снаряжат само останалите в града добро-

волци, „а колкото за помощ да пратим в Букурещ – отбелязва Кулев, като нямаме досега никаква пара сабрана, остава да са сабират и приготвят доколкото можем според града, и казаха да са внесат тогава, когато видят, че бунтът е наистина почнал. От наша страна ний са трудихме да ги обедиме, че повече сега трябва парите, за да може по-скоро и по-лесно да се почне и поддържа бунта, но не можахме.“²³⁸ (подч. авт.)

Все във връзка с подготовката за изпращане на чети в България някои специалисти приемат, че три дена след заседанието на БРК от 19 септември Христо Ботев е бил изпратен за Гюргево, за да намери избягалия вече от Русе Никола Обретенов и да му възложи да замине за Турну Мъгурели като писар в проектираната чета на Панайот Хитов. Същият ден – 22 септември 1875 г., самият Никола Обретенов тръгва с влак от Гюргево за Букурещ, но на гара Комана, където влаковете от Букурещ и от Гюргево се срещат, двамата стари познаници се виждат. Ботев успява да предаде на Обретенов новата му задача, след което си разменят билетите и Н. Обретенов се връща в Гюргево, за да потегли оттам към Турну Мъгурели, а Ботев се качва на влака за Букурещ.²³⁹

Основният източник за тази мисия на Ботев са спомените на Никола Обретенов. Ако приемем обаче за достоверен неговия разказ, то срещата на команската гара трябва да е станала не на 22 септември, а на 30 септември, тъй като според *Спомените* си Обретенов успява да избяга от Русе с австрийския пощенски кораб „Ориент“ на 27 септември вечерта. Рано сутринта на 28 септември, той слиза в Турну Мъгурели, където се среща с Петър Мишайков и с негова помощ наема файтон за Гюргево. Сутринта на 29 септември Обретенов е вече при Димитър Горев в Гюргево, а на 30 септември тръгва за Букурещ.²⁴⁰

Опитвайки се да възстанови точния ход на събитията около бягството на Никола Обретенов във Влашко, Александър Бурмов основателно поставя под съмнение твърдението на русенския апостол, че бил пристигнал в Гюргево едва на 30 септември, тъй като още на 26 септември 1875 г. точно от Гюргево Никола Обретенов пише писмо до баба Тонка.²⁴¹ Имало ли е при това положение среща между Обретенов и Ботев и кога евентуално се е състояла тя?

Отправна точка за решаването на този пореден хронологичен казус би трябвало да бъде писмото на Н. Обретенов от 26 септември до неговата майка²⁴². Макар и повредено, от това писмо е видно, че на 26 септември Никола Обретенов е вече пристигнал „живо – здраво“ в Гюргево и същия ден се готвел да замине „за голямото село“.²⁴³

За съжаление подробностите, които Никола Обретенов дава в своите спомени за бягството си – как първо се скрил в квартирата на Димитър Карамихалев, драгоманин на Руското консулство в Русе, после изчакал да се стъмни и се прехвърлил в сградата на самото консулство, където пренощувал и едва на другата вечер, преоблечен като служител от железницата, тръгнал за русенската гара, като пристигнал там точно, „когато пристигаше влакът от Варна“; пътуването с парахода „Ориент“ до Турну Мъгурели и оттам с файтон до Гюргево и т. н.; всички тези подробности не могат да се съчетаят с нито едно от валидните и официално публикувани на страниците на в. *Дунав* разписания за дните от 21 до 26 септември, както на Русенската агенция на Дунавските австрийски вапори, така и на пътническите и пощенските влакове по линията Варна – Русе. Това от своя страна пък поражда сериозни трудности за да се прецени дали действително Никола Обретенов пише писмото до баба Тонка в деня на своето пристигане в Гюргево или поне ден по-късно. По-важното в конкретния случай обаче е, че Никола Обретенов изрично отбелязва в писмото до майка си: „Бъдете спокойни, аз пристигнах живо-здро̀во и днес (подч. авт.) заминавам за голямото село. Като се върна ще ви пиша по-надълго как пристигнах.“²⁴⁴ Това на практика означава, че срещата между него и Христо Ботев на команската гара е могла да се осъществи най-рано на 26 септември.

Три дни по-късно – на 29 септември 1875 г. пак от Гюргево Н. Обретенов съобщава на майка си, че вече се е върнал от Букурещ, където бил ходил, „за да си намера господар, което и свърших“, и ѝ обяснява, че „сутре [т. е. на 30 септември – авт], ще гледам да замина при господаря си [БРК – авт.]“.²⁴⁵ И въпреки че от самото писмо не става много ясно дали Обретенов се връща от Букурещ в Гюргево на 29 септември или ден преди това, неговото съдържание недвусмислено под-

сказва, че между 26 и 29 септември Н. Обретенов не е ходил никъде другаде освен, в Букурещ. В противен случай, той би отбелязал или поне би намекнал за това на майка си, която информира най-подробно за всичко. Впрочем и самият Христо Ботев не би тръгнал за Гюргево на 26 септември, тъй като ден преди това – на 25 септември, той получава препис от решението на Букурещкия съд, с което е осъден на два месеца затвор и парично обезщетение заради нанесен побой над Ал. Димитров.²⁴⁶ При наличието на такива съдебни неприятности едва ли е било нормално БРК да натовари именно Ботев да тръгне за Гюргево.

И така писмата на Никола Обретенов до баба Тонка от 26 и 29 септември не дават основание да се твърди, че до 30 септември БРК изпраща Ботев да търси Обретенов, за да му възложи да стане писар на подготвяната в Турну Мъгурели чета на Панайот Хитов. Подобен извод се подкрепя и от обстоятелството, че по времето, когато уж Обретенов се среща с Ботев на гара Комана, войводата П. Хитов се е намирал вече в сръбската столица и твърдо е бил решил да отложи преминаването си за през пролетта на 1876 г.²⁴⁷ Същевременно през последните дни на месец септември самият БРК също изоставил идеята за сформирание на чета в Турну Мъгурели, което личи най-добре от писмото на Данаил Попов до Илия Широков и Георги Стойчев от 29 септември 1876 г. Според това писмо задачата на комитета в Турну Мъгурели е била да се екипират 20 души, които заедно с други подобни групи от съседните градове трябвало да се качат на някой дунавски параход и да го завладеят със сила²⁴⁸ – замисъл, нямаш нищо общо с онова, за което Никола Обретенов говори.

Всъщност ако между Никола Обретенов и Христо Ботев наистина е имало някаква среща, то тя трябва да се е състояла не на гара Комана, а в Букурещ, и то по време на обретеновия престой в румънската столица от 26 до 28 или 29 септември 1875 г. Но както вече беше отбелязано, едва ли точно тогава двамата революционери са дискутирали евентуалните писарски функции на Никола Обретенов в четата на П. Хитов. Малко по-късно Н. Обретенов действително заминава за Турну Мъгурели, но това става едва на 2 октомври,²⁴⁹ при това самото пътуване е било свързано най-вероятно с изпълнение на решенията на комитетското събрание от 1 октомври 1875

г. – да се вземат от Гюргево, Александрия и Турну Мъгурели 100 лири за прехвърлянето на „Филип Тотю и Стефан Стамболов и други няколко техни момци в Българско.“²⁵⁰ Косвено доказателство, че пътуването на Обретенов до Турну Мъгурели, осъществено след 2 октомври, не е резултат от срещата му с Ботев, намираме и в обстоятелството, че на 30 септември 1875 г., т. е. два дни преди Никола Обретенов да извести майка си, че ще тръгва за Турну Мъгурели, Ботев си подава писменната оставка като член на БРК.²⁵¹

За това малко неочаквано на пръв поглед решение на Ботев е писано много. Още след Освобождението Захари Стоянов, Стоян Заимов, по-късно Димитър Ценович, Иван Андонов, Панайот Хитов и редица други съратници на Ботев се опитват да обяснят неговата оставка, лансирайки най-различни, често взаимно изключващи се версии – от недоказаните обвинения в парични злоупотреби до принципните идейни различия било с Панайот Хитов, било с Иван Драсов или пък дори със Стефан Стамболов. В научната литература също битуват най-разнообразни тълкувания за отказа на Христо Ботев да участва в БРК. Някои автори акцентират например върху несъгласието на Хр. Ботев да се предприемат само частични възтанически действия; други изследователи застъпват точно противоположното становище; трети търсят причините в двойственото поведение на Панайот Хитов; четвърти – в обстоятелството, че либералните елементи взели превес в БРК; пети – във влиянието на руския фактор; шести – в двуличната роля на Иван Драсов и т. н. и т. н.²⁵² Едва ли обаче е необходимо да се прави подробен историографски анализ на всички тези мнения, защото самият Христо Ботев лаконично аргументира своето решение така: „Защото моите убеждения се не посрещнаха в много отношение с убежденията на останалите членове на Бъл.[гарския] револ.[юционен] комитет в Букурещ и защото от това се породих неискреност помежду на зе, то, за да не бъда отговорен пред съвестта си, намерих за нужно да престана вече да действувам като член на Комитетът.“²⁵³

От чисто организационна гледна точка на оставката на Ботев не може да се гледа като на някакво изключение. Изработеният от Димитър Ценович устав на БРК допускат та-

кава възможност, още повече, че на 5 септември 1875 г. и друг член на Букурещкия комитет – Драгой Шопов, постъпил по подобен начин.²⁵⁴ От психологическа и от политическа гледна точка обаче, решението на Ботев да преустанови участието си в БРК, при това в един критичен за революционната емиграция момент, имало съдбовно за самия комитет значение.

Известията за провала на „заарското“ начинание и за неуспеха на червенородската и на шуменската чети, нежеланието на емигрантските комитети да подкрепят решенията на БРК от 19 септември, нестихващото противоборство със „старите“, всичко това пораждало сериозно и видимо напрежение в работата на БРК. В този именно смисъл оставката на Хр. Ботев била не само логично следствие на един бавно изкрystalизиращ конфликт в отношенията между самите членове на Букурещкия комитет, но и закономерен епизод на започналото още в края на 1874 и началото на 1875 г. идейно и политическо противоборство в средите на българската революционна емиграция.

Особено силно това проличава в решението на последното комитетско събрание от 1 октомври, според което „въстанието в Българско се парализирало от нямание на войводи“.²⁵⁵ Опирайки се на този извод, присъствувалите на събранието 12 души, от които само Иван Драсов, Димитър Ценович и Петър Енчев били членове на БРК, приели да организират прехвърлянето на Филип Тотю, Стефан Стамболов и на още няколко души, със задачата отново да прогласят „със съдействието на народа“ бунта в Българско.²⁵⁶ Единственото нещо обаче, което букурещките дейци успели да свършат след оставката на Христо Ботев и след събранието от 1 октомври, било да изпратят Иван Драсов и Никола Славков да получат одобрението на комитетите в Питещ, Слатина, Турну Мъгурели и Гюргево за извършените до този момент разходи.²⁵⁷ Двамата пратеници от своя страна пък използвали пътуването, за да хвърлят вината за своя провал върху Панайот Хитов.²⁵⁸ Това всъщност било и последната документално засвидетелствувана проява на БРК.

Бележки

- ¹ Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.
- ² Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 453.
- ³ Каракостов, Ст. *Ботев в спомените...*, т. 1, с. 603.
- ⁴ Обретенов, Н. *Спомени*, с. 185.
- ⁵ БИА, II А 8520, л. 6.
- ⁶ Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 172–173.
- ⁷ *Пак там*, с. 173.
- ⁸ Според Димитър Страшимиров Панайот Волов избрал за седалище на Ловешки район Троянския манастир, поради което самият район започнал да се нарича Ловчанско-Троянски.
- ⁹ Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 140; Державин, Н. *Христо Ботев...*, с. 56; Начов, Н. *Христо Ботйов...*, с. 84; Драгана, Т. *Подготовка на Априлското въстание...*, с. 26 и др.
- ¹⁰ Името на Станчо Драгнев може да се срещне и като Станко, Станьо или Стоян.
- ¹¹ Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 74.
- ¹² Державин, К. *Христо Ботев...*, с. 280; Дойнов, Д. *Старозагорското въстание и събитията на Балканите...*, с. 32; Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. *История на Априлското въстание...*, с. 170; Велики, К. *Румъния и българското...*, с. 179; Койчева, В. *Старозагорското въстание...*, с. 31; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев...*, с. 544; Митев, Й. *История на Априлското...*, т. 1, с. 138.
- ¹³ Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.
- ¹⁴ БИА, ф. 80, II А 7338 и II А 7824.
- ¹⁵ В оригиналните записи от касовата книга на БРК се използва точно тези термини – „мисионерин“; „мисионери“.
- ¹⁶ Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.
- ¹⁷ *Пак там*, с. 162; вж. и Жечев, Н. *Спомени на Михаил К. Сарафов...*, с. 185.
- ¹⁸ БИА, ф. 82, II А 8324 – Телеграма на Драгой Шопов, Букурещ до Иван Сапунов, Белград от 16 август 1875 г.
- ¹⁹ БИА, ф. 80, II А 7338 – лист от касовата книга на БРК.

²⁰ АБАН, ф. 22 к, а. е. 130, л. 5. Иван Стойчев, който пръв обръща внимание на тази телеграма, погрешно я датира от 13 август – вж. Стойчев, *Ив. Таньо Стоянов Куртев и неговата чета през 1876 г.* ИПр. 1958, кн. 3, с. 76.

²¹ БИА, ф. 80, II А 7338.

²² Пак там, ф. 80, II А 7824.

²³ Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 155.

²⁴ ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 45.

²⁵ Обретенов, Н. *Спомени*, с. 185–186; Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 155.

²⁶ БИА, ф. 82, II А 9347 – *Телеграма от Н.Обретенов и Ив. х. Димитров, Букурещ до Иван Сапунов, Белград от 17 август 1875 г.*; публ. ДСАВ, т. 1, с. 136 и II А 9440 – *Писмо на Иван х. Димитров, Русе до БРК, Букурущ от 21 август 1875 г.*

²⁷ ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 26; цит. по ДСИД, док. 276, с. 552.

²⁸ Както вече беше отбелязано, според дадената на Драгой Шопов квитанция Таньо Стоянов получава в Букурещ определените му от БРК средства на 18 август. На 19 август той е вече в Браила, където пък подписва разписка на Тодор Пеев за 30 fr. – АБАН, ф. 22 к, а. е. 132, л. 1. Това означава, че най-вероятно той тръгва от Букурещ за Браила на 19 август в 10,00 ч. с единствения възможен по онова време по направление Букурещ–Браила–Галац влак.

²⁹ Бояджиев, А. *Иваница Данчев. Живота и поборническата му деятелност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869–1876 година.* Варна, 1901, с. 38.

³⁰ ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 23–24; ДСИД, 541–542. На това именно заседание се ражда и идеята за подпалването на Цариград.

³¹ ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 48 – *Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Христо Ботев, Букурещ от 21 август 1875 г.*

³² ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 42–43; цит. по ДСИД, док. 283, 562–563.

³³ Пак там.

³⁴ ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 45, л. 4 – *Разписка дадена от Таньо Стоянов в Букурещ на 29 август 1875 г.*

³⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 62; цит. по ДСИД, док. 316, с. 614.

³⁶Хитов, П. *Как станах хайдутин*. С., 1982, с. 211.

³⁷Илиев, Б. *Четата на Таньо войвода*. С., 1996, с. 34–35. Подобна интерпретация може да се види и при Стойчев, Ив. *Таньо Стоянов Куртев...*, с. 77–78.

³⁸ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 62; цит. по ДСИД, док. 316, с. 616.

³⁹БИА, ф. 80, II А 7338.

⁴⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 45, л. 1.

⁴¹ДСАВ, т. 1, с. 136.

⁴²*Пак там.*

⁴³ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 33–34; цит. по ДСИД, док. 280, 557–558.

⁴⁴БИА, II А 8655 – на 7 януари 1889 г. в добавка към писмото Стоян Заимов отбелязва: „Това писмо е писано с ръката на Бенковски...“, повече от очевидно е обаче, че почеркът не е на Бенковски, което е и изрично маркирано в *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в БИА*. С., 1970, кн. 3, с. 39. Въпреки това мнението на Заимов се възприема безкритично от мнозина автори – вж. напр. Сиромасова, Ж. *Из дейността на Русенския революционен комитет (1871–1877 г.)*. ИНМ, Русе, 1966, кн. 2, с. 89; Дойков, В. *По пътя на червенородската чета*. С., 1975, с. 10 и др.

⁴⁵II А 8655, л. 1–2.

⁴⁶Пристигането на Сава Танасов в Сливен се потвърждава и от поселищните проучвания на Симеон Табаков, който отбелязва, че във връзка с подготовката на Заарското въстание в Сливен пристига Сава Авджиев – „агент на централния комитет в Букурещ“ – вж. Табаков, С. *Опит за история на град Сливен*, т. 2. С., 1924, с. 266.

⁴⁷Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 164.

⁴⁸АБАН, ф. 22 к, а. е. 130, л. 5.

⁴⁹ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 19–20.

⁵⁰Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 155; Обретенов, Н. *Спомени*, с. 185–186.

⁵¹Обретенов, Н. *Спомени*, с. 185; Стоянов, З. *Записки по българските въстания...*, с. 151, 173; Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, с. 231 и др.

⁵²Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 74; Койчева, В. *Старозагорското въстание...*, с. 31; Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 138 и др.

⁵³Тилева, В., Здр. Нонева. *Анкетните записи на д-р Параскев Ив. Стоянов. „Материали за историята на град Ловеч“*. ИДА, 57, 1989, с. 285; Маждракова-Чавдарова, Огн. *Документи и материали на сподвижници на националноосвободителното дело в Троян и в Троянския манастир. – В: Троянският манастир в национално-освободителното движение*. С., 1992, с. 76–78 и др.

⁵⁴БИА, ф. 80, II А 7824. Разписката на Панайот Волов за тази сума – 352,50 fr. = 30 австр. жълтици, е публикувана в: Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 155.

⁵⁵БИА, ф. 80, II А 7339 и II А 7824.

⁵⁶Така е в оригинала.

⁵⁷БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 54; публ. Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, с. 59.

⁵⁸В протокола на БРК „другарят“ на Тома Хитров е посочен само с малкото му име – Петър. След Освобождението всички троянски поборници свидетелстват, че през септември 1875 г. Тома Хитров е бил придружаван от Петър Факиров – вж. Маждракова-Чавдарова, Огн. *Документи и материали за сподвижници на...*, с. 76–78.

⁵⁹Пълномощното на Драгой Шопов, с което БРК го изпраща в Галац, заедно с Тома Хитров и Петър Факиров, е с дата 25 август 1875 г. – ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 41, л. 1.

⁶⁰Тилева, В., Здр. Нонева. *Анкетните записи на д-р Параскев Ив. Стоянов „Материали за историята на град Ловеч“*. ИДА, 1989, кн. 57, с. 285.

⁶¹Стоянов, П. *Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков*. Ловеч, 1901, с. 64; Иванов, Г. *Ловеч като революционен център в миналото. – В: Ловеч и Ловчанско*. С., 1932, кн. IV, с. 71–72.

⁶²Унджиев, Ив. *Троян и неговото участие в национално-освободителното движение*. – В: *Троян. Юбилеен сборник по случай 100 години от обявяването му за град*. С., 1968, с. 53.

⁶³ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 35.

⁶⁴Стоянов, П. *Цит. съч.*, с. 16.

⁶⁵Тилева, В., Здр. Нонева. *Цит. съч.*, с. 306, бел. 333.

⁶⁶ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 35.

⁶⁷БИА, ф. 89, II А 9362; публ. ДСАВ, т. 1, с. 286.

⁶⁸Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, с. 59.

⁶⁹БИА, ф. 80, II А 7338 и II А 7339.

⁷⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 73; *цит. по ДСИД*, док. 326, с. 627.

⁷¹БИА, ф. 80, II А 7824.

⁷²Жечев, Н. *Спомени на Михаил К. Сарафов...*, с. 185. Специален интерес в свидетелството на М. Сарафов представлява въпросът за Петър Енчев. В документацията на БРК липсват доказателства, че той е бил определян за апостол във вътрешността на страната. Това означава, че или Михаил Сарафов греша като го нарича апостол, или пък Енчев действително е получил някакво „назначение“, за което не са останали писмени податки. Впрочем в писмото си до Иван Драсов от 2 септември 1875 г. Никола Обретенов пита буквално: „Енчев и Таню минаха ли?“ Може би Михаил Сарафов все пак не греша?!
⁷³*Пак там.*

⁷⁴БИА, ф. 64, II А 9346; публ. ДСАВ, т. 1, с. 136.

⁷⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 26; *цит. по ДСИД*, док. 276, 551–552.

⁷⁶БИА, ф. 89, II А 9362; публ. ДСАВ, т. 1, с. 285.

⁷⁷БИА, ф. 89, II А 9348; публ. ДСАВ, т. 1, с. 137.

⁷⁸БИА, ф. 122, II В 157; публ. Обретенов, Н. *Спомени*, с. 188.

⁷⁹БИА, ф. 122, II В 162; публ. с неточности ДСАВ, т. 1, с. 236.

⁸⁰Иванов, Г. *Цит. съч.*, с. 72; Стоянов, П. *Цит. съч.*, с. 64.

⁸¹*Пак там.*

⁸²Тилева, В., Здр. Нонева. *Цит. съч.*, с. 285.

⁸³Иванов, Хр. *Спомени*. С., 1984, с. 94.

⁸⁴*Пак там.*

⁸⁵Великов, Ст. *Документи за дейността на...*, с. 578.

⁸⁶БИА, ф. 122, II В 158.

⁸⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 50.

⁸⁸Пак там.

⁸⁹Пеев, Т. *Съчинения*, с. 199 – Писмо на Тодор Пеев, Браила до Христо Македонски от 10 септември 1875 г.

⁹⁰Койчева, В. *Четите в Старозагорското въстание от 1875 г.* Изв. МЮИБ, т. 1, 1976, 129–130. Повече подробности за конкретната дейност на дядо Никола и неговият сподвижник в Хаинето могат да се намерят в: Стоянов, З. *Записки по българските...*, 112–113; Възвъзова-Каратеодорова, К. *Уточняване на някои непроучени факти от живота и дейността на войводата Никола Генчев Вираноолу (дядо Никола)*. ИПр., 1963, кн. 1, 73–79.

⁹¹Пеев, Т. *Съчинения*, с. 199 – Писмо на Тодор Пеев, Браила до Христо Македонски от 10 септември 1875 г.

⁹²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 64–65; цит. по ДСИД, док. 318, 617–618.

⁹³Пак там.

⁹⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 35–36.

⁹⁵Пак там, л. 44–45.

⁹⁶БИА, ф. 122, II В 157; публ. Обретенов, Н. *Спомени*, с. 188.

⁹⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 69, л. 1; цит. по ДСИД, док. 308, с. 600.

⁹⁸Пак там, а. е. 43, л. 6 – Разписка от 6 септември 1875 г.

⁹⁹Според касовата книга на БРК, при направената на 5 септември ревизия, когато Драгой Шопов предава задълженията си на Димитър Ценович, постъпленията са възлизали на 6387,65 fr. – БИА, II А 7824.

¹⁰⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 48.

¹⁰¹Писмо на Рафаил Атанасов, Галац до Панайот Хитов от 21 август 1875 г. – БИА, II А 8578; публ. ДСАВ, т. 1, с. 310.

¹⁰²Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.

¹⁰³Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен централен комитет...*, с. 136; Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 129.

¹⁰⁴Лованович, Сл. *Сабрана дела*, т. VII. Влада Милана Обреновича. кн. 1, Београд, 1934, 422–424.

¹⁰⁵Сръбското правителство одобрява прехвърлянето на две въоръжени чети през турската граница, като основният мотив за това решение трябва да се потърси в опасението на Данило Стефанович, че въстанието в Херцеговина попада под влияние на Австро-Унгария. На далматинско-херцеговската граница вече се появявали чети, които шумно скандирали: „Франц Йосиф, цар хърватски!“, а Данило предпочитал четите в Херцеговина да се борят за сръбски княз.

¹⁰⁶БИА, ф. 86, II А 9209 и II А 9188 – Телеграми на Иван Сапунов, Белград до Христо Ботев, Букурещ от 9 и 11 август 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, 251–252.

¹⁰⁷ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 39.

¹⁰⁸БИА, ф. 82, II А 8323 – Телеграма до Иван Сапунов, Белград от 14/26 август 1875 г. Телеграмата е подписана от Никола Йованович.

¹⁰⁹Великов, Ст. *Протокол на...*, с. 164 – протокол от заседанието на БРК на 14 август.

¹¹⁰*Пак там.*

¹¹¹ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 36; пълномощното на Димитър Ценович е публикувано – Абаджиев, Т. *Два документа по подготовката на Старозагорското въстание...*, с. 125.

¹¹²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 9; цит. по ДСИД, док. 254, 525–526 – Писмо на Димитър Ценович, Питещ до БРК от 16 август 1875 г.

¹¹³Предложението на Д. Ценович е било обсъдено на заседанието на БРК на 18 август и още същия ден в Питещ е изпратено циркулярното писмо на комитета от 12 август, в което като задължение на града е записана сумата от 30 австр. жълтици. На 20 август по настояване на Кисимов, циркулярно писмо е изпратено и на Николай Костович – вж. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 164.

¹¹⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 17–18; цит. по ДСИД, док. 255, 526–527 – Писмо на Димитър Ценович, Турну Северин до БРК от 16 август.

¹¹⁵*Пак там.*

¹¹⁶БИА, ф. 86, II А 9191 – Телеграма на братя Данаилови, Крайова до БРК от 15 август.

¹¹⁷ДСИД, док. 255, с. 527.

¹¹⁸ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 51, л. 41–42; цит. по ДСИД, док. 253, 523–524. Подобно указание Панайот Хитов дава на Драсов и в специална телеграма – „Нищо йощ не предприемайте, защото няма цена стоката.“ – БИА, ф. 89, II А 8402.

¹¹⁹Пак там.

¹²⁰Пак там.

¹²¹Според писмото на Димитър Ценович до БРК от 16 август 1875 г. двамата с Васил Кулев трябвало да тръгнат от Турну Северин за Белград на 17 август в „5 сахата“ сутринта – вж. ДСИД, док. 255.

¹²²БИА, II А 9193 – Телеграма от Иван Сапунов, Белград до Христо Ботев, Букурещ от 18/30 август 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 254.

¹²³ДСАВ, т. 1, с. 254 – Телеграма на Д.Ценович, Белград до Др.Шонов, Букурещ от 18/30 август 1875 г.

¹²⁴БИА, ф. 87, II А 8385.

¹²⁵БИА, ф. 87, II А 8386 – Писмо на П.Хитов, Русе до Д. Страшимиров, София от 25 декември 1904 г.

¹²⁶Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, ²¹⁵–218.

¹²⁷Пак там, с. 216.

¹²⁸Милан навършва пълнолетие още през пролетта на 1872 г.

¹²⁹БИА, II А 8540 – Писмо на Димитър Ценович, Русе до Димитър Страшимиров, София от 16 декември 1875 г.

¹³⁰БИА, ф. 80, II А 7373, л. 54–55.

¹³¹Пак там.

¹³²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 38, л. 2. Михайло е бил председател на Сръбският комитет за подпомагане на въстаниците в Херцеговина – вж. Djordjević, D. *Revolutions nationales des peuples balkaniques*. Beograd, 1965, p. 131.

¹³³БИА, ф. 8, а. е. 2, л. 14–16 и л. 100–109.

¹³⁴ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 33, л. 1, цит. по ДСИД, док. 293, 577–579.

¹³⁵ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 38, л. 1–2.

¹³⁶ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 37, л. 1–2 – Писмо на Васил Кулев, Слатина до БРК, Букурещ от 26 август 1875 г.; публ. Абаджиев, Т. *Два документа по подготовката на Старозагорското въстание през 1875 г.* ИДА, кн. 12, 1966, с. 126.

¹³⁷ *История Югославии*, т. 1. М., 1963, с. 486–489.

¹³⁸ Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 105; Шарова, Кр. *Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи*. – В: *Априлското въстание. 1876–1966*. С., 1966, с. 140–142; Хаджиниколова, Е. *Българите и сръбско-турската война 1876*. С., 1996, с. 26–30.

¹³⁹ В. *Источно време*, год. II, бр. 28 от 23 август 1875 г.

¹⁴⁰ В досегашните биографични изследвания за Димитър Ценович съществува объркване на датите около неговото пътуване в Белград – вж. Цеков, Хр. *Димитър Ценович (касиерът на БРЦК)*. С., 1997, с. 122–131. За пристигането на Д. Ценович в Букурещ можем да съдим по телеграмата на Иван Драсов, Букурещ до Тодор Пеев, Браила от 25 август/6 септември, според която „търговците отгоре дойдоха“ – АБАН, ф. 22 к, а. е. 88, л. 9.

¹⁴¹ Митев, Пл. *Една неизвестна...*, с. 59.

¹⁴² Абаджиев, Т. *Два документа...*, с. 125.

¹⁴³ АБАН, ф. 22 к, а. е. 100, л. 1 – Телеграма на Христо Чобанов, Букурещ до Тодор Пеев, Браила от 26 август/7 септември, според която П. Хитов пристига в Букурещ „снощи“, т. е. на 25 август вечерта.

¹⁴⁴ Абаджиев, Т. *Два документа...*, с. 126.

¹⁴⁵ Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен...*, с. 136–137. Михаил Димитров привежда конкретни данни, че преди да тръгне от Белград войводата бил получил от сръбското МВНР „30 дуката цесарски за подпомагане народните български работи“ – Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 129.

¹⁴⁶ ДСИД, док. 293, 577–579.

¹⁴⁷ *Пак там*.

¹⁴⁸ ДСАВ, т. 1, с. 286.

¹⁴⁹ БИА, ф. 122, II В 157, публ. Обретенов, Н. *Спомени*, с. 187.

¹⁵⁰ БИА, ф. 122, II В 159; публ. с много грешки Обретенов, Н. *Спомени*, с. 190.

¹⁵¹ БИА, ф. 122, II В 162 – Писмо на Иван Драсов, Букурещ до Никола Обретенов, Русе от 7 септември 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 237.

¹⁵² Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 104–105.

¹⁵³ Абаджиев, Т. *Два документа...*, с. 126.

¹⁵⁴Хитрова, Н. *Черногория в национално-освободителном движении на Балканах*. М., 1979, с. 310.

¹⁵⁵ДСИД, док. 316, 614–616 – Писмо до БРК от 9 септември 1875 г.

¹⁵⁶Върху черновата на писмото си до Русенския комитет от 31 август 1875 г. Иван Драсов отбелязва: „П. Х. трябва да не въздържа народът.“ – цит. по ДСИД, док. 299, с. 588.

¹⁵⁷Абаджиев, Т. *Два документа...*, с. 126.

¹⁵⁸Вж. писмо на Н. Обретенов до Иван Драсов от 2 септември 1875 г.; ДСАВ, т. 1, с. 137.

¹⁵⁹ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 42–43; цит. по ДСИД, док. 283, 562–563.

¹⁶⁰ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 64–65; цит. по ДСИД, док. 318, 617–619.

¹⁶¹Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 158.

¹⁶²ДСАВ, т. 1, с. 308.

¹⁶³Пак там.

¹⁶⁴ДСИД, док. 253, 523–524.

¹⁶⁵ДСАВ, т. 1, с. 254.

¹⁶⁶ОБТИ, т. 1, док. 23, с. 86. В предишната глава беше изяснено, че най-вероятно Обръщението е изготвено на 21 август, а според датата на неговото разпространение върху отделни екземпляри фигурира и 23 август.

¹⁶⁷Пак там; вж. и Митев, Пл. *Панайот Хитов и „Заарското“ движение от 1875 г. Родина*, 1997, кн. 1–2, с. 159.

¹⁶⁸Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 156–158; ХБСС, т. 3, с. 227.

¹⁶⁹Този въпрос подробно се разглежда в следващата глава от настоящото изследване.

¹⁷⁰БИА, II А 8520, л. 6–7.

¹⁷¹Като анализира плана на въстанието от септември 1875 г., Дойно Дойнов също отбелязва, че БРК предвиждал да „създаде свободна въстаническа територия по непристъпните върхове на Балкана“ – вж. Дойнов, Д. *Гюргевският революционер...*, с. 32.

¹⁷²АБАН, ф. 22 к, а. е. 141 – Писмо на Драгой Шопов, Букурещ до Тодор Пеев, Браила от 23 август 1875 г. Подробен идеен анализ на самата Прокламация до мюсюлманите в Ев-

ропейска Турция е направен от Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 98–103.

¹⁷³ОБТИ, док. 36, 107–108 – Писмо на Търновския комитет до Никола Обретенов, Русе от 11 септември 1875 г.

¹⁷⁴ДСИД, док. 279, с. 556.

¹⁷⁵*Пак там*, док. 281, 558–559.

¹⁷⁶*Пак там*, док. 285, 565–567.

¹⁷⁷ДСАВ, т. 1, с. 237.

¹⁷⁸Михаил Сарафов например веднъж твърди, че Търновският комитет не е провеждал никакви заседания, а впоследствие разказва редица подробности от „заседанията на комитета“ и „събранията, в които присъствуваха делегати от близките комитети“ – вж. Жечев, Н. *Спомени на...*, с. 186. За такива „събрания“ говори и братът на Иван Семерджиев – вж. БИА, ф. 297, а. е. 1, л. 73 а.

¹⁷⁹Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 181.

¹⁸⁰Дойнов, Д. *Гюргевският революционен...*, с. 37.

¹⁸¹Обретенов, Н. *Спомени*, с. 194.

¹⁸²Първоначално определената от търновци дата на въстанието е била 8 септември (Рождество Богородично, отбелязвано като празник на Троянския манастир).

¹⁸³БИА, ф. 122, II В 153 – Писмо на Иван х. Димитров, Търново до Никола Обретенов, Русе от 29 август 1875 г.

¹⁸⁴ДСАВ, т. 1, с. 137 – Писмо на Никола Обретенов, Русе до Иван Драсов, Букурещ от 2 септември 1875 г.

¹⁸⁵БИА, ф. 122, II В 158.

¹⁸⁶БИА, ф. 122, II В 172.

¹⁸⁷ОБТИ, т. 1, с. 115.

¹⁸⁸БИА, II Д 1298 – Писмо на Асеневици до Кубратовци от 13 август 1875 г. Писмото е запазено в нотариално заверен препис, изготвен през 1921 г. Друг подобен препис се съхранява и в ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 34. И в двата преписа датата на писмото е 13 август, но според съдържанието писмото е изготвено по-скоро на 13 септември.

¹⁸⁹*Пак там*.

¹⁹⁰Най-вероятно БРК е запознат с детайлите на изработения от Асеневици план чрез Станчо (Станьо, Стоян) Драгнев, който пристига в Букурещ на 23 август и чрез драгоманина

на Руското консулство в Русе Димитър Карамихалев, който се среща с Иван Драсов на 26 август.

¹⁹¹Великов, Ст. *Документи за...*, с. 578.

¹⁹²ДСИД, док. 293, 577–578 – Чернова на протокола от 28 август 1875 г.

¹⁹³БИА, ф. 87, II А 8386 – Писмо на П. Хитов, Русе до Д. Страшимиров, София от 25 декември 1904 г.; вж. и Косев, К. *Панайот Хитов...*, с. 76.

¹⁹⁴Обретенов, Н. *Спомени*, с. 188.

¹⁹⁵БИА, ф. 122, II В 158.

¹⁹⁶Иванов-Големия, Хр. *Спомени...*, с. 94.

¹⁹⁷Обретенов, Н. *Спомени*, с. 187.

¹⁹⁸*Пак там*, с. 186.

¹⁹⁹БИА, ф. 80, II А 9210 – Телеграма на П. Мишайков до Д. Ценович; публ. ДСАВ, т. 1, с. 256.

²⁰⁰ДСИД, док. 316, 614–616 – Писмо на РК в Турну Мъгурели до БРК от 9 септември 1875 г.

²⁰¹ОБТИ, т. 1, с. 109.

²⁰²БИА, ф. 87, II А 8326.

²⁰³БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 43 – чернова на циркулярното на БРК от 18 септември 1875 г. Екземпляр от него е публикуван от Д. Генчев – вж. Генчев, Д. *Материали за историята на българското възраждане. Документи по въстанията.* СБНУНК, кн. XIII. С., 1896, прил. 3; вж. и Икономов, П. *Материали за Хр. Ботевата чета.* Никопол, 1901, с. 14.

²⁰⁴БИА, ф. 78, II А 7342 – Писмо на Васил Кулев, Слатина до БРК от 22 септември 1875 г.

²⁰⁵БИА, ф. 80, II А 9206 – Телеграма на Илия Йованович, Турну Северин до Димитър Ценович, Букурещ от 21 септември/3 октомври 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 257.

²⁰⁶БИА, ф. 87, II А 8385 – Писмо на П. Хитов, Русе до Д. Страшимиров, София от 19 декември 1904 г.

²⁰⁷Митев, Пл. *Панайот Хитов...*, с. 158–164; Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 111–112.

²⁰⁸Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 132; Чакир, Н. *Христо Ботев в Румъния...*, с. 96; Улунян, А. *Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия.* М., 1978, с. 35; Ванчев, Й. *Въстанал съм за свободата.* С., 1986, с. 44 и др.

²⁰⁹Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 156; Начов, Н. *Христо Ботйов...*, с. 34; Державин, К. *Христо Ботев...*, с. 281; Волков, Е. *Христо Ботев...*, с. 186; Жечев, Н. *Христо Ботйов. Летопис за живота и дейността му. 1847/1848–1876*. С., 1997, с. 209.

²¹⁰Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, с. 59–61.

²¹¹ХБСС, т. 3, 226–227.

²¹²Според дневника на БРК заседанията на комитета са се провеждали „всеки ден на 11 и 5 часа“ – вж. Великов, Ст. *Протокол на БЦРК...*, с. 162.

²¹³Пак там, с. 228 – Писмо на Христо Ботев, Браила до Иван Драсов от 22 август 1875 г.

²¹⁴Чакир, Н. *Цит. съч.*, с. 96–97.

²¹⁵Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 132.

✓ ²¹⁶Забунув, И. *Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в.* Кишинев, 1981, с. 89–90;
 ✓ Хаджиниколова, Е. *Българските преселници в южните области на Русия 1856/1877*. С., 1987, с. 152–154.

²¹⁷Хаджиниколова, Е. *Българските преселници...*, с. 152–153.

²¹⁸Забунув, И. *Цит. съч.*, с. 90.

²¹⁹Тази цифра се споменава в доклад на руския консул в Галац от 20 септември 1875 г. – вж. Димитров, М. *Христо Ботев...*, с. 136.

²²⁰ДСИД, док. 277, 552–553 – Чернова на писмо на Иван Драсов, Букурещ до Николай Минков, Болград от 22 август 1875 г.

²²¹ХБСС, т. 3, с. 229 – Писмо на Христо Ботев, Николаев до Михаил Греков от 30 август 1875 г.

²²²Улунян, А. *Нови сведения за дейността...*, с. 40–41.

²²³Забунув, И. *Цит. съч.*, с. 90.

²²⁴Жечев, Н. *Христо Ботйов...*, с. 218–219; Улунян, А. *Нови сведения за дейността...*, с. 41. Михаил Димитров приема, че Ботев се завръща в Букурещ едва на 20 септември, а Е. Волков счита, че това става още на 18 септември. По-новите изследвания показват недвусмислено, че Ботев пристига в румънската столица на 19 септември 1875 г.

²²⁵По-подробно аргументите „за“ и „против“ евентуалното пътуване на Христо Ботев до Цариград се изясняват от Йоно Митев – вж. Митев, Й. *К вопросу о роли Стояна Заимова в болгарском освободительном движении*. ВИ, 1959, кн. 9, с. 138–

156; Митев, Й. *Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875–1876 г.* ВИС, 1972, кн. 2, с. 54–61; Улунян, А. *Апрельское восстание...*, с. 47.

²²⁶Вж. БИА, ф. 122, II В 171 – Писмо на БРК, Букурещ до Русенския комитет от 19 септември 1875 г.; публ. ОБТИ, т. 1, с. 117.

²²⁷Пак там.

²²⁸Вж. например писмото на Тодор Пеев до Христо Македонски от 20 септември; публ. Пеев, Т. *Съчинения*, с. 201; БИА, ф. 78, II А 7342 – Писмо на Васил Кулев, Слатина до БРК от 22 септември; БИА, ф. 5, а. е. 6, л. 19–20 – Писмо на Атанас Чернев, Олтеница до Кириац Цанков, Букурещ от 22 септември и др.

²²⁹Писмо на Иван Драсов, Букурещ до Димитър Горов и Кирил Ботев, Гюргево от 21 септември; цит. по ДСИД, док. 328, 629–630.

²³⁰Датата на издаване на паспорта е по нов стил – 2 октомври 1875 г.; вж. БИА, II В 425.

²³¹БИА, II В 428 – Писмо на Васа Живанович, Кладово до Белградския митрополит от 25 септември 1875 г.

²³²ДА, Варна, ф. 690 к, оп. 2, а. е. 28, л. 1–4. Част от този ревизионен протокол е публикувана от Абаджиев, Т. *Някои документи из архивния фонд...*, с. 111–112; в цялостен вид протоколът е включен в ДСИД, док. 331, 631–635.

²³³БИА, II А 8632 – Писмо на Данаил Попов, Турну Мъгурели до Илия Широков и Георги Стойчев, Александрия от 29 септември 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 173–175; подробен анализ на този план е направен от Крумка Шарова – вж. Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 107.

²³⁴Пак там, с. 174.

²³⁵*Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи*, т. 1. С., 1954, с. 25 [по-нататък – АВ].

²³⁶БИА, ф. 5, а. е. 6, л. 23–26 – Писмо на Данаил Попов, Турну Мъгурели до Кириац Цанков, Букурещ от 2 октомври 1875 г.; публ. със съкращения в Симеонов, Цв. *Писма и документи на Данаил Христов Попов от периода 1867–1909 г.* ИДА, 1983, кн. 45, с. 97–99.

²³⁷БИА, ф. 5, а. е. 6, л. 19–20 – Писмо на Атанас Чернев, Олтеница до Кириак Цанков, Букурещ.

²³⁸БИА, ф. 78, II А 7342 – Писмо на Васил Кулев, Слатина до БРК, Букурещ от 22 септември 1875 г.

²³⁹Жечев, Н. *Христо Ботйов. Летопис...*, с. 219.

²⁴⁰Обретенов, Н. *Спомени*, с. 209.

²⁴¹Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен...*, с. 129.

²⁴²БИА, ф. 122, II В 175 – Писмо на Никола Обретенов, Гюргево до баба Тонка, Русе от 26 септември 1875 г.

²⁴³Под „голямото село“ Обретенов разбирал Букурещ.

²⁴⁴Пак там.

²⁴⁵БИА, ф. 122, II В 176 – Писмо на Никола Обретенов, Гюргево до баба Тонка, Русе от 29 септември 1875 г.

²⁴⁶Жечев, Н. *Христо Ботйов. Летопис...*, с. 220.

²⁴⁷В едно свое писмо до Панайот Хитов от 9/21 октомври Иван Сапунов споделя, че при посещението си в Крайова, където пристига на 1/13 октомври, местните дейци изцяло подкрепили решението на Хитов да отложи преминаването си за по-удобно време – вж. АВ, т. 1, с. 25.

²⁴⁸ДСАВ, т. 1, с. 173–175.

²⁴⁹БИА, ф. 122, II В 178 – Писмо на Никола Обретенов, Гюргево до Тонка Обретенова, Русе от 2 октомври 1875 г.

²⁵⁰БИА, ф. 78, II А 7344; публ. ОБТИ, т. 1, с. 126.

²⁵¹ХБСС, т. 3, с. 260.

²⁵²Подробен анализ на различните мнения по този въпрос може да се намери в Бурмов, Ал. *Кризата в...*, с. 128–141; Улуян, А. *Апрельское восстание...*, с. 51; Митев, Й. *История на Априлското...*, с. 204–210 и др.

²⁵³ХБСС, т. 3, с. 260.

²⁵⁴Великов, Ст. *Документи за...*, с. 580.

²⁵⁵БИА, ф. 78, II А 7344; публ. ОБТИ, т. 1, с. 126.

²⁵⁶Пак там.

²⁵⁷Абаджиев, Т. *Някои документи из...*, с. 111–112; вж и ДСИД, док. 331, 631–635.

²⁵⁸Шарова, Кр. *Българският революционен...*, с. 111–112.

V. ЦАРИГРАДСКИТЕ „ПАЛАЧИ“

1. „Цариградското дело“: героична саможертва или авантюра?

От подготовката на замисленото за месец септември 1875 г. въстание в България, специално внимание заслужва решението на БРК да се организира подпалването на турската столица. По повод на това решение в научната и популярна литература съществуват множество неясноти, неточности и противоречия. Нещо повече. Оценките за това начинание на революционната ни емиграция се разпростират в твърде широкия диапазон от пълното одобрение на диверсионните действия като един смел и необходим план¹ до крайно отрицателното твърдение, че замисълът за подпалването на Цариград е най-слабия и авантюристичен пункт в решенията на Букурещкия комитет.²

Всъщност няма изследовател на Старозагорското въстание, който да не отделя място на идеята за подпалването на турската столица през 1875 г. Повечето автори обаче изясняват този въпрос фрагментарно, акцентирайки само върху отделно доловени детайли или гледайки на това начинание, макар и добронамерено, като на някаква хъшовска приумица или ако перефразирам Димитър Страшимиров като на „лекомислени фантазмагории“.³

Каква е истината за „цариградските палачи“, както сами са се наричали изпратените от БРК в турската столица революционни дейци? Що за хора са тези „пишман атентатори“? Какво ги мотивира, за да предприемат подобна крайна стъпка, от която зависи животът на хиляди хора? Омразата към вековния поробител?! Патриотизмът или може би неосъзнатият им авантюризъм?! Кой лансира въобще самата идея да се подпали Цариград? Какви цели в действителност преследваше тази акция и защо в крайна сметка тя претърпява пълно фиаско?

2. Първият летописец на „цариградското дело“

За да се отговори на всички тези въпроси, наложително е да се направи един сериозен и обективен анализ на досегашните публикации за т. нар. цариградско дело. Още най-ранните популяризатори на диверсионната акция в турската столица залагат в родната ни историография редица неточности и грешки, които възприемани на доверие и безкритично от съвременната историопис, допринасят за създаване на непълна или дори на изопачена представа за събитията около действията на „цариградските подпалвачи“. Показателен пример в това отношение е разказът на Захари Стоянов в излезлия само шест години след Освобождението том първи на *Записки по българските въстания*.

На около една страница, с присъщия си емоционален и цветущ език, летописецът на Априлското въстание разкрива, че идеята за подпалването на Цариград е била изказана от Стоян Заимов и Тодор Пеев, като по предложение на Заимов, с организирането на самата чета бил натоварен Георги Бенковски. За кратко време той успял да събере около 35–40 души из Румъния, в числото на които бил и Иваница Данчев. С тая дружина Бенковски се отправя за Цариград по море и веднага пристъпва към топографическо изучаване на местността и избиране на най-подходящите места за практическо осъществяване на плана за опожаряване на турската столица. Средствата за пътуване и за други разни потребности – около стотина наполеона, са поверени на Бенковски, а всички пътници били снабдени с различни фалшиви паспорти.

„Около един месец – пише Захари Стоянов, нашите палачи са се бавили в разкошната отоманска столица да изучават условията за предначъртаната си цел. Условието им било, че само тогава ще да пристъпят към действия, когато получат лозинка от Стамболова из Заара, че въстанието е избухнало вече по всичките пунктове. Бенковски бил изпратен обратно в Букурещ, за да получи обещаната сума от комитета, още 200 жълтици. Ако получил пари, той щял да даде до дружината условна телеграма с адрес Ясен Ив. Роселиев: „Купих двеста кила жито, които изпращам за Цариград“ – т. е. взех двестата жълтици, които ви изпращам; а в противен случай,

ако няма пари, така: „Тук се намира нужното количество кожи, ако желаете, елате сами, да се уверите“ – т. е. върнете се.

Два деня след заминуванието на Бенковски – продължава Захари Стоянов, получила се депеша от Заара със следующето съдържание: „Не купувайте гънове; търговията е слаба“ – т. е. въстанието не успява. На другия ден четата се качила на един английски параход, натоварен с желязо, и излязла за Галац на святата румънска земя, живо и здраво. Но и Цариград – заключава не без ирония З. Стоянов, останал така също жив и здрав, без да изпита опустошителното действие на пожара.“⁴

Към този разказ Захари Стоянов прави и една допълнителна бележка под линия, в която изразява съмнение, че от Стара Загора някой – под името Таню, е изпращал каквато и да е телеграма до групата в Цариград. Нещо повече. Той твърди дори, че цариградските „палачи“ не направили нищо, защото когато Г. Бенковски заминал за Румъния, те толкова се разстроили, че „нямали са кураж да запалят столицата“.⁵

3. По следите на една компилация

Описвайки цариградското дело, З. Стоянов никъде не отбелязва откъде черпи информацията си за изпратената в турската столица група. И тъй като цялото „Заарско приключение“ е предадено през погледа на очевидеца, читателят на *Записките* лесно се поддава на внушението, че и действията на „цариградските палачи“ са пресъздадени автентично. Внимателното запознаване обаче с всички включени в научно обръщение документи за Старозагорското въстание показва, че сведенията на З. Стоянов са извлечени от едно писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г.⁶

Сравняването на текста на Захари Стоянов с оригинала на това писмо разкрива, че авторът на *Записките* не само дословно преписва цели фрази от Стоян Заимов, но и прави това твърде подборно и манипулативно. Така например някои от пасажите, в които Заимов говори за онова, което сам е свършил, са зачертани от Захари Стоянов; при други името на Заимов е подменено с това на Бенковски, а трети съзнателно

са пропуснати, защото не подкрепят основната теза на З. Стоянов, че цариградското дело се е ръководело от Георги Бенковски и че единствено той се е опитвал да доведе това начинание докрай. За последиците от подобна захаристояновска интерпретация на фактите можем да съдим по обстоятелството, че десетилетия след появата на *Записките*, медвенският летописец има своите последователи, особено сред исторците, които не познават автентичния документален материал.⁷

4. Отговорът на Стоян Заимов

Единадесет години след появата на том първи от *Записките по българските въстания* Стоян Заимов прави опит да коригира грешките на Захари Стоянов, като хвърля и нова светлина върху някои събития около акцията в Цариград.⁸ От изложението на Заимов се разбира, че „началник на тайната четица“, състояща се от около 35 души, е бил самият той, като в турската столица Стоян Заимов пребивавал под фалшивото име Андон Драганов. Помощник на Заимов бил Георги Бенковски, а Иваница Данчев изпълнявал функциите на негов телохранител.

В обемистите си критични бележки върху *Записките* на Захари Стоянов, Ст. Заимов описва подробно и един допълнителен елемент от плана на „цариградските палачи“ – убийството на султан Абдул Азис. „Бенковски – пише Заимов, наел стая (№ 3) във втория етаж на хотел „Италия“, разположен на главната улица, що съединява „топхането“ с „дървения мост“. От втория етаж на хотел „Италия“, а най-вече от № 3 стая, може съвършено свободно да се опушне всеки проходящ по главната улица. От началника на „тайната четица“ бе заповядано: в случай че султан Абдул Азиз замине по главната улица, пътувайки от „Долма Бахче“ за „стария Стамбол“, да се стреля върху му от прозореца на стаята № 3. Бенковски доброволно приел да посегне върху живота на падишаха; за това и постоянно се навъртал в хотел „Италия“. Но писано било в „големия кетаб“ на „Турския царственик“ султан Азиз да умре не от български куршум, а от ножиците на Мидхат паша.“⁹

В разказа на Стоян Заимов за Цариградското дело се изясняват и отделни детайли около дейността на Асен Руселиев, Кръстю от Панагюрище, Кара Яни, Илия Вълчев – все лица, свързани по един или друг начин с плановете на БРК за подпалване на турската столица. Значителна част от тази информация се използва от Димитър Страшимиров в неговата *История на Априлското въстание*,¹⁰ но по-късните изследователи пренебрегват Заимовите свидетелства.¹¹ Всъщност след Захари Стоянов, Стоян Заимов и Димитър Страшимиров, писаното за Цариградското дело е твърде малко. Повечето автори се докосват до този проблем мимоходом, нахвърляйки само отделни щрихи и популяризирайки вече казаното преди тях. Точно това обуславя и фрагментарната, а за някои факти и противоречива представа на съвременната историопис по този въпрос. В подкрепа на един подобен извод би било достатъчно да се спомене, че в научната литература няма единомислие дори по такива същностни детайли на замисъла за подпалването на турската столица като кога и кой разработва плана за това начинание, чрез кого и как се осъществява връзката между групата в Цариград и БРК, колко души са били замесени в делото, какви средства са били вложени в него и т. н.

5. Кой лансира идеята да се подпали турската столица?

Мнозина изследователи считат, че решението за Цариградското дело е взето още на събранието от 12 август 1875 г., въпреки че в протокола на извънредното „Народно събрание“ никъде не се говори за извършване на каквито и да било диверсионни акции на територията на Османската империя. Подобна позиция се защитава от Димитър Страшимиров, Александър Бурмов, Иван Унджиев, Стефан Аврамов, Дочо Леков, Константин Велики, Николай Державин и др.¹² Някои специалисти пък приемат, че решението за подпалването на Цариград е взето не от събранието, а от избрания на 12 август Български революционен комитет, без обаче да посочват по чие предложение, при какви обстоятелства и кога точно е станало това.¹³ Единствено Крумка Шарова дава по-точна

информация по тези въпроси, като подчертава, че планът е бил предложен няколко дни след събранието от представителите на Браилския комитет Тодор Пеев и Павел Икономов.¹⁴

Сред съхраняваните във Варненския държавен архив материали на секретаря на БРК Иван Драсов е запазено едно оригинално писмо на браилчани до букурещкия комитет, което недвусмислено слага край на всички неясноти около въпроса кой е инициатор на идеята за подпалването на Цариград.¹⁵ Писмото е изготвено на 20 август 1875 г. и от него се разбира, че след „разговорът ни с Танка [Таню Стоянов] и с други някои опитни дейци в народното ни движение, видя се за необходимо, нужно, полезно и улеснително“, с провъзгласяването на въстанието, „предварително определени лица“ да подпалят турската столица.¹⁶ За реализирането на тази идея браилчани предлагат на БРК да се изпратят от Влашко поне шест души, а останалите ще бъдат ангажирани в „самия Цариград“. За всеки участник в бъдещата чета трябвало да се осигурят по 20 австрийски жълтици, а за по-добрата подготовка на диверсионната акция било необходимо да се предостави на Тодор Пеев и Павел Икономов специално пълномощно, или поне няколко бланки с печата на БРК. За по-нататъшното „споразумение върху тая цел“ браилчани препоръчват на БРК Стоян Заимов, по когото още същия ден те изпращат в румънската столица и самото предложение.¹⁷ От едно писмо на Тодор Пеев от 22 август 1875 г. до председателя на Крайовския комитет – Димитър Зеновски, се подразбира, че предложението за подпалването на Цариград е било изпратено за мнение и „до Белград“.¹⁸

Писмата на браилчани от 20 и 22 август 1875 г. недвусмислено разкриват, че идеята за подпалването на Цариград не е изработена нито по време на общото събрание от 12 август, нито пък е дело на БРК. Подобен извод се подкрепя и от протокола на БРК от 21 август, където ясно се подчертава, че изпращането на 6 души в Цариград става по предложение на браилските дейци и по-специално на Тодор Пеев и Павел Икономов.¹⁹ Ден по-късно – на 22 август, БРК издава на Пеев и Икономов и специално пълномощно,²⁰ което за съжаление не е запазено, но ако съдим по съществуващите косвени документални податки, със сигурност можем да приемем, че с

това пълномощно Букурещкият комитет предоставя възрастността на Тодор Пеев и Павел Икономов цялостната координация по подготовката на акцията в Цариград.

Както беше вече отбелязано, писмото на браилчани, в което се прави предложението за организирането на диверсионната акция в столицата на Османската империя е изготвено на 20 август 1875 г., но, най-вероятно, самото решение за това е взето още на 19 август. Към подобен извод навежда обстоятелството, че именно на 19 август Тодор Пеев предоставя на Стоян Заимов 30 фр. „за пътни разноски в Букурещ“, ²¹ където по време на заседанието си от 21 август БРК му възлага и изпълнението на цариградското дело. ²²

Обективният прочит на запазената комитетска документация подсказва обаче, че на 21 август 1875 г. БРК взема и други решения, засягащи проекта на Браилския комитет. Косвените аргументи за това са поне два:

Първо – от писмото на Тодор Пеев до Димитър Зеновски от 22 август 1875 г. става ясно, че Браилският комитет предлага не само подпалването на Цариград, а и извършването на „същата работа“ и „в Едрене и в други градове“, т. е. осъществяването на ширококомашабни диверсионни акции в цялата Османска империя. ²³ В решенията на БРК от 21 август 1875 г. обаче се говори единствено за опожаряването на турската столица.

Най-вероятно по време на заседанието си от 21 август 1875 г., след внимателното обсъждане на писмото на браилчани, Букурещкият комитет е преценил, че е по-реалистично да насочи всичките си усилия само към осъществяване на Цариградското дело. Всякакви други диверсии (палежи, разрушаване на ж. п. линии и т. н.) трябвало да се организират по инициатива и с възможностите на местните РК. ²⁴

Второ – в протокола от 21 август изрично се упоменава, че по предложението на браилските Г-да Пейов и Икономов за Цариград „ся определиха още [подч. – авт.] 6 души“, ²⁵ т. е. с цариградската мисия вече е бил натоварен и някой друг освен Стоян Заимов.

Кой е бил този комитетски деец?

Съпоставянето на дейността на по-изявените членове на БРК с хода на „Цариградското дело“ подсказва, че по време

на заседанието на Букурещкия комитет от 21 август с реализирането на проекта на браилчани най-вероятно е бил ангажиран Стефан Стамболов.

6. Мисията на Стамболов в Цариград

Запазените документални материали показват, че Стефан Стамболов напуска румънската столица едва на 21 август следобяд или на 22 август сутринта. Вместо да тръгне обаче по най-прекия път през Гюргево и Русе за Стара Загора, той се отправя към Браила, а от там за Цариград. Колко се е бавил при Тодор Пеев и за какво са си говорили с местните дейци, трудно може да се установи, но едно е сигурно. Пътуването на доскорошния заместник на Левски до Браила и Цариград не е било конспиративна приумица или случайно хрумване, а предварително обмислена стъпка, пряко свързана с изпълнението на вече приетото от БРК решение за опожаряване на турската столица. И най-добре това личи от писмото на Стамболов до БРК, писано на 29 август 1875 г. в Стара Загора, в което той подробно информира букурещките дейци за двудневния си престой в Цариград.²⁶

Самото писмо, както и конкретните факти, които могат да се извлекат от него, са добре известни на специалистите.²⁷ В досегашните публикации, посветени на Старозагорското въстание, минаването на Стефан Стамболов през турската столица и свършеното там от него по „Цариградското дело“, се възприема като нещо второстепенно спрямо главната му мисия – подготовката на въстанието в района на Стара Загора. Писмото до БРК от 29 август 1875 г. говори за точно обратното. От съдържателна гледна точка това писмо дори поставя няколко съществени въпроса, пряко свързани със съдбата на плана за извършване на мащабни диверсионни акции на територията на Османската империя. И за да стане това по-ясно, наложително е да се приведе поне една част от текста на самото писмо, оригиналът на което е запазен в много лошо състояние.

„Загора, 1875. Авгу[ст] 29
До Б.[ългарския]
Р.[еволуционен] Комитет
в Букурещ

Братя!

Пристигнах в града без да срещна никакви пречки. Сега съм вече в безопасно място, отдето скоро, щом приемем потребните известия от разни места, ще захванем бунта. Ето какво аз направих в Цариград:

Я[чо] Цанков беше ми дал една записка от Коунджича до черногорския капитан в Цариград. Аз отидох в Ц[ари]град при него и се разговорихме. Той ми каза, че има на разположението си до 2000 хиляди черногорци, които, щом им заповяда, ще скочат на крак и ще обърнат Ц[ари]град на прах. Той е съгласен да запали Ц[ари]град, но само за това потребни му са 1500 т[урски] л[ири], за да има с какво да купи оръжие на своите хора. Тия пари той иска от нашия комитет в Букурещ, комуто се обещава да слугува верно и да направи всичко, което е възможно, за да направи най-голема вреда на турците в Ц[ари]град.

В Ц[ари]град се маях само два дни. Ходих да намера Славейкова, но не го сварих в къщата му и като го чаках до 1/2 час, отидох си, като му оставих писмо, в което му бележах да замине за Букурещ, дето ще го приемат като баща българите...

Известете ни по-скоро хора пратихте ли за Ц[ари]град, защото ние с тях искаме да сме в споразумение. Аз съм останал в Ц[ари]град човек, до който да се обръщат за сведения от България...

Поздравете от мене в Браила Пеева и Икономова, които много улесниха заминването ми от Влашко...“²⁸

Аналитичният прочит на приведената част от Стамболовото писмо до БРК от 29 август 1875 г. позволява да се открият поне четири съществени момента, пряко свързани с осъществяването на идеята на браилчани за опожаряване на столичния град:

Първо – обстоятелството, че при тръгването си от Букурещ Стамболов е бил вече запознат с предложението за извърш-

ване на мащабни диверсии в турската столица и същевременно е бил натоварен да извърши там някои предварителни проучвания показва, че неговата ангажираност с цариградското дело не е нито случайна, нито пък е плод на някакво наложено от обстоятелствата задължение „по съвместителство“. От съпоставянето на всички изложени вече сведения около проекта на Т. Пеев и П. Икономов става повече от ясно, че именно Стамболов е онзи комитетски деец, който е определен да започне подготовката на Цариградското дело още преди сформирането на четата на Стоян Заимов.

Второ – по време на двудневния си престой в Цариград Стамболов предприема първите практически стъпки за осигуряване успеха на браилското начинание. В турската столица той се среща със свои стари познати, търси Петко Славейков, осъществява контакт с гавазина на руското посолство, оставя и човек, чрез който бъдещата цариградска група ще поддържа конспиративна връзка с Браила и страната. От по-късните свидетелства на Стоян Заимов се разбира, че този човек е Асен Русалиев,²⁹ тогавашен ученик в Робърт колеж.³⁰

Трето – в писмото до БРК открито е изразено намерението за съгласуване на бъдещите въстанически действия в Старозагорско с подпалването на турската столица. Това недвусмислено желание на Ст. Стамболов за споразумение с участниците в цариградската група отхвърля на практика ироничните забележки на Захари Стоянов и неговите по-късни интерпретатори, че Стоян Заимов си измислял за очакваната от Стара Загора телеграма, с която трябвало да се даде началото на диверсионната акция в Цариград.³¹ Явно старозагорският апостол е преценил правилно, че едновременното избухване на бунта в Заара с опожаряването на турската столица ще има изключителен морален ефект върху българските въстаници, затова и в писмото си до БРК той изрично държи да бъде своевременно информиран за всяка стъпка на цариградската група.

Четвърто – писмото до БРК от 29 август 1875 г. съдържа една неразрешима все още за историческата ни наука загадка, свързана с неизвестния черногорски капитан, който трябвало по думите на Стефан Стамболов, да „обърне Цариград на прах“ срещу 1500 турски лири. Кой е този черногорски капи-

тан? Кой е и Коунджич, чиято записка Стамболов получава от Кириак Цанков, за да я предаде на капитана? Каква изобщо е връзката на българските емигранти с тези лица?

Очевидно при оскъдната документална информация, с която разполага съвременната българска историопис за този черногорски капитан, отговорите на поставените по-горе въпроси могат да бъдат търсени само в сферата на предположенията. Най-вероятно чрез Кириак Цанков, който официално е привлечен за член на БРК на 20 август 1875 г., Букурещкият комитет осъществява контакти с представители на южнославянските дружества, съществували по онова време както в Сърбия и Черна гора, така и в Румъния. През втората половина на август, когато обстановката на Балканите продължава да се нажежава от размириците в Херцеговина и Босна, а правителствата на Великите сили и балканските държавици трескаво търсят средства за мирно урегулиране на конфликта, местните славянофилски кръгове са обхванати от еуфорията на революцията. В техните очи един пожар в сърцето на Османската империя, а защо не и демонстративното убийство на самия султан, биха били такава грандиозна провокация към цяла Европа, че спокойствието на всички онези, които открито ратували за съхраняване на статуквото на Балканите и за помирение между християни и мюсюлмани, щяло неминуемо да бъде взривено.

Възможно ли е тогава, замисълът за цариградското дело да се окаже една много по-голяма, южнославянска конспирация, в която на българските дейци се пада ролята на главни организатори?! Да си припомним, че в писмото на Тодор Пеев до Димитър Зеновски от 22 август 1875 г. изрично се говори, че предложението на браилчани е било изпратено не само в Букурещ, но и в Белград. При това планът на бъдещите диверсии е изготвен, за да „улесни не само действията частно на нашето народно въстание, ами ще много да помогне и на нашите братя херцеговинци, сърби и черногорци“.³² В спомените си пред Ст. Заимов пък Иван Драсов споделя, че през лятото на 1875 г. БРК е бил убеден, че с подпалването на турската столица ще се „отвлече до известна степен турското внимание и сили, та въстаниците ще могат да се продържат

до известно време на позициите си, докато Европа поеме върху си българската кауза“.³³

Приведените примери подсказват, че и Браилският комитет, и букурещките дейци са осъзнавали много добре огромния пропаганден ефект и общобалканския контекст на замислените диверсии. При това положение, какво е пречело на БРК да потърси помощта или поне съдействието на всички свои потенциални съюзници? Та нали по същото време се предприемат активни стъпки за координиране на бъдещото българско въстание със сръбското правителство, а по думите на Христо Ботев БРК има свои хора и в Цетина, и в Атина?³⁴ За подобна възможност красноречиво говори и самият Тодор Пеев, който в писмо до Христо Македонски от края на август – началото на септември 1875 г. отбелязва: „От цариградската работа трябва да знаете, че няма по голяма. Ако бихме имали повече пари да дадем на 1000 черногорци, които се намират в Цариград, по една пушка, то те могат да дигнат и тамо една силна революция заедно с огънят и да направят чудеса. Това ще бъде една от най-големите заслуги. Защо прочее да се остави?“³⁵

Най-вероятно, решението да се придаде на цариградското дело действително общобалкански характер е взето от БРК в тесен кръг, непосредствено след като предложението на браилчани било получено. С помощта на съзнателно изолирания до този момент Кириац Цанков, комитетът осъществява контакт с някои от влиятелните южнославянски дейци в Букурещ, към които, впрочем, принадлежи и споменатият в стамболовото писмо от 29 август 1875 г. Коунджич.³⁶ Той именно изготвя прословутата си „записка“ до неизвестния нам черногорски капитан в Цариград, а Стамболов е натоварен от БРК да замине за турската столица, за да се срещне там с капитана, да му предостави записката и заедно да обсъдят какво може да се направи, за да се увенчае с успех общото начинание.

Както става ясно от писмото на Стамболов, черногорският капитан възприема с ентузиазъм идеята да се подпали Цариград и обещава „да слугува верно“ на БРК, като срещу финансова подкрепа от 1500 турски лири, изразява дори готовност да осигури 2000 черногорци, които „щом им заповяда ще

скачат на крак и ще обърнат Цариград на прах“. Така след като Стамболов постигнал принципна договореност с черногорците за общо изпълнение на Цариградското дело, неговата мисия в турската столица приключила. Оттук насетне той можел да поеме спокойно задълженията си на „мисионерин за околността на Стара Загора“, а съдбата на диверсионната акция в турската столица останала в ръцете на Стоян Заимов и неговите „палачи“.

7. Сформиране на Заимовата група

Както вече беше изяснено, решението на БРК за формиране на група начело със Стоян Заимов, която трябвало да приведе в действие плана за опожаряването на турската столица, е взето на 21 август 1875 г. Същият ден Заимов получава от Др. Шопов предоставените му от комитета 340,50 фр. и най-вероятно на 22 или 23 август се завръща в Браила, където пристъпва към формиране на своята група.³⁷ За конкретната дейност на Заимов обаче, както и за детайлите около подготовката на малката четица „палачи“ в Браила, се знае твърде малко. Със сигурност може да се твърди само, че още докато е в Букурещ, Стоян Заимов привлича към делото своя добър познайник Георги Бенковски, който по това време живеел в румънската столица и изкарвал прехраната си с хлебарство. За това говори самият Заимов, който след Освобождението споделя пред Никола Обретенов:

„...Между познатите мене в Букурещ емигранти беше и Георги Хлътев, който се занимаваше с хлебарство. Понеже през цялата зима се занимавах с него да го уча да чете и пише с цел да приготвя към водение на писменна кореспонденция, то можах отблизо да се запозная с неговите способности бързо да съобразява и да се ползва от минута на обстоятелствата и [с] умението [му] да действа на простата маса с дарбата си да обеждава и говори просто, гладко и убедително, то разбира се и него причислих към участниците на „цариградското дело“. Така – продължава Заимов, като аз бях за него и учителят и авторитета по политическите (тогавашни) въпроси, то той вярваше в моята личност и изпълняваше всичките ми приказания без прекосновение; това негово от-

ношение към мене ме накара и да [му] поверя плана на „делото“ и да го посветя в секретарството на четата „палачи“.³⁸

За това, какво точно е станало след като Стоян Заимов успял да привлече Г. Бенковски към цариградската конспирация, наличният документален материал не казва почти нищо. Във вече цитираното писмо до Никола Обретенов Заимов охотно разказва, че първо се заел да разработи планът за бъдещите действия, после взел 100 австрийски жълтици и проводил „четата палачи под управлението на Бенковски в Цариград с цел да се разквартируват по града и изучат топографски местността“.³⁹ Парите за път и за прехрана на четата, както и плана били поверени на Бенковски, а Заимов останал в Браила, тъй като трябвало да се намерят допълнително пари, с които да се поръчат „запалителни течности и прахове“. Необходимите средства обаче не били осигурени и „ази – продължава разказа си Заимов, се принудих да замина с колкото се намираха на рака, а комитета се обеща чрез Г-н Тодор Пеев да ми проводи още около 200 австр. жълтици“.⁴⁰

Поради оскъдността на досега включената в научно обръщение документална информация, Заимовите сведения за сформирането и изпращането на „четата палачи“ в Цариград би трябвало да се приемат за достоверни. И действително според наличните архивни податки за Цариград първоначално заминава Бенковски, като най-вероятно това е станало около 26 август 1875 г., тъй като на 22 август, пишейки от Браила на Иван Драсов, Христо Ботев изрично отбелязва, че „цариградските [дейци] ще да се забавят още два-три деня“.⁴¹ За съжаление имената и точният брой на тези дейци, които предвождани от Георги Бенковски се отправят първи към турската столица с кораб от Галац, все още не могат да се установят. Единственото сигурно нещо е, че веднага след тях към Цариград са изпратени още „три момчета“, които Стоян Заимов довежда в Галац от Болград,⁴² а самият той тръгва за турската столица не по-рано от 31 август и пристига там преди 8 септември 1875 г. Тези две дати рамкират фактически един период от осем дни, за който липсва конкретна информация къде се е намирал редакторът на в. *Михал* и какво точно е правил. Във всеки случай на 29 август Заимов напуска Браила и повече не се връща там преди окончателното си

отпътуване за турската столица, тъй като на 29-ти той получава от Тодор Пеев 20 турски лири, за което оставя собствено ръчно написана разписка,⁴³ и още същия ден заминава за Галац, откъдето веднага изпраща кратък отчет на Пеев за вече свършеното от него там. На 29 август Заимов пише от Галац и на Илия Вълчев, като му дава точни указания как да се държи в Галац и как да се качи на кораба за Цариград.⁴⁴

Два дни по-късно – на 31 август, Стоян Заимов е все още в Галац, откъдето изпраща писмо до БРК и обяснява, че още не е тръгнал „по причина на невременното внасяние на определеното количество т.[урски] лири.“⁴⁵ Притеснявайки се, че всичко може да пропадне, Заимов отправя гореща молба към букурешките дейци да осигурят обещаните вече пари и отбелязва: „Всичко туй за четвъртък трябва да е готово, защото само тогава има параход.“⁴⁶ Ако се доверим на тази информация, това би могло да означава, че Стоян Заимов тръгва от Галац едва на 4 септември,⁴⁷ като на 8 септември е вече в Цариград, за което лично уведомява Тодор Пеев със специално писмо, подписано с псевдонима Андон Драганов.⁴⁸

Направените фактологически доуточнения показват, че по отношение хронологията на събитията Стоян Заимов е сравнително прецизен в своите спомени. За съжаление същото не може да се твърди и по отношение изработването на плана за осъществяване на диверсионната акция в турската столица. Тук Заимов преиначаваша доста истината и известни корекции са наложителни, тъй като документалният материал опровергава казаното от редактора на в. *Михал*. Планът на Цариградското дело е разработен всъщност не от Стоян Заимов, а от Браилския комитет, и то още преди БРК да вземе окончателното решение за опожаряване на столичния град. Това личи от цитираното вече писмо на Тодор Пеев до Димитър Зеновски от 22 август 1875 г., където ръководителят на Браилския комитет очертава основните елементи на замисъла – да бъдат изпратени 10–15 души, които на място да намерят още 10–15 доброволци, като всички „кондисат на разни забележителни пунктове в градът и в едно време, през една нощ, да подпалят стаите си, гдето са кондисали, така щото да избухне страшен и поразителен пожар и да обгърне целият град“.⁴⁹ В този си вид планът на цариградското дело се за-

пазва почти до окончателния провал на акцията. Единствените корекции, които са направени на място, се отнасят най-вече до разработване на проекта за покушение над султан Абдул Азис, но и по този пункт Заимовото авторство е спорно, тъй като през 1882 г. „началникът на тайната четица“ не споменава нито дума за такова допълнение,⁵⁰ а през 1895 г., т. е. 20 години след заарските събития, разказва в детайли как наредил на Бенковски да убие султана, като си „припомня“ ясно дори номера на хотелската стая, откъдето трябвало да се произведе историческия изстрел срещу Абдул Азис.⁵¹

8. Колко и кои са участниците в тайната чета на Стоян Заимов?

В досегашните изследвания, посветени на Старозагорското въстание, липсва единно становище по въпроса за точния състав на цариградската група. Проектът на Браилския комитет предвиждал опожаряването на Цариград да се извърши от 20–30 души, от които 10–15 ще бъдат изпратени от Влашко, а 10–15 ще бъдат ангажирани измежду тамошните българи.⁵² От решението за провеждане на диверсионната акция в турската столица, взето на 21 август 1875 г., личи, че групата трябвало да се състои от 6 души, включително и Ст. Заимов.⁵³ Това се потвърждава и от разписката, която Заимов оставя на Драгой Шопов: „Долуподписаний приех от Г-на Шопова, касиеринът на Б. Р. Ц. Комитет в Букурещ (15) петнадесет турски лири, които ми са назначават от комитета, за да отида с петима [Подч. – авт.] души другари в Цариград по народни работи ...“⁵⁴ За шест човека се говори и в касовата книга на БРК,⁵⁵ но в писмото на Иван Драсов до Никола Обретенков от 31 август 1875 г. се уточнява, че освен изпратените от Румъния шест души „и оттам ще намерят още 10–15“.⁵⁶ В научната литература обаче броят на цариградските „палачи“ се интерпретира твърде своеволно. Така Ал. Бурмов говори за 6 души,⁵⁷ Константин Велики и Йоно Митев приемат, че групата на Заимов се е състояла от 12 души,⁵⁸ а Димитър Страшимиров и Дойно Дойнов отбелязват само, че Заимов тръгнал за Цариград придружен от „няколко емигранти“.⁵⁹

Какво смятат по този въпрос самите участници в заарските събития?

Захари Стоянов например, говори за 35-40 души емигранти из Румъния, в числото на които споменава само четирима: Ст. Заимов, Георги Бенковски, Иваница Данчев и Ясен Роселиев (Асен Русалиев).⁶⁰ Иваница Данчев пък, описвайки участието си в Цариградското дело, не дава конкретни имена освен тези на Стоян Заимов и Бенковски, но отбелязва, че те тримата довели „за свои помощници други 50 момчета, събрани от Букурещ, Браила и Галац“.⁶¹ Що се отнася до водача на цариградската група – Стоян Заимов, веднъж той твърди, че бил „принуден да събере около 30–40 юнака“,⁶² между които поименно споменава само Георги Бенковски (негов секретар) и Асен Русалиев (куриерската връзка на групата в Цариград), а десетина години по-късно заявява, че „тайната четица“ се е състояла от 35 души, като този път разкрива и още пет имена:

– Иваница Данчев, телохранител на Стоян Заимов;

– Кръстю от Панагюрище, „стар познайник на Бенковски от Гяур-измирските им похождения“, натоварен да подпали кеятхането;

– Кара Яни, „грък от остров Самос, стар другар на Бенковски; другарували в хайдушката чета на Лефтер войвода по измирненските балкани през 1865–68 г.“; натоварен да приготви подпалителните фитили;

– Илия Вълчев, браилски търговец, който бил „натоварен от Браилския комитет да снабди четицата с нужното количество пирокселин и да раздаде на подпалвачите бунтовници сумата 200 наполеона“; по неизвестни причини обаче той не се явил в Цариград;

– Михаил Маджаров, „сестрен син на Бенковски, ученик от последния курс на същото училище [Робърт колеж – Бел. авт.], бе известен от уйка си за тайната четица, но не знаеше напълно нейното предназначение“.⁶³

И така от спомените на Стоян Заимов могат да се извлекат общо имената на осем души, включително и неговото собствено, от които един – Михаил Маджаров, е бил само най-общо запознат със същността на Цариградското дело, а друг – Илия Вълчев, така и не стига до Цариград. Нещо повече.

Извън Заимов и Русалиев, за който се знае, че е ангажиран като „връзка“ на групата от Стефан Стамболов, само Ив. Данчев и Бенковски са били завербувани за бъдещата диверсия още в Румъния. Останалите двама – Кръстю от Панагюрище и Кара Яни, както справедливо отбелязва в биографичния си труд за Георги Бенковски Иван Унджиев, са били наети в Цариград благодарение на самия Бенковски.⁶⁴

Някои автори твърдят, че към групата на Заимов принадлежат още Стоян Шивачев и Сава Катрафилов, които трябвало да тръгнат заедно от Бургас и до 12 септември да бъдат вече в Цариград.⁶⁵ Според Горо Горов предварително било уточнено дори, че поп Сава Катрафилов ще отговаря за подпалването на Топ капия. Мисията на двамата бургаски учители обаче се провалила, тъй като те не успели да заминат за турската столица поради преждевременното избухване на въстанието.⁶⁶ За съжаление извън спомените на Стоян Шивачев липсват други автентични свидетелства, които могат по един по-категоричен начин да потвърдят или да опровергаят участието на Катрафилов и Шивачев в Цариградското дело. Впечатление прави обаче едно важно обстоятелство. В своите спомени Стоян Шивачев разкрива, че благодарение на Сава Катрафилов към диверсионната акция в турската столица бил привлечен и Я. Я., тогавашен ученик от Робърт колеж. Анализирайки това твърдение, Йончо Митев достига до извода, че на отиване за Цариград Стоян Заимов или някой друг се е свързал с поп Сава Катрафилов, който от своя страна е предложил бургазлията Я. Я. за помагач на цариградската група.⁶⁷

Всъщност под инициалите Я. Я. трябва да се разбира Асен (Ясен) Янев Русалиев, който, както вече беше изяснено, е определен за връзка на Заимовата група от Стефан Стамболов. Логично възниква въпросът кой избира Асен Русалиев за участник в Цариградското дело? Катрафилов, Заимов по препоръка на Катрафилов или Стамболов?

Очевидно най-неприемлива е възможността Асен Русалиев да е предложен от Катрафилов на Заимов, тъй като на 29 август Стоян Заимов още се намира в Галац, а на тази дата с писмото си от Стара Загора Стамболов информира БРК, че е оставил вече в Цариград свой човек за връзка с групата

на подпалвачите. При това положение, остават две възможности: или Стамболов е избрал Асен Русалиев по предложение на Катрафилов което означава, че между двамата е имало някаква предварителна среща, или Стоян Шивачев си измисля. Наличният документален материал ме кара, поне засега, да приема за по-достоверна втората възможност, защото в разказа на бургаския учител има още едно съществено несъответствие – обяснението, че Сава Катрафилов и Шивачев не успели да пристигнат в Цариград поради преждевременното избухване на въстанието. Ако приемем за верни свидетелствата на Шивачев излиза че, опитът за въстание в Заара е осъществен на 12-ти, а не на 16 срещу 17 септември 1875 г. тъй като двамата с Катрафилов е трябвало да пристигнат в турската столица до 12 септември. Тези именно фактологически разминавания в наличните до момента изворови податки поставят под съмнение участието на поп Сава Катрафилов и Стоян Шивачев в групата на цариградските „палачи“.

Кои са тогава останалите участници в Цариградското дело? Колко тръгват от Влашко и кои са привлечени в самата столица? Защо никой от съвременниците не посочва повече от шест имена сред пряко ангажираните в Цариградската чета? Възможно ли е дори Стоян Заимов да не помни другите участници в своята група, въпреки че в писмото си до БРК от 31 август изрично отбелязва, че е изпратил вече „8 момчета“?

Убеден съм, че поне засега еднозначен отговор на тези въпроси не може да се даде. Имайки предвид обаче характерната за родните ни поборници склонност да доукрасяват, догълват, а понякога и грубо да фалшифицират историческата истина, може би трябва да приемем за силно преувеличени твърденията, че в групата на цариградските подпалвачи са участвали между 30 и 40 души. В действителност изворовият материал показва, че през последните дни на август от Влашко към турската столица тръгват поне две групи от по 3–4 души, между които са Бенковски и Иваница Данчев. Ако към тях прибавим Стоян Заимов и привлечените в Цариград Асен Русалиев, самоския грък Кара Яни и Кръстю от Панагюрище, то най-вероятно тайната четица на Заимов да се е състояла реално от около 10–12 души. Подобен извод се под-

крепя недвусмислено и от координатора на цариградското дело Тодор Пеев, който съвсем ясно посочва в едно свое писмо до Христо Македонски от 10 септември 1875 г., че групата в турската столица се състои от 12 души.⁶⁸

9. Цариградските палачи в действие

Първи в Цариград пристига Георги Бенковски. Установявайки се в столицата, той се настанява според Заимов в хотел „Италия“, а според Иваница Данчев в хана на хаджи Дауд, след което пристъпва към избор на подходящи къщи за останалите участници в групата. Вероятно през следващите няколко дни Георги Бенковски внимателно изучава обстановката и набелязва евентуалните пунктове, от които трябва да се предизвика пожара.

В началото на септември в турската столица пристига и Стоян Заимов. По негово нареждане Бенковски привлича към акцията старите си познайници Кара Яни и Кръстю от Панагюрище, а те от своя страна осигуряват на групата част от нужните ѝ запалителни материали.⁶⁹ Според Иваница Данчев по това време възниква и идеята пожарът да се предизвика не само чрез подпалване на предварително избраните в различни квартали дървени къщи, но и чрез „газовите канали, от гдето нощем дохожда светлина за тъй наречените царски сарай“.⁷⁰ Оскъдният изворов материал обаче не дава достатъчно основания да се приеме, че този, инак удачен елемент, действително е бил включен в плана на тайната българска четица. Още повече, че по думите на Иваница Данчев „тая работа щяха да извършат неколцина души от работниците служещи при каналите – хора от разни народности: турци, ерменци, гърци, македонци, българи, сърби и др., за която работа [тези хора] бяха подкупени с тлъсти бакшиши“.⁷¹ Дори и магическото въздействие на Бенковски едва ли би подтикнало един простосмъртен турчин да посегне на султанския сарай, а що се отнася до „тлъстите бакшиши“, за които говори Иваница Данчев, то те явно са чиста измислица, особено ако се вземе предвид, че групата на Стоян Заимов няма всъщност никакви излишни пари.

В спомените си от 1895 г. Заимов обръща специално внимание и на обстоятелството, че след неговото пристигане в Цариград към предварителния проект за опожаряване на турската столица се включва и още един елемент – убийството на султан Абдул Азис.⁷² Малко по-нагоре стана вече дума за авторството на тази идея. Стоян Заимов е категоричен, че идеята е негова, а изпълнението било предоставено на Бенковски, който се съгласил доброволно да посегне на падишаха. Въпросителните около този елемент на диверсионната акция в Цариград обаче са твърде много.

Защо за този проект подробно се заговорва едва 20 години след провала на Цариградското дело? При това до 1895 г., т. е. до появата на Заимовите *Етюди*, никой било от летописците на българските въстания, било от самите поборници, не дава и най-малката податка за съществуването на такъв план. Дори словоохотливият Иваница Данчев или сладкодумният Захари Стоянов не си „спомнят“ за подобен замисъл. Възможно ли е началникът на цариградските „палачи“ да е взел самостоятелно решение от такова изключително естество, без да уведоми за него нито Браилския, нито дори Букурещкия комитет? Съществувал ли въобще сценарий за убийството на султана или той е плод на писателското въображение на Заимов?

Безспорно в навечерието на подготвяното българско въстание един атентат срещу султан Абдул Азис, при това извършен около рождения му ден,⁷³ би произвел значително по-голям и шумен ефект, отколкото подпалването на няколко жилищни квартала край Босфора – нещо не чак дотолкова необичайно за ежедневието на столичния град дори през XIX в. При това ефект с непредсказуеми политически последствия за развитието на самата Османска империя. Да не забравяме, че осем месеца след провала на Заарските събития „новите османи“ на Мидхат паша сами детронират, а после и умъртвят Абдул Азис. В този именно смисъл, от шумотевницата покрай евентуалното убийство на падишаха щяха да се възползват не само разбунтувалите се българи, бошняци и хървати. От една подобна акция биха се възползвали по своему и „новите османи“, и балканските държавици, и разбира се някои от Великите сили. Въпросът обаче не се свежда до това

дали покушението над Абдул Азис би донесло някаква изгода на българската кауза или не. Големият въпрос е дали убийството на султана действително е включено в плана на цариградските „палачи“.

Лично според мен отговорът на този въпрос ще остане още дълго време в зоната на догадките, тъй като включената в научно обръщение документация на БРК е крайно недостатъчна за каквито и да било категорични мнения. Впрочем по същата причина все още не може да се обясни и защо липсва информация за евентуални контакти на Заимовата група в Цариград с черногорския капитан, с когото Стамболов преговаря за съвместно изпълнение на замислените диверсионни акции. Още повече, че по времето, когато тайната четица на Заимов подготвя опожаряването на турската столица и евентуално убийството на султан Абдул Азис, Тодор Пеев – упълномощен от БРК да координира реализирането на Цариградското дело, полага неимоверни усилия, за да намери исканите от черногорския капитан 1500 турски лири. Логично би било, след като БРК възприема идеята на Стамболов за използване на намиращия се в Цариград черногорски капитан, между него и Стоян Заимов да се осъществи не само контакт, но и близко сътрудничество. Данни за това обаче липсват. Очевидно само бъдещите проучвания, и то върху нов изворов материал, могат да разбулят докрай тайните на Цариградското дело.

10. Финансовото обезпечаване на Цариградското дело

Въпреки неяснотите около дейността на Заимовата група със сигурност може да се приеме, че около 10–15 септември цариградската чета е била практически готова да задейства предварително изготвения план. Единственият сериозен проблем обаче оставал паричният.

Изследователите на Заарските събития единодушно приемат, че предоставените на цариградската чета средства от страна на БРК са били крайно недостатъчни. Нещо повече. Всички автори отбелязват, че точно това обстоятелство предопределя и крайния неуспех на цялото начинание, тъй като

оставен без необходимата финансова подкрепа, началникът на тайната четица бил първоначално принуден да изпрати Бенковски в Браила, а след като и там не били намерени нужните пари, той в крайна сметка трябвало да преустанови по-нататъшното изпълнение на замисленото дело.⁷⁴

С какви конкретни суми е разполагала всъщност цариградската група?

На 21 август 1875 г., когато Стоян Заимов бил натоварен да замине за турската столица с още пет души, БРК му отпуска само 15 турски лири, равняващи се по тогавашния официален курс на 340,50 фр. Очевидно, за да се обезпечи докрай започнатото дело били нужни много повече пари. Затова на 22 август Тодор Пеев прави предварителни разчети, според които за успешното реализиране на диверсионната акция в Цариград са били необходими още 300 австрийски жълтици, равняващи се на 3525 фр. или на около 155 турски жълтици.⁷⁵ За по-лесното осигуряване на всички средства, общата сума е разпределена между пет комитета, като от Букурещ е трябвало да се съберат 100 австрийски жълтици (1175 фр.), а от Браила, Галац, Болград и Крайова – по 50 австрийски жълтици (587,50 фр.).⁷⁶ В хода на подготовката на диверсионната акция обаче предвидените от Т. Пеев средства не могли да се наберат и заимовата група трябвало да тръгне за Цариград с много по-малко пари.

Години след Освобождението Ст. Заимов твърди, че събраните от комитетите във Влашко средства били около 100 австрийски жълтици, а останалите 200 жълтици Т. Пеев трябвало да изпрати до Цариград допълнително по браилския търговец Илия Вълчев.⁷⁷ В общи линии запазената документация потвърждава информацията на Заимов, тъй като от едно негово писмо до Тодор Пеев се вижда, че до 29 август 1875 г. приетите по Цариградското дело пари са общо 38 турски лири, равняващи се на около 73 австрийски жълтици.⁷⁸

Явно до заминаването на Стоян Заимов за турската столица, нито един от емигрантските комитети не успява да изпълни поетите ангажменти по финансирането на неговата група, което между другото още тогава внася сериозно безпокойство у Заимов относно успеха на цялата акция. Според цитираното вече писмо до Тодор Пеев освен 15-те лири на

БРК редакторът на в. *Михал* получава само 19 лири от Браила, 2 лири от Галац и 2 лири от Болград. При това от тези пари в наличност са само 19 лири, тъй като другите са дадени на вече заминалите за Цариград. Ето защо Заимов завършва краткия си отчет пред Пеев с горещата молба: „Моля братко! Ако е възможно повечко внес[е]те на бай Илия, да не би от нямане пари да я завършим като кучето на нивата. От Галац сега нищо не приех. Тъй също и от Шопов нищо.“⁷⁹

На 29 август 1875 г. Стоян Заимов пише лично и на Илия Вълчев, към когото също отправя молба да се намерят повече пари, но добавя, че ако дори се съберат само 40 лири, пак да тръгне за Цариград, „защото в противен случай ще загубиме“.⁸⁰ Седмица по-късно, но вече от самата турска столица в писмо до Тодор Пеев началникът на тайната четица недвусмислено възкликва:

„Пари, че пак пари, че пак пари, че пак пари; без тях няма да я завършим колкото кучето на нивата. За търговията, за която сме дошли, в много сгодни обстоятелства ся намира, изисква се само капитал достатъчен. За да се купи виното по-евтино тряб[в]а да се внесат до 10 на този месец до 70 лири⁸¹ и по числом седемдесет лири турски, ако не се внесат на време, мама ще умре неконкана. Бъдете добри да ги внесете на време да не би подир да се караме. Без казаното количество не можем купи бия вода, а не вино. Побързайте...“

Парите внесете в кантората на Евлогия Георгиев в Галац, а теглете полица за Караминков в Балкапан, през Вълчо Биволаров в чюрапчи хан с адреса, за Гаврил Груев Хлътов.“⁸²

Браилският комитет обаче също е затруднен. Тодор Пеев се надява част от парите да бъдат осигурени чрез Христо Македонски, но той не изпълнява даденото пред Христо Ботев обещание да даде 1000 жълтици за общото дело.⁸³ Затова на 10 септември 1875 г. опасявайки се, че ако не изпрати на Заимов поне 50 лири, „хората ще се върнат без да свършат нещо“, Тодор Пеев отново пише на Христо Македонски. „На тебе – обръща се той към някогашния Хаджидимитров четник, ми е всичката надежда. Ако ти не ми додеш сега на помощ с малко пари, за да посрещнем народните нужди, да знаеш, че и аз ща си дам оставката от моите старания. Зер с голи ръце какво мога завърши? Хубаво земи във внимание

тая работа и недей никак да се извиняваш, но незабавно прати една помощ по donosителя на настоящето ми. Ако не желаеш да подариш, то барем назаем ни внеси какво да е по-значително количество. А че по-късно, когато се разпали работата и вземем да събираме по-значителни помощи, то заетото Ви количество ще да Ви се повърне. Друго никакво средство не ни остая...“⁸⁴

Молбата на Тодор Пеев към Христо Македонски обаче остава без отговор. Финансовите възможности на комитетите в Галац, Болград, Крайова и другите по-големи румънски градове били също скромни, още повече че влиятелните местни дейци предпочитали да предоставят по-значителни суми, само след като се уверят в напредъка на революционното дело. БРК също изпитвал външната нужда от свежи пари, а и с пощата от Русе и Търново не преставали да пристигат драматични искания за финансова помощ. Така в най-решителната фаза на цариградската диверсия Заимовата група останала финансово необезпечена и ако участниците в тайната българска четица искали да доведат започнатата работа до успешен край, то те трябвало сами да намерят изход от създалата се ситуация.

На теория такива възможности съществували и то не една. Та нали измежду тогавашните цариградски българи се намирили доста богати и влиятелни хора? Защо Стоян Заимов не е потърсил връзка и съдействие от тях? За да запази конспиративния характер на акцията? Едва ли, защото сам Стефан Стамболов, когато пристига в турската столица полага усилия да осъществи контакт с цариградските българи и въобще не се притеснява, че това може да доведе до разкриване на неговата апостолска мисия. А ако Заимовите четници предпочитали да не се обвързват с местните българи в името на сигурността, то какво би струвало на Бенковски, Кръстю или Кара Яни – все хора, пообръгнали на всякакви хайдушки прийоми, да попритиснат из столичните сокаци някой пишман патриот и да набавят така необходимите им 70 турски лири?

Изправен пред алтернативата да продължи или поради липсата на пари да прекрати изпълнението на подготвяната диверсионна акция, Стоян Заимов избира най-трудното, но с

оглед съдбата на милионното столично население може би и най-отговорното – да изпрати Георги Бенковски в Браила и Букурещ, за да проучи на място защо се бавят обещаните пари и ще се вдига ли въобще въстание в България.

11. Краят на цариградските „палачи“

По времето, когато началникът на Цариградската чета Заимов прави своя съдбоносен избор, браилчани окончателно разбират, че не могат да осигурят исканите от тях стотина турски лири. Затова на 13 септември те отправят телеграма до БРК, в която обясняват, че не разполагат с пари, и питат секретаря на комитета Иван Драсов дали да пишат на „цариградските търговци“ да се върнат.⁸⁵

Нагълно възможно е телеграмата на Браилския комитет от 13 септември да е провокирана от пристигането в града на Георги Бенковски. Но според ранните спомени на Стоян Заимов това трябва да е станало по-късно, защото по неговите думи той е изчаквал парите от Браила около месец и едва тогава неизвестното положение го накарало да изпроводи „Бенковски в Букурещ да се научи за работата“ и да го „известни телеграфически условно: [(Купих 200 кила жито и ги проводих за Цариград) = Земах 200 жълтици и ги предадох за Цариград по адрес: Асен Ив. Роселиев] или [(Тука се не намират требуемите количества овци кожи, ако желаете елате сами да се уверите) = Пари няма да Ви се проводят и въстание няма да бъде. Върнете се. Бенковски.]⁸⁶

В общи линии свидетелствата на Стоян Заимов са едни от най-автентичните източници за хода на цариградското дело. Твърдението му обаче, че Бенковски е изпратен в Браила и Букурещ едва месец след установяването на групата „палачи“ край Босфора, се нуждае от известна корекция, тъй като това означава на практика, че цариградските атентатори изчакват обещаните им от Тодор Пеев пари почти до края на месец септември. Очевидно става дума за неточност в разказа на Заимов, още повече, че в писмото си до Тодор Пеев от 8 септември 1875 г. той изрично настоява парите да бъдат изпратени в Цариград най-късно до 10-ти.⁸⁷

Действително в архива на Иван Драсов се съхранява едно писмо на Стоян Заимов, писано на 18 септември от Цариград. В него Заимов се обръща към членовете на БРК с молба да му изпратят 100 турски лири, тъй като в противен случай замислената акция ще пропадне и настоява букурещките дейци да се споразумеят „за всичко по нашата търговия“ с приносящия на неговото писмо.⁸⁸ Анализът на това писмо навежда на две възможности: или приносителят, за когото говори Заимов е Георги Бенковски, което означава, че той тръгва за Букурещ едва на 18 септември, или на 18 септември Стоян Заимов изпраща от турската столица втори свой човек до Букурещ, като по-късно в спомените си смесва неговото име с това на Георги Бенковски, който пристига в Браила още около 13 септември.

Трудно е да се прецени коя от двете възможности е по-вярна. Лично според мен напълно вероятно е след като до 10 септември очакваната парична помощ не била пристигнала, Заимов да е отправил телеграфическо запитване до Браила, което дава повод на местните комитетски дейци да информират БРК, че „цариградските търговци искат 100 лири“ и на свой ред питат дали акцията да бъде окончателно преустановена.

Отговорът на Букурещкият комитет не е запазен, но може да се предполага, че в навечерието на вече определената дата за начало на въстанието в България – 16 срещу 17 септември 1875 г., БРК не е взел категорично становище за връщане на заимовата група във Влашко. На 18 септември, притеснен от неизвестността, Стоян Заимов решава да се обърне с писмо лично към БРК и за целта изпраща Георги Бенковски в румънската столица. Към подобен извод навежда и твърдението на самия Заимов, че два дни след заминаването на Бенковски, той получава телеграма от Стара Загора да не действа, тъй като въстанието било слабо. При това положение вече, четата решава да напусне турската столица и с един английски товарен кораб се отправя към Галац, където окончателно се и разформирова.⁸⁹

Не всички изследователи обаче приемат тези Заимови сведения за достоверни. Захари Стоянов например иронично отбелязва, че телеграма „от Заара“ не е била изпращана от

никого и най-вероятно страхът е принудил участниците в тайната четица да напуснат Цариград без да го запалят.⁹⁰ Според Александър Бурмов разпореждането за прекратяване на Цариградската акция дошло телеграфически от Букурещ.⁹¹ Подобна позиция се защитава и от Йоно Митев, Иван Унджиев и от други български историци.⁹² Акоп Улунян от своя страна твърди, че отменянето на акцията в Цариград станало по препоръка на Тодор Минков, който убедил Ботев, че подобна акция е незряла и ще има негативни политически последици за българския въпрос,⁹³ а в спомените на Иваница Данчев може да се открие и още една версия, според която Стоян Заимов научава за неуспеха на Заарското въстание от нарочни старозагорски пратеници.⁹⁴

Бележки

¹Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 74; Унджиев, Ив. *Георги Бенковски. Биография.* С., 1983, с. 50.

²Койчева, В. *Старозагорското въстание...*, с. 30–31.

³Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 184.

⁴Стоянов, З. *Записки по българските въстания...*, с. 150–151.

⁵Пак там.

⁶БИА, II А 8867; с малки неточности това писмо е публикувано в: Дойнов, Д. *Гюргевският революционен...*, с. 126–129.

⁷Вж. напр. Державин, Н. *Христо Ботев – поет-революционер. 1848–1876.* С., 1948, с. 56 и др.

⁸Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху „Записките“ на Захари Стоянов.* С., 1895, с. 69–71.

⁹Пак там, с. 69.

¹⁰Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 181, 183–187.

¹¹Вж. напр. Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 139, където се твърди, че името на ученика от Робърт колеж, който помогнал на Стоян Заимов в Цариград, не е установено. И Ст. Заимов, и Д. Страшимиров говорят твърде подробно за Асен Руселиев, дори Захари Стоянов го споменава като Ясен Ив. Роселиев. За Йоно Митев обаче ученикът е само Я. Я.

¹²Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 181; Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет...*, с. 74; Унджиев, Ив. *Георги Бенковски...*, с. 49; Левков, Д. *Тодор Пеев.* С., 1978, с. 116 и др.

¹³Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, с. 139; Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет...*, с. 37.

¹⁴Шарова, Кр. *Българският революционен комитет...*, с. 95.

¹⁵ДА, Варна – ф. 690 к, оп. 2, а. е. 43, л. 23–24; цит. по ДСИД, 541–542.

¹⁶Пак там.

¹⁷Пак там.

¹⁸*Писмо на Тодор Пеев до Димитър Зеновски от 22 август 1875 г.*; публ. Пеев, Т. *Съчинения.* С., 1876, док. 20, 197–198.

¹⁹Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, кн. 2, с. 59–61.

²⁰ *Пак там*, с. 59.

²¹ АБАН, ф. 22 к, а. е. 132, л. 1.

²²Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, с. 59. На заседанието си от 21 август БРК решава да представи на участниците в диверсионната група и 15 турски лири. Разписката на Стоян Заимов за тази сума, получена от Драгой Шопов, е публикувана в: Стоянов, З. *Христо Ботйов...*, с. 155–156; информация за това се съдържа и в касовата книга на БРК – ф. 80, II А 7339.

²³ Пеев, Т. *Съчинения*, с. 197.

²⁴ В хода на подготовката на септемврийското въстание подобни акции били замислени в Стара Загора, Русе, Шумен и др. селища, но те трябвало да постигнат локален ефект, за разлика от опожаряването на Цариград и убийството на Абдул Азис, които според плановете на БРК трябвало да предизвикат политически сътресения в цялата империя и разбира се, силен международен отзвук.

²⁵Митев, Пл. *Една неизвестна страница...*, с. 59.

²⁶ Оригиналът се съхранява в БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 46–47; Писмото е публикувано на различни места, но най-точно текстът е предаден в: ОБТИ, т. 1, с. 90–91.

²⁷ Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. *История на Априлското въстание...*, с. 179–180 и др.

²⁸ ОБТИ, т. 1, с. 90–91.

²⁹ Асен (Ясен) Янев Русалиев е роден през 1836 г. в с. Кошчѐво, Бесарабия; произхожда от семейство на български преселници от Бургаско. Учи в Робърт колеж до 1877 г. Повече информация за него вж. Начов, Н. *Цариград като културен център на българите до 1877 г.* С., 1925, с. 158; Уошбърн, Дж. *Петдесет години в Цариград.* С., 1980, с. 78, 169.

³⁰ Писмо на Ст. Заимов до Н. Обретенов от 9 декември 1882 г. – БИА, II А 8867, л. 2; вж. също Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху...*, с. 70.

³¹ Писмо на Ст. Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г. – БИА, II А 8867, л. 2; Стоянов, З. *Записки по българските въстания...*, с. 150.

³² Пеев, Т. *Съчинения...*, с. 197.

³³БИА, II А 8520 – Писмо на Ив. Драсов до Ст. Заимов от 6 септември 1900 г.

³⁴Ботев, Хр. Съчинения..., т. 3, с. 412 – Писмо на Хр. Ботев до Михаил Греков от 30 август 1875 г.

³⁵Пеев, Т. Съчинения..., с. 201–202.

³⁶Милан Куянджич (Абердар), 1842–1893; сръбски поет, книжовник и общественик; професор по философия; близък познат на Любен Каравелов, а чрез него и на Кириак Цанков.

³⁷В разниската, която Стоян Заимов оставя на касиера Драгой Шошов, обозначената сума е 15 турски лири. По тогавашния курс това прави точно 340,50 фр., както е записано в касовата книга на БРК – БИА, II А 7339, л. 1.

³⁸БИА, II А 8867, л. 1 – Писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882; подчертаванията са според оригинала; публ. с отделни неточности в: Дойнов, Д. Гюргевският революционер..., с. 126–129.

³⁹Пак там, л. 1.

⁴⁰Пак там.

⁴¹Стоянов, З. Христо Ботйов..., с. 459.

⁴²АБАН, ф. 22 к, а. е. 91, л. 1. В писмото си до БРК от 31 август 1875 г. Заимов отбелязва: „Проводих досега 8 момчета.“ – вж. ДСИД, док. 302, 592–593.

⁴³АБАН, ф. 22 к, а. е. 91, л. 3 – Разписка на Стоян Заимов.

⁴⁴АБАН, ф. 22 к, а. е. 91, л. 1 – Писмо на Ст. Заимов до Т. Пеев.

⁴⁵ДСИД, док. 302, 592–593.

⁴⁶Пак там.

⁴⁷Това е първият четвъртък след 31 август.

⁴⁸АБАН, ф. 22 к, а. е. 87, л. 1 – Писмо на Ст. Заимов до Тодор Пеев от 8 септември 1875 г.

⁴⁹Пеев, Т. Съчинения..., с. 197.

⁵⁰БИА, II А 8867 – Писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов.

⁵¹Заимов, Ст. Миналото. Етюди върху..., с. 69–70.

⁵²Пеев, Т. Съчинения..., с. 197.

⁵³БИА, ф. 63, а. е. 95, л. 54 – Протокол от заседанието на БРК от 21 август 1875 г.

⁵⁴Стоянов, З. Христо Ботйов..., с. 155–156.

⁵⁵БИА, II А 7339, л. 1.

⁵⁶БИА, ф. 122, II В 157; публ. с пропуски и грешки в: Обретенов, Н. *Спомени...*, с. 187–192.

⁵⁷Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен...*, с. 128.

⁵⁸Велики, К. *Румъния и българското революционно движение...*, с. 178; Митев, Й. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 139.

⁵⁹Дойнов, Д. *Гюргевският революционен...*, с. 37; Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание...*, т. 1, с. 183.

⁶⁰Стоянов, З. *Записки по българските...*, с. 150.

⁶¹Бояджиев, А. *Иваница Данчев. Животът и поборническата...*, с. 53.

⁶²БИА, II А 8867, л. 1 – Писмо на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г.

⁶³Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху...*, с. 69–71.

⁶⁴Унджиев, Ив. *Георги Бенковски. Биография...*, с. 51.

⁶⁵Горов, Г. *Сава Катрафилов. ИБИД*, т. XXVII, 1970, с. 96; Митев, Й. *История на Априлското...*, т. 1, с. 139. По това време Стоян Шивачев бил учител в Бургас, а поп Сава Катрафилов учителствал в с. Пирне, Айтоско.

⁶⁶Горов, Г. *Цит. съч.*, с. 96.

⁶⁷Митев, Й. *История на Априлското...*, т. 1, с. 139.

⁶⁸Пеев, Т. *Съчинения...*, с. 199.

⁶⁹Сведенията за извършеното от цариградската група са извлечени от писмото на Стоян Заимов до Никола Обретенов от 9 декември 1882 г. – БИА, II А 8867, л. 2–3.

⁷⁰Бояджиев, А. *Иваница Данчев. Животът и...*, с. 54.

⁷¹Пак там.

⁷²Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху...*, с. 69–70.

⁷³Тридесет и вторият султан на Османската империя е роден на 15 шабан 1245 г., което по християнския календар за 1875 г. прави точно 17 септември.

⁷⁴Стоянов, З. *Записки по българските...*, с. 150–151; Страшимиров, Д. *История на Априлското...*, т. 1, с. 185; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев – живот и дело. С.*, 1975, с. 554 и др.

⁷⁵Пеев, Т. *Съчинения...*, с. 197.

⁷⁶Пак там.

⁷⁷БИА, II А 8867, л. 1–2 – Писмо на Стоян Заимов до Н. Обретенов от 9 декември 1882 г.

⁷⁸АБАН, ф. 22 к, а. е. 91, л. 1 – Писмо на Стоян Заимов до Тодор Пеев, изпратено на 29 август 1875 г. от Галац.

⁷⁹Пак там.

⁸⁰Пак там, л. 2 – Писмо на Стоян Заимов до Илия Вълчев, изпратено на 29 август 1875 г. от Галац.

⁸¹Около 135 австрийски жълтици.

⁸²АБАН, ф. 22 к, а. е. 87 – Писмо на Стоян Заимов до Тодор Пеев от 8 септември 1875 г.; публ. в: Леков, Д. Тодор Пеев..., с. 119–120.

⁸³Пеев, Т. Съчинения..., с. 201 – Писмо на Т. Пеев до Хр. Македонски от началото на септември 1875 г.

⁸⁴Пеев, Т. Съчинения..., с. 200 – Писмо на Т. Пеев до Хр. Македонски от 10 септември 1875 г.

⁸⁵БИА, II А 9207 – Телеграма на Тодор Пеев, Браила до Иван Драсов, Букурещ от 13/25 септември 1875 г.; публ. ДСАВ, т. 1, с. 257.

⁸⁶БИА, II А 8867, л. 2 – Писмо на Ст. Заимов до Никола Обретенков от 9 декември 1882 г.

⁸⁷АБАН, ф. 22 к, а. е. 87 – Писмо на Ст. Заимов до Т. Пеев от 8 септември 1875 г.

⁸⁸ДСИД, док. 327, 628–629.

⁸⁹БИА, II А 8867, л. 2–3 – Писмо на Ст. Заимов до Никола Обретенков от 9 декември 1882 г.

⁹⁰Стоянов, З. Записки по българските..., с. 150–151.

⁹¹Бурмов, Ал. Български революционен централен комитет..., с. 76.

⁹²Митев, Й. История на Априлското въстание..., т. 1, с. 195; Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. Христо Ботев – живот и дело. С., 1975, с. 554 и др.

⁹³Улунян, А. Нови сведения за дейността на..., с. 38.

⁹⁴Бояджиев, А. Иваница Данчев..., с. 55.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Главната цел на настоящото изследване беше да се проследят най-важните събития, свързани със създаването и дейността на БРК. В този именно смисъл конкретната подготовка на всеобщото въстание по места, както и всичко онова, което се случва на 16 срещу 17 септември 1875 г. във вътрешността на страната, остава извън кръга на интересуващите ни проблеми. Ще си позволя да отбележа само, че родната ни историопис разполага със значителна по обем книжнина, отразяваща обхвата и съдбата на предприетите в Старозагорско, Русенско и Шуменско въоръжени действия, и тъкмо поради това, темата за самото „Заарско приключение“ вече се нуждае от едно напълно самостоятелно историографско проучване.

В най-общи линии провалът на опита за въстание в Българско се отразява неблагоприятно върху БРК. През първите дни след получаването на известието за началото на бунта ентузиазмът и надеждите на революционната емиграция са неимоверно големи. Само дни по-късно обаче, когато истината за реалните измерения на т. нар. въстание излиза наяве, разочарованието и взаимните обвинения сред букурещките дейци отново вземат връх. Така в решителния час БРК се оказва политически неадекватен и недееспособен. Действително свиканото на 1 октомври комитетско събрание преценява, че в крайна сметка нищо не е изгубено и че е достатъчно да се намерят добри войводи, които да поведат народа на въоръжена борба, но взетите от събранието решения са като едно предизвестие за скорошната политическа смърт на самия БРК.

Твърде малко са вече безрезервно убедените във възможността Букурещкият комитет да започне подготовката за ново въстание. Противниците на БРК се множат и дори не крият злорадството си от неговия провал. Личните пък разпри между довчерашните съидейници стават публично достояние и допълнително подхранват разпадането на комитетското яд-

ро. Оставката на Христо Ботев, отдръпването на Димитър Ценович и Драгой Шопов, необоснованите обвинения срещу Панайот Хитов са само външните белези на този процес.

Другата, невидимата на пръв поглед, но не по-малко ерозираща отвътре устоите на БРК тенденция, е свързана с намаляването на престижа на букурещките деятели в очите на завръщащите се един по един във Влашко апостоли от вътрешността на страната. Отначало те се явяват като доброжелателни критици на БРК, но все по-видимо у тях зрее недоволството срещу непреставашите взаимни крамоли, срещу интриганството, срещу безхаберие и прекомерния идеализъм, които от години диктуват политическите нрави на емиграцията ни. Този своеобразен „бунт на хъшовете“ срещу старите комитетски ръководители е не само отрицание на БРК. В него всъщност покълва едно много силно желание за промяна, което подтиква Бенковски, Заимов, Стамболов, Волов, Драгостинов и другите като тях да „избягат“ от Букурещ в Гюргево и сами да се заемат с подготовката на новото възстание. Така само десет месеца след като в името на същата тази „промяна“ Христо Ботев започва борбата срещу Любен Каравелов, комитетското дело изпада отново в сходна ситуация. Наистина колелото на времето се е превъртало с една година, повечето от действащите лица са си сменили ролите, но текстът на пиесата и сцената, на която тя предстои да се играе, са същите.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ

АБАН

ф. 22 к – Тодор Пеев

БИА, НБКМ

- ф. 2 – Любен Каравелов
- ф. 5 – Кириак Цанков
- ф. 8 – Панарет Рашев
- ф. 63 – Стефан Стамболов
- ф. 64 – Димитър Горов
- ф. 78 – БРЦК
- ф. 80 – Димитър Ценович
- ф. 82 – Иван Сапунов
- ф. 86 – Христо Ботев
- ф. 87 – Панайот Хитов
- ф. 88 – Данаил Попов
- ф. 89 – Иван Драсов
- ф. 122 – Никола Обретенов
- ф. 179 – Пандели Кисимов
- ф. 232 – Петър Енчев
- ф. 297 – Христо Семерджиев
- ф. 545 – Тома Пантелеев

ДА, Варна

ф. 690 к – Иван Драсов

2. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ

Абаджиев, Т. *Документи из архивния фонд на Иван Драсов.* ИДА, 1965, кн. 10, с. 93–118.

Абаджиев, Т. *Два документа по подготовката на Старозагорското въстание през 1875 г.* ИДА, 1966, кн. 12, с. 124–127.

Андонов, Ив. *Из спомените ми от турско време. Съединението.* С., 1995.

Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи, т. 1. С., 1954.

Атанасов, Г. *Двуетичното издание на Кирияк Цанков*. С. 1994.

Ботев, Хр. *Събрани съчинения*, т. 3. С., 1980.

Ботев, Хр. *Съчинения на Христо Ботев*, т. 3. С., 1945.

Бошнаков, Н. *Необнародвани документи за дейността на Българския революционен комитет в град Болград – Бесарабия*. Изв. МСЗБ, т. 2, 1978, с. 205–227.

Бояджиев, А. *Иваница Данчев. Живота и поборническата му дейност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869–1876 година*. Варна, 1901.

Бурмов, Ал. *Спомени на Д. Ценович*. ИБИД, кн. ХХІ, 1945, с. 123–135.

Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета*. С., 1974, с. 123–166.

Великов, Ст. *Документи за дейността на БРЦ Комитет през 1875 г. Читалище, ХХVII, 1948/1949, кн. 9, с. 575–582*.

Великов, Ст. *Протокол на БЦРК от 12 август 1875 година*. Читалище, ХХVII, 1948/1949, кн. 3, с. 155–166.

Генчев, Д. *Материали за историята на българското възраждане. Документи по въстанията*. СБНУНК, кн. ХІІІ, С., 1896.

Драсов, Ив. *Документален сборник "Иван Драсов"*. С. (под печат).

Жечев, Н. *Още документи за Христо Ботев и неговото семейство*. ИДА, 1987, кн. 53, с. 323–351.

Жечев, Н. *Спомени на Михаил К. Сарафов (60–70-те години на ХІХ в.)*. ИДА, 1979, кн. 37, с. 158–202.

Жечев, Н. *Христо Ботйов. Летопис за живота и дейността му. 1847/1848–1876*. С., 1997.

Займов, Ст. *Миналото. Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 година*. С., 1983.

Иванов, Христо (Големия). *Спомени*. С., 1984.

Икономов, П. *Материали за Христо Ботевата чета. (Бележки и документи за участието на Димитър Икономов в народните движения)*. Никопол, 1901.

Каравелов, Любен. *Събрани съчинения*, т. 12. С., 1992.

Каракостов, Ст. *Ботев в спомените на съвременниците си*, т. 1. С., 1977.

Маждракова-Чавдарова, Огн. *Документи и материали на сподвижници на националноосвободителното дело в Троян и Троянския манастир*. – В: *Троянският манастир в националноосвободителното движение*. С., 1992, с. 71–96.

Македонски, Хр. *Записки на Христо Н. Македонски. 1852–1877*. С., 1983.

Марковски, М. *Спомени и очерки за българските революционни движения. 1868–1878*. С., 1976.

Митев, Й. *Едно писмо на Иван Драсов за преустройството на БРЦК в 1875 г. и подготовката на народно въстание в България*. ГМСБ, т. 14, 1988, с.301–306.

Митев, Пл. *Една неизвестна страница от "Дневника" на БРК в Букурещ*. Минало, 1997, кн. 2, с. 58–64.

Обретенов, Н. *Спомени за българските въстания*. С., 1983.
Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах. Т. 1, М., 1961.

Пеев, Т. *Съчинения*. С., 1976.

Россия и национально-освободительная борьба на Балканах. 1875–1878. М., 1978.

Симеонов, Цв. *Писма и документи на Данаил Христов Попов от периода 1867-1909 г.* ИДА, 1983, кн. 45, с. 89–121.

Стойчев, Ив., В. Христу. *Спомени от Любица Д. Ценович*. ИБИД, кн. XXII–XXIV, 1948, с. 461–485.

Стоянов, З. *Записки по българските въстания. 1870–1876*. С., 1981.

Страшимиров, Д. *Архив на Възраждането*, т.1. С., 1908.

Табакова, Ел. *Малко известно писмо на Панайот Хитов до Димитър Горов. Отечествен фронт*, бр. 12939 от 18 юни 1988 г.

Тилева, В., Здр. Нонева. *Анкетните записи на д-р Параскев Ив. Стоянов "Материали за историята на град Ловеч"*. ИДА, 1989, кн. 57, с. 207–322.

Улунян, А. *Нови документи за Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви*. ИПР., 1969, кн. 5, с. 77–89.

Флорова, В. *Отношението на Варненския и преславски митрополит Симеон към Шуменското въстание от 1875 г.* ИДА, 1968, кн. 16, с. 167–171.

Хитов, П. *Как станах хайдутин.* С., 1982.

3. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Аврамов, Ст. *Старозагорското въстание през 1875 година.* С., 1965.

Арнаудов, М. *Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834–1879.* С., 1972.

Бурмов, Ал. *Български революционен централен комитет (1868–1877).* – В: Бурмов, Ал. *Избрани произведения*, т. 3. С., 1976, с. 9–112.

Бурмов, Ал. *За датата на две телеграми от Христо Ботев.* ИПр., 1951, кн. 4–5, с. 510–512.

Бурмов, Ал. *Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет.* – В: Бурмов, Ал. *Избрани произведения*, т. 3. С., 1976, с. 126–148.

Бурмов, Ал. *Към историята на революционното движение в България след смъртта на Левски.* Просвета, I, 1935/1936, кн. 5, с. 549–555.

Бурмов, Ал. *Нарастване на революционния подем сред българския народ през 1875–1876 г.* – В: Бурмов, Ал. *Избрани произведения*, т. 3. С., 1976, с. 149–164.

Ванчев, Й. *Въстанал съм за свободата.* С., 1986.

Велики, К. *Румъния и българското революционно движение за национално освобождение. (1850–1878).* С., 1982.

Волков, Е. *Христо Ботйов.* СББАН, кн. XV, 1921, с. 1–204.

Възвъзова-Каратеодорова, К. *Уточняване на някои непроучени факти от живота и дейността на войводата Никола Генчев Вираноолу (дядо Никола).* ИПр., 1963, кн. 1, с. 73–79.

Гандев, Хр. *Априлското въстание 1876.* С., 1976.

Генова, В. *Иларион Драгостинов.* С., 1989.

Горов, Г. *Сава Катрафилов.* ИБИД, т. XXVII, 1970, с. 83–110.

Державин, К. *Христо Ботев.* М., 1962.

Державин, Н. *Христо Ботев – поет-революционер. 1848–1876.* С., 1948.

- Димитров, М. *Любен Каравелов. Биография.* С., 1959.
- Димитров, М. *Христо Ботев. Биография.* С., 1948.
- Джумалиев, Г. *Атанас Стойков Ковачев. ИИБИ*, т. 5, 1954, с. 291–296.
- Джумалиев, Г. *Град Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението.* – В: *Шумен – Коларовград.* Кн. 1, 1960, с. 49–114.
- Джумалиев, Г. *Съдбата на Панайот Волов след "френската сватба".* *Векове*, 1976, кн. 2, с. 33–37.
- Джумалиев, Г. *Участието на гр. Шумен в революционното движение през 1875 г.* *ИПр.*, 1958, кн. 2, с. 45–57.
- Дойков, В. *По пътя на череноводската чета.* С., 1975.
- Дойнов, Д. *Гюргевският революционен комитет.* С., 1986.
- Дойнов, Д. *Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г.* – В: *Априлското въстание и Източната криза 1875–1878.* С., 1977, с. 25–43.
- Драганова, Т. *Подготовка на Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг.* – В: *Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг.* 1876. С., 1978, с. 23–68.
- Драганова, Т. *Търновски революционен комитет (1868–1875).* ГМСБ, т. 2. Варна, 1976, с. 45–88.
- Еврев, Ил. *Иван Драсов.* – В: *Централен Революционен Комитет в Българско.* Ловеч, 1970, с. 23–25.
- Жечев, Н. *Букурещ – културно средище на българите през Възраждането.* С., 1991.
- Жечев, Н. *"Славянская дружина" в Бухаресте (1875–1878г.).* *Etudes historiques*, t. VI, 1973, с. 143–151.
- Забунов, И. *Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в.* Кишинев, 1981.
- Займов, Ст. *Миналото. Етюди върху "Записките" на Захари Стоянов.* С., 1895.
- Займов, Ст. *Христо Ботев, опит за Биография от З. Стоянов.* Русе, 1889. СбНУНК, кн. 1, С., 1889, с. 193–256.
- Иванов, Г. *Ловеч като революционен център в миналото.* – В: *Ловеч и Ловчанско.* Кн. IV, С., 1932.
- Иванов, Н. *Георги Обретенев.* С., 1990.
- Илиев, Б. *Четата на Таньо войвода.* С., 1996.
- История на България*, т. 6. С., 1987.
- История Югославии*, т. 1. М., 1963.

Јованович, Сл. *Сабрана дела*, т. VII. Влада Милана Обреновича, кн. 1. Београд, 1934.

Клинчаров, Ив. *Христо Ботйов. Биография*. С., 1910.

Койчева, В. *Старозагорското въстание 1875*. С., 1975.

Койчева, В. *Четите в Старозагорското въстание от 1875 г.* Изв. МЮИБ, т. 1, 1976, с. 127–141.

Косев, К. *Панайот Хитов. Живот и революционна дейност*. С., 1963.

Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. *История на Априлското въстание 1876*. С., 1986.

Костов, Д. *Иларион Драгостинов, апостол на свободата – 1876 г.* ИИХрБ, т. 1, 1954, с. 139–213.

Леков, Д. *Общественикът, творецът, човекът Тодор Пеев*. – В: Тодор Пеев. *Научни изследвания*. С., 1994, с. 7–16.

Леков, Д. *Тодор Пеев*. С., 1978.

Минев, Д. *Петър Енчев – секретарят на последния революционен комитет преди Освобождението*. ИПр., 1947/1948, кн. 2, с. 242–252.

Митев, Й. *История на Априлското въстание 1876*, т. 1. С., 1986.

Митев, Й. *К вопросу о роли Стояна Заимова в болгарском освободительном движении*. ВИ, 1959, кн. 9, с. 138–156

Митев, Й. *Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875–1876 г.* ВИС, 1972, кн. 2, с. 54–77.

Митев, Пл. *Панайот Хитов и Заарското движение от 1875 г.* Родина, 1997, кн. 1–2, с. 155–165.

Начов, Н. *Христо Ботйов*. С., 1918.

Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев. *Филип Тотю. Личност, дейност, Документи*. Русе, 1990.

Поглубко, К. *Очерки истории болгаро-российских революционных связей*. Кишинев, 1972.

Попов, Б. *Панайот Волов като учител*. – В: Шумен – Коларовград. Кн. 1, 1960, с. 45–48.

Симеонов, Цв. *Данаил Попов. Живот и дело*. С., 1987.

Сиромасова, Ж. *Из дейността на Русенския революционен комитет (1871–1877 г.)*. ИНМ, Русе, кн. 2, 1966, с. 65–101.

Стойчев, Ив. *Таньо Стоянов Куртев и неговата чета през 1876 г.* ИПр., 1958, кн. 3, с. 71–101.

Стоянов, З. *Библиография. 100 г. от Съединението на България (1885–1985)*. С., 1985.

Стоянов, З. *Христо Ботйов. Опит за биография*. – В: *Съчинения*, т. 2, С., 1983, с. 287–591.

Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина. 1806–1878*, т. 1–2. С., 1959.

Стоянов, П. *Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков*. Ловеч, 1901.

Страшимиров, Д. *История на Априлското въстание*, т. 1–3. Пловдив, 1907.

Сюпюр, Ел. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век*. С., 1982.

Табакков, С. *Опит за история на град Сливен*, т. 2. С., 1924.

Улунян, А. *Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и России*. М., 1978.

Улунян, А. *Нови сведения за дейността на Христо Ботев в навечерието на Старозагорското въстание в България през 1875 г. Векове*, 1979, кн. 2, с. 36–42.

Унджиев, Ив. *Георги Бенковски. Биография*. С., 1983.

Унджиев, Ив. *Троян и неговото участие в националноосвободителното движение*. – В: *Троян. Юбилеен сборник по случай 100 години от обявяването му за град*. С., 1968, с. 35–55.

Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. *Христо Ботев – живот и дело*. С., 1975.

Хаджиниколова, Е. *Българите и Сръбско-турската война 1876*. С., 1996.

Хаджиниколова, Е. *Българските преселници в южните области на Русия 1856/1877*. С., 1987.

Хитрова, Н. *Черногория в национално-освободителном движението на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX века*. М., 1979.

Цеков, Хр. *Димитър Ценович (касиерът на БРЦК)*. С., 1997.

Чакир, Н. *Христо Ботев в Румъния*. С., 1980.

Шарова, Кр. *Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи*. – В: *Априлското въстание. 1876–1966*. С., 1966, с. 131–150.

Шарова, Кр. *Българският революционен комитет – 1875 г.*
– В: *Българско Възраждане. Идеи, личности, събития*, т. 1. С.,
1995, с. 42–128.

Djordjevic, D. *Revolutions nationales des peuples balkaniques.*
Beograd, 1965.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

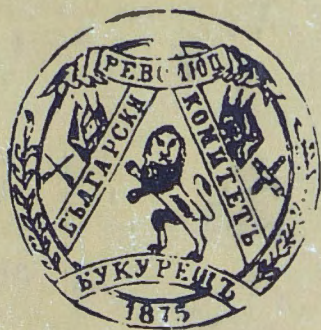
- АБАН** – Архив на Българската академия на науките.
- АВ** – Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи, т. 1. С., 1954.
- БИА, НБКМ** – Български исторически архив към Народната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий".
- ВИ** – Вопросы истории.
- ВИС** – Военноисторически сборник.
- ГМСБ** – Годишник на музеите от Северна България.
- ДА, Варна** – Държавен архив, Варна.
- ДСАВ** – Димитър Страшимиров. Архив на Възраждането, т. 1. Документи по политическото ни възраждане. С., 1908.
- ДСИД** – Документален сборник "Иван Драсов". Съставители: Дора Томова и др. (под печат).
- ИБИД** – Известия на Българското историческо дружество.
- ИДА** – Известия на Държавните архиви.
- ИИБИ** – Известия на Института за българска история.
- ИИБЛ** – Известия на Института за българска литература.
- ИИХрБ** – Известия на Института "Христо Ботев".
- ИИД** – Известия на Историческото дружество.
- Изв. МСЗБ** – Известия на музеите в Северозападна България.
- Изв. МЮИБ** – Известия на музеите от Югоизточна България.
- ИНМ, Русе** – Известия на Народния музей – Русе.
- ИПр.** – Исторически преглед.
- ОБТИ** – Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах, т. 1. М., 1961.
- СБНУНК** – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
- ХБСС** – Христо Ботев. Събрани съчинения, т. 3. С., 1980.

ПЛАМЕН МИТЕВ
СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ
НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ – 1875 г.

Българска, първо издание

Редактор **Йордан Соколов**
Художник **Валентин Христов**
Коректор **Лилия Илиева**
Технически редактор **Любен Козарев**
Компютърна обработка **Радослава Христова**

Формат **32/84/108**
Обем **27,5 п. к.**
Дадена за печат **декември 1998 г.**
Излязла от печат **декември 1998 г.**
Предпечатна подготовка **Издателство "ЛИК"**
Печат **Издателство "ЛИК"**

4 500 лв.